

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 7 (85)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 7 (85). — 213 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.; Рябіка В. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверяков М. І., д-р економ. наук, проф.; Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.; Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.; Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.; Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.; Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.; Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.; Парієнко Г. К., д-р істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.; Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України; Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 24 лютого 2009 р., прот. № 5.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65026, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

МАТЕРИАЛЫ
IV Всеукраинской конференции
молодых ученых

“УКРАИНА В УСЛОВИЯХ
МИРОВОГО КРИЗИСА:
ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ”

Том III
История

Государственный экономический
университет

Одесса,
25-26 марта 2009 года

**ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ —
ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ
ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ
В ПВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(НОВОРОСІЙСЬКИЙ КРАЙ) У ХІХ ст.**

Культурні цінності, що є основною спадщиною будь-якого народу, становлять золотий фонд найважливіших надбань людства. Кожна нація, держава, етнос дбають про свою спадщину, оберігають і забезпечують її нормативний захист. В ХІХ ст. серед представників української місцевої влади та наукової еліти історико-культурна спадщина розглядалась не лише як вагома і необхідна ланка, що єднає минуле з сучасним, важливий чинник популяризації історії та культури рідного народу, а й як могутній засіб виховання у нього національної свідомості. Тому закономірним є той факт, що вже з початку ХІХ ст. в Російській імперії набагато потужнішим стає рух, спрямований на виявлення пам'яток, їх вивчення і збереження, впровадження обліку, що обумовило потребу розробки пам'яткоохоронного законодавства, яке мало стосуватися як світських, так і церковних реліквій.

У зв'язку з тим, що в Російській імперії, на відміну від європейських країн, не було створено відповідного урядового органу, який би регламентував порядок збереження історико-культурної спадщини, визначальне місце у розробці правових положень та норм щодо охорони пам'яток належало Міністерству внутрішніх справ, Міністерству народної освіти і Синоду [16, с. 110-128]. Вищеназвані світські та церковні структури Російської імперії, до яких в окремих випадках, слід зарахувати ще Сенат, Комітет міністрів та Раду міністрів, регламентували різні напрями пам'яткоохоронної справи через видання указів, постанов, правил, циркулярів, положень та інших нормативних актів. Ці розпорядження доводилися до відома губернських посадових осіб і були обов'язковими для виконання.

Для комплексного дослідження даної проблематики необхідним є залучення всього кола архівних джерел, що відбивають усі стадії процесу законодавчого оформлення пам'яткоохоронної практики в Російській імперії у ХІХ - на початку ХХ ст. Тому

у рамках даного дослідіу ми обмежимося, переважно, аналізом законодавчих актів пам'яткоохоронної тематики, що наявні у Повному зібранні законів Російської імперії.

Вивчення правової документації щодо становлення та розвитку пам'яткоохоронної справи у Російській імперії протягом ХІХ - початку ХХ століть вимагає її типологізації. Традиційні типологізації, які застосовуються до законодавчих джерел, у нашому випадку не відбивають специфіки питання. Тому в основу ініційованої нами типологізації покладено проблемний принцип, що уможливив умовний поділ джерел на три типи: законодавчі акти про утворення та діяльність загальноросійських і регіональних наукових товариств та державних установ, до сфери зацікавленості яких входили пошук, вивчення та збереження пам'яток історії та культури, у їх числі старожитностей Південної України; нормативні документи, що містили настанови щодо виявлення, обліку, опису, підтримання у належному стані історико-культурних пам'яток (сюди ж входять правові акти, які зобов'язували місцеві органи влади знімати плани, креслення та замальовувати фасади давніх архітектурних споруд, забороняли руйнувати їх); нормативні акти щодо охорони історичних старожитностей.

Переважна більшість правової документації має однакову структуру. Для неї характерні наступні розділи: заголовок, що містить три, в окремих випадках, дві частини: дату прийняття закону, найменування різновиду (іменний, сенатський тощо), назву, що відбиває проблему, якій присвячено документ; текст документа — це, як правило, преамбула, у якій пояснено причину ініційовання документа; сам текст, що викладає суть закону.

Необхідно зазначити, що імперське законодавство щодо охорони історико-культурної спадщини мало істотні недоліки, серед яких і той, що деякі напрямки пам'яткоохоронної діяльності воно ігнорує. Так, поза сферою законодавчої регламентації опинився порядок вивозу культурних цінностей за кордон. Питання про вживання заходів щодо перешкодження вільному і безконтрольному переміщенню регіональних історико-культурних цінностей неодноразово порушувалося громадськістю, але так і не набуло юридичного оформлення [16, с. 118-119]. У результаті закордонний антикварний ринок регулярно поповнювався предметами старовини вивезеними з Росії.

Ця проблема досить гостро себе проявляла у відношенні пам'яток археології. Якщо художні твори, рукописи та стародруки, архівні матеріали вивозилися за кордон переважно з дозволу їх власників, які купували, продавали, при нагоді обмінювали їх або “жертвували”, то археологічні знахідки часто потрапляли в руки іноземних колекціонерів у результаті незаконної діяльності шукачів скарбів. “Чорна археологія”, тобто не санкціоноване і не контрольоване державними органами або науковими установами видобування пам'яток матеріальної культури, у деяких регіонах Російської імперії набуло катастрофічних для культурної спадщини масштабів. Однією з проблемних в цьому відношенні територій вважалася Південна Україна.

Слід зазначити, що цей регіон, багатий пам'ятками античності та середньовіччя, практично від часу входження до складу Російської імперії наприкінці XVIII - на початку XIX ст. став джерелом для постачання колекцій вітчизняних і іноземних шукачів скарбів. Ці обставини привернули увагу представників місцевих та центральних органів влади на важливість збереження археологічних старожитностей цього регіону. Вже з першої чверті XIX ст. уряд започаткував ряд заходів, спрямованих на збереження причорноморських старожитностей.

Одним з перших законодавчих актів, що стосувався виявлення, обліку, опису історичних пам'яток та підтримання їх (переважно архітектурних споруд), слід вважати розпорядження Комітету міністрів від 4 липня 1822 року “Про збереження пам'яток старовини у Криму” [9, с. 322-324]. На підставі цього розпорядження Міністерство внутрішніх справ надавало Таврійському губернатору М. І. Перовському 10 тисяч карбованців на підтримку укріплень Балаклави, Мангупу, Судака та реставрацію Феодосійської мечеті.

Проте, до реставрації давніх будівель так і не приступили. Виділені кошти зберігалися без усякого використання аж до 1825 року. Генерал-губернатор Новоросійського краю, граф М. С. Воронцов, на ім'я якого згодом було переведено суму в 10 тисяч карбованців, розпорядився ними на свій розсуд. Щоб зберігати знайдені у південному регіоні різноманітні старожитності, він домігся заснування в Одесі (1825) й Керчі (1926) музеїв, а на надану для Криму суму придбано для цих установ досить значну кількість нумізматичних та археологічних пам'яток. У

1830-х роках на поповнення фондів Одеського та Керченського музеїв, а також на припинення безконтрольних археологічних розвідок у південному регіоні, спрямовано два розпорядження Комітету міністрів: від 21 серпня 1834 року — “Про правила для Керченського музеума” 13, с. 825-827 та від 14 жовтня 1835 року — “Про призначення на утримування музеума у Керчі та на проведення там археологічних розкопок по 5000 карбованців на рік” 14, с. 1040-1043, в яких зазначалося наступне: “...ніхто без дозволу місцевого начальства не має права шукати старожитності на землях казенних та громадських” [13, с. 825]. Однак, ці розпорядження серйозних результатів не дали, тому що не поширювались на землі приватних власників, що давало останнім необмежену можливість користування на власний розсуд знайденими у маєтках пам’ятками старовини.

Згодом вищі світські та місцеві органи влади знову звернули увагу на важливість досліджень, збереження й систематизації інформації щодо виявлення, обліку, опису історичних пам’яток, в тому числі Південної України, а також необхідність підтримання їх у належному стані. Одним з перших у цьому переліку слід вважати розпорядження від 20 липня 1824 року “Про плани і фасади казенних будівлям”, оголошене губернатором Міністерством внутрішніх справ. Цей документ зобов’язував зібрати або знову скласти та зберігати у відповідному місці в належних умовах креслення і замальовки фасадів давніх будівель: як ті, за якими ці будівлі зводилися, так і ті, за якими у них здійснювалися будь-які перебудови [10, с. 440]. 31 грудня 1826 року ознаменувалося виданням циркуляра “Про доставку відомостей про пам’ятки архітектури і про заборону руйнувати їх”. Документ містив розпорядження зібрати відомості про залишки давніх замків, фортець чи інших старовинних будівель, їх технічний стан: у якому місті скільки є залишків стародавніх палаців, фортець або інших стародавніх будівель; у якому стані вони тепер знаходяться. Тут же зазначалось про користь підтримки відносин із приватними особами, особливо з власниками тієї місцевості, де стародавні будівлі або їх залишки ще знаходяться [11, с. 1337-1374]. Що ж стосується опису пам’яток, то губернських і міських архітекторів зобов’язувало скласти плани і зробити замальовки фасадів стародавніх будівель, залишків стародавніх міст і селищ.

До групи правових документів, щодо підтримання у належному стані архітектурних пам'яток, належить низка законодавчих документів Міністерства внутрішніх справ, Сенату та інших владних структур. На виконання цього завдання був спрямований, зокрема, царський указ від 19 березня 1818 року “Про ремонт казенних будівель заздалегідь, не допускаючи їх до більшої занедбаності і повної руйнації”. Міністр внутрішніх справ адресував його цивільним губернаторам, наказавши при цьому провести негайний огляд і опис усіх наявних по губерніях цивільних споруд із зазначенням їх стану та пропозиціями щодо збереження [8, с. 153-154]. Про сувору заборону руйнувати такі та інші архітектурні споруди і вимогу подати міркування щодо можливостей їх збереження за допомоги ремонтних робіт, які б не спотворили вигляду пам'яток. Слід зазначити, про все це йшлося у згаданому перед цим циркулярі від 31 грудня 1826 року.

Доповненням до грудневого (1826 року) циркуляру Міністерства внутрішніх справ став документ “Про збереження давніх будівель по губерніях”, зініційований цим же відомством 14 грудня 1827 року. Його поява стала відповіддю на запити деяких губернаторів з приводу того, чи дозволяється перебудувати або ремонтувати пам'ятки архітектури згідно зі складеними на місцях планами і кошторисами. Міністерство внутрішніх справ роз'яснювало, що допускаються ремонти і виправлення, які не спотворюють первісного вигляду споруди. Тут же зазначалося: “... щорічно на суму, що асигнується з міської казни на виправлення і підтримку державних будівель, надсилати до Міністерства внутрішніх справ плани, фасади і кошториси на такі виправлення, з детальним описом пошкоджень або ... із поясненням, для чого саме виправлення ці потрібні” [12, с. 1070].

Друга половина XIX - початок XX століття у законодавчій практиці Російської імперії відзначилися відсутністю правових актів, які б стосувалися забезпечення збереження у належному стані історичних пам'яток, насамперед стародавніх споруд, їх охорони. Тому на законодавчому рівні вирішення такого складного завдання як охорона історико-культурної спадщини стало можливим завдяки розгортанню діяльності державних і громадських наукових установ, які неодноразово порушували цю проблему перед владними структурами і нерідко самі виступали ініціаторами її розв'язання.

Щодо діяльності загальноросійських державних установ, на які покладалася функція охорони стародавніх пам'яток, слід зупинитися на Імператорській археологічній комісії, яку було засновано у 1859 році у Петербурзі [15, с. 70-72]. У відповідності до Положення про Імператорську археологічну комісію, затвердженого 2 лютого 1859 року Олександром II, її завдання полягало у здійсненні археологічних розкопок і організації досліджень у межах всієї Росії; у збиранні відомостей про пам'ятки старовини, виробленні наукової оцінки віднайдених старожитностей. Комісія стала центральною державною установою, яка контролювала процес виявлення і дослідження старожитностей у всеімперському масштабі. Всі свої археологічні розвідки вона спрямовувала виключно на класичні (античні) та скіфо-сарматські старожитності [6, арк. 9; 17, с. 115]. Однак Комісія була доволі обмежена у правах. Щоб визнати це, слід зазначити, що Положення про Імператорську археологічну комісію не ставило їй в обов'язок ні вироблення заходів щодо збереження пам'яток, розкиданих по різних губерніях; ні складання їх кадастру чи списку. Не мала Комісія повноважень на заборону руйнування та спотворювання пам'яток. Не віддавала вона наказ хоча б замальовувати їх, у разі нагальної потреби перебудувати чи знести" [6, арк. 9 зв.; 17, с. 116].

Лише у 1866 році з подачі Археологічної комісії Міністерством внутрішніх справ видано циркуляр "Про заборону розшукування скарбів і неминуче від того руйнування пам'яток старовини" [2, арк. 2]. Проте ефективність даного акта, очевидно, була не особливо високою, тому що пізніше (у 1882, 1884, 1886 роках) з'являються ще три розпорядження під назвою "Про беззаперечну заборону всіляких розкопок, скарбошукацтва і про заходи до збереження пам'яток старовини" [тексти цих документів однотипні — І. С.] на адресу цивільних губернаторів. В них, як бачимо з назви, йшлося про заборону пошуків скарбів і заходи щодо збереження стародавніх пам'яток, наголошувалося на необхідності надання на розгляд Археологічної комісії всіх віднайдених в губерніях предметів старовини [6, арк. 11-11 зв.].

Ряд розпоряджень Міністерства внутрішніх справ щодо збору відомостей про пам'ятки старовини з'явився у 1860-х роках: циркуляри "Про надання відомостей про пам'ятки старожитностей російських, які належать до вітчизняної історії і життя

народів” від 27 квітня 1863 року; “Про надання Міністерству відомостей про давні споруди і взагалі про віднайдені старожитності” від 4 листопада 1866 року; “Про надання в Міністерство описів і креслень пам’ятників, фортець, замків та інших будівель старовини” від 11 листопада 1869 року [3, арк. 1-3]. Результатом виконання останнього розпорядження стало надходження до Міністерства списку історичних пам’яток Новоросійського краю, який було випрацьовано Одеським товариством історії та старожитностей. Список датовано 15 березня 1870 року [4, арк. 146; 5].

Наприкінці XIX - на початку XX століття Міністерство внутрішніх справ ініціює ще два циркуляри: від 10 листопада 1894 року і 6 вересня 1901 року [7, с. 1]. Зміст першого документа мав посприяти надходженню віднайдених предметів старовини до Імператорської археологічної комісії, другого — справи виявлення та обліку старожитностей і подачі відомостей про архітектурні пам’ятки до Міністерства внутрішніх справ. Особливо слід виділити останній циркуляр, адресований Департаментові загальних справ, де зазначалося, що “про багато старожитностей і пам’ятників... у Міністерстві немає достатньо повних відомостей, причому є дані, що деякі старожитності, за відсутності належного нагляду й охорони їх, повністю руйнуються” [1, арк. 1-2]. Внаслідок цього, визнаючи за необхідне зосередити в Міністерстві відомості про всі давні будівлі і пам’ятки старовини, що є на території імперії, а також про пам’ятки новітнього часу, міністр внутрішніх справ наказав департаментові скласти і надати йому до 1 квітня 1902 року точний список усіх наявних, у підлеглих департаментові губерніях, архітектурних пам’яток та пам’ятників, в якому слід вказати їх “паспортні дані” та інформацію щодо технічного стану [1, арк. 2 зв.].

Однак, незважаючи на всі урядові розпорядження щодо охорони історико-культурних старожитностей, винищення залишків стародавніх будівель і населених пунктів так і не вдалося зупинити. По-перше, це було пов’язано з недостатньою фінансовою підтримкою цих законодавчих актів, по-друге; державні розпорядження не поширювалися на землі приватних власників, що давало їм необмежене право використання на власний розсуд знайдених у маєтках пам’яток старовини; по-третє, охороною старожитностей відали водночас декілька інстанцій, які не могли чітко розподілити між собою повноважень, а тому не були

спроможними якісно вирішувати існуючі пам'яткоохоронні проблеми. Та, незважаючи на перераховані недоліки, необхідно зазначити, що імперське законодавство стало тією основою, на якій будувалася і розгорталася пам'яткоохоронна робота упродовж ХІХ - початку ХХ століття. Свідченням того є факт організації в зазначений період низки громадсько-наукових осередків в Російській імперії, предметом діяльності яких стала охорона пам'яток в землях Південної України.

Література

1. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 255.
2. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 11793.
3. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 9570.
4. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 93.
5. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4.
6. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 71.
7. Правительственный вестник. — 1901. — № 200. — Среда, 12 (25) септября.
8. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXXV. 1818 г. — Собр. 1-е.
9. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXXVIII. 1822 — 1823 гг. — Собр. 1-е.
10. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXXIX. 1824 г. — Собр. 1-е.
11. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. I. С 12 декабря 1825 г. — 1826 г.: 1-799. — Собр. 2-е.
12. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. II. 1827 г.: 800-1676. — Собр. 2-е.
13. ПСЗРИ. — СПб., 1835. — Т. IX. — Отд. I. 6685-7379. — Собр. 2-е.
14. ПСЗРИ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. I. 7717-8356. — Собр. 2-е.
15. ПСЗРИ. — СПб., 1861. — Т. XXXIV. — Отд. I. 36490-37190. — Собр. 2-е.
16. Разгон А. М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861-1917) // Труды НИИ музееведения. — М., 1957. — Вип. 1. — С. 73-128.
17. Шандра В. Охорона старовини в ретроспективі до 1917 р. та нереалізовані тогорічні проекти // Пам'ятки України — 1996. — № 3. — С. 112-117.

Резюме

В статье анализируются законодательные акты, представленные в Полном собрании законов Российской империи, которые отображают процесс становления памятникоохранного дела в южно-украинских землях (Новороссийский край) в XIX - начале XX ст.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

УДК 94(477):329.71

Н. М. Кіндрачук (Д'яченко)

ПРОТИДІЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ПІДПИСАННЮ НОВОГО СОЮЗНОГО ДОГОВОРУ

Не зважаючи на законодавчу роботу Верховної Ради, спрямовану на впровадження в життя принципів “Декларації про державний суверенітет”, майбутнє України розглядалося крізь призму підписання нового Союзного договору. Головним козирем в даному аспекті виявилася ідея удосконалення радянської федерації шляхом політичного, економічного і культурного зміцнення республік та автономних одиниць при збереженні доволі сильного центру [1, с. 14]. Але Радянський Союз у теорії вже був добровільною федерацією, в якій республіки обіймають широку шкалу прав, хоч на справді центр ніколи не дозволяв ними скористатися. Отож, не було жодних підстав вірити, що конституцію з новими правами радянські власті будуть шанувати. Так само безпідставними були різні переконання, що обмежена автономія для будь-якої республіки краща, аніж цілковита її незалежність. Жодний не наблизений до ідеї незалежності варіант договору — не міг бути прийнятим.

На думку НРУ, державний суверенітет України не міг бути обмежений новим Союзним договором, укладення якого за ініціативою центру в період, коли республіки ще не стали суб'єктами суверенності, ставить під загрозу саме досягнення реальної державної незалежності України, її повноправне утвердження в сім'ї європейських народів [2, с. 682-688]. Новий союзний договір Народним Рухом України сприймався як загроза демократії, як подовження життя тоталітарного режиму, як збереження нерівних і невірних умов для всього народу України, як шлях до прірви, як новий зашморг пригнобленим народам, “договір” про подальший вивіз з України хліба, м'яса, цукру, руди, кам'яного вугілля.

ля, металу за “дерев’яні рублі”, які в дедалі більшій кількості друкують у центрі [3, с. 3].

Приймаючи до уваги той факт, що питання про визначальність тієї чи іншої політичної сили у досягненні державної незалежності України є дискусійним, дана тема є надзвичайно актуальною і вимагає особливого підходу у вивченні.

Роль Народного Руху України в боротьбі проти підписання нового Союзного договору частково висвітлено в дослідженнях з історії Руху. Це праці таких авторів, як: М. Прокоп “Напередодні незалежності України” [4], Г. Гончарук “Народний Рух України: Історія” [5], А. Русначенко “Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х — початок 1990- років)” [6] та інші. Велику цінність для вивчення даної теми становлять періодичні видання серед яких газети “За вільну Україну”, “Літературна Україна”, “Український Південь”. Однак, в науковій літературі дана тема до кінця не вивчена. Це дає можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Мета даної статті — дослідити роль і значення Народного Руху України в діяльності спрямованій проти підписання нового Союзного договору, який сприймався Рухом як загроза на шляху до демократії, творення власної національної державності.

Микола Горинь один із активних членів Руху відмітив: “Ми стоїмо перед новою, можливо, страшною датою і новим документом — союзним договором, який може перекреслити всі положення Декларації і не на один рік віддалити від нас нашу основну мету — створення Української незалежної держави” [7, с. 1]. На Других всеукраїнських зборах Народного Руху України теж йшлося про те, що з прийняттям Союзного договору незалежності України ніколи не досягнути, а можна тільки потрапити в нову кабалу [8, с. 131].

Отож, найважливішим завданням усіх демократичних організацій і політичних партій, усіх патріотів України, незалежно від національності, віросповідання та партійної приналежності на той час Рух вбачав в роботі, спрямованій проти підписання нового Союзного договору. Адже відмова від нього — необхідна умова перетворення України в суб’єкт міжнародного права, здійснення демілітаризації життя, конверсії військової промисловості, перетворення імперської армії, яка тримає в тривозі весь світ, в армії суверенних держав, обов’язком яких буде тільки захист власної

території [9, с. 3]. Тому, Народний Рух вважав за неможливе участь представників України в роботі комісії по розробці проекту нового Союзного договору до прийняття нової Конституції України, яка законодавчо закріпить принципи міждержавних стосунків України як незалежної держави [10, с. 707-708].

Таким чином, позиція НРУ в даній ситуації повністю ґрунтувалася на необхідності державної незалежності України. З цього приводу рухівці розгорнули масові агітації та мітинги. Так, 1 вересня 1990 р. у Запоріжжі місцевим відділенням НРУ було проведено несанкціонований мітинг (до 300 осіб), учасники якого категорично виступили проти укладення нового Союзного договору та висували вимогу створення національної української армії. Уже наступного дня Івано-Франківщиною прокотилася масштабна політична акція, що пройшла під девізом “Союзному договору — ні!”. Гостро на ці події реагували й в Одеській крайовій організації Руху. Про це, зокрема, свідчить “Заява про політичну ситуацію на Україні”, в якій говорилось: “Зазнавши політичної поразки в протистоянні з сотнями тисяч демонстрантів, які протестували під час жовтневих та листопадових подій в Києві проти реакційної політики керуючої верхівки КПУ, готової в ім’я своїх корисливих інтересів, незаконного утримання узурпованої влади задушити Україну в обіймах Союзного договору, нав’язаного імперським центром, антинародна партійна номенклатура намагається перейти у наступ, використовуючи найганебніші засоби: насильство, провокації, дезінформацію, брехню та залякування” [11, с. 117]. У резолюції мітингу громадськості Одеси від 5 червня 1991 року ставилося ряд вимог: не допущення підписання Верховною Радою Союзного договору, департизація економіки, армії, НДБ, МВС, прокуратури, деполітизація навчального процесу в школі [12, Арк. 58-52].

Спираючись на зростаючу хвилю громадської активності, Народна Рада, яка складалася здебільшого з членів Народного Руху України, виступила зі зверненням до українського народу, в якому підкреслювала: “Консервативна частина парламенту виношує плани зберегти імперію у вигляді нового Союзного договору... Народна Рада виступає за економічні та інші зв’язки з окремими республіками, але — проти Союзного договору, що має на меті увіковічнити наддержаву бюрократів, союзні міністерства і відомства — прогнилу колоніальну систему”. У зв’язку з

цим опозиційна меншість парламенту закликала громадян України прийти 1 жовтня 1990 р. у перший день другої сесії Верховної Ради УРСР і сказати своє “Ні” Союзному договору [13, с. 1]. “Завдання Руху — підкреслив В. Чорновіл — готувати народ до останнього удару. Якщо ж буде введено військовий стан — відповісти на це загальним страйком, громадською непокорю” [14, с. 2].

Намагаючись убезпечити себе від ескалації конфронтації та морально-політичного тиску мітингуючих під стінами парламенту, Президія Верховної Ради України 11 вересня прийняла рішення про те, що в радіусі 1000 метрів від будинку парламенту під час його засідань не повинні проводитися збори, мітинги, демонстрації, пікетування, вуличні походи, інші масові заходи. Цей документ викликав бурхливий протест з боку Народної Ради, яка звинуватила його авторів у грубому порушенні демократичних прав громадян, позбавленні народних депутатів прямого контакту зі своїми виборцями саме у той момент, коли вирішується доленосне питання: чи бути Україні незалежною державою? Реагуючи на такі дії керівництва парламенту, опозиційна меншість закликала громадян республіки підтримати їх парламентські змагання своєю присутністю біля Верховної Ради не лише 1 жовтня, а й у наступні дні [15, с. 1].

Ухвала координаційної Ради Руху Західного регіону України, за участю представників Рівненської, Львівської, Хмельницької, Закарпатської, Івано-Франківської, Волинської крайових організацій НРУ, обговоривши політичну ситуацію в Україні, пов’язану із загрозою підписання імперського союзного договору, ухвалили, що до прийняття нової Конституції України і проведення прямих президентських виборів підписання союзного договору вважати недійсним, будь-які договори з іншими державами повинні мати міжнародно-правовий статус (реєстрація в ООН) і підлягати ратифікації Верховною Радою України, а в разі нав’язання Україні Союзного договору закликати до всеукраїнської акції громадської непокори (загальнополітичного страйку та інших радикальних заходів) [16, с. 2]. До актів загальної громадянської непокори закликав С. Хмара вимагаючи від Народної Ради покинути засідання Верховної Ради провокуючи, таким чином, парламентську кризу, яка може стати початком “мирної демократичної революції”, в Україні [17, арк. 13]. В зверненні

Комітету громадської непокори до депутатів Верховної Ради Української РСР та всіх громадян України, містилися заклики народних депутатів не голосувати ні за яку форму союзного договору. “Спочатку незалежна Україна — а потім договори з рівноправними сусідами без протекторату Кремля” [18, с. 1]. 23 червня 1991 року в м. Києві за участю НРУ відбувся грандіозний Всеукраїнський мітинг проти підписання Україною Союзного договору — узаконеного ярма для українського народу. Сотні тисяч киян і гостей столиці зібралися біля Республіканського стадіону, де мітинг тривав понад дві години. Коли до його учасників приєдналися делегати Всеукраїнського конгресу українських політичних в’язнів, який в ті дні проходив у Києві, маніфестація вирушила центральними вулицями міста до майдану Незалежності, де мітинг продовжився. Народні депутати України Левко Лук’яненко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Сергій Головатий, Іван Заєць, Олександр Ємець, Ігор Юхновський, Степан Хмара, Володимир Філенко, Леопольд Табурянський та інші члени Народної Ради (всього виступило понад 40 осіб) закликали український народ згуртуватися і протистояти смертельній небезпеці, що нависла над Батьківщиною. “Підступом і обманом — випробуваними імперськими методами КПСС її прибічники намагаються узаконити колоніальне становище України. Зараз наступив той час, коли кожен, хто живе в Україні, несе відповідальність за її майбутнє. Якщо ми і нині не зуміємо відстояти незалежність рідної землі, не дамо рішучої відсічі спробам імперкомуністів закувати нас ланцюгами Союзного договору, наші нащадки вважатимуть ці дні часом національної ганьби” [19, с. 1]. Мітинг однозначно заявив: “Наша мета — незалежна, демократична Україна із повною і виключною власністю її народу на весь економічний і науково-технічний потенціал, створений на її території, із своїми національною грошовою одиницею, фінансово-кредитною системою, українською митною службою, національними збройними силами і власними повнокровними політичними, економічними і культурними зв’язками з іншими державами світу” [20, с. 1].

Учасники мітингу звернулися до народу України, до всіх демократичних, політичних партій і громадських організацій із закликом створити Єдиний Демократичний блок і виступити єдиним фронтом проти чергового “великодержавного окоманілю-

вання”, за мирний і незворотній процес відродження незалежної демократичної української держави [21, с. 1]. Відбулися заклики до всіх трудових колективів, керівників підприємств, інженерної, наукової, трудової інтелігенції бути готовим до загального політичного страйку як єдиного доступного мирного засобу протидії наступові реакції та на випадок застосування проти України будь-яких форм політичного, економічного та військового тиску. Пролунали звернення також до свідомих членів КПУ відмежуватися від великодержавної, “заплямованої невинною кров’ю українського народу політики”, до всіх національних меншин УРСР — росіян, євреїв, білорусів, поляків, татарів, молдаван, греків, словаків, угорців з закликом стати єдиною лавою на захист своєї незалежності, демократичної Української держави. Наголошувалося на підготовці до прямих виборів голів місцевих Рад народних депутатів, до дострокових виборів Верховної Ради та президента України. Так В. М. Чорновіл відзначив, що саме президентські вибори можуть стати, початком злому партійної системи та перетворитися у могутній засіб активізації об’єднання українського народу навколо ідеї самостійності й соборності України [22, с. 1].

З цього приводу у Львові теж пройшли мітинги-протести, в яких взяли участь народні депутати України Богдан Бойко голова Тернопільської крайової ради Руху, Любомир Сенік голова Львівської крайової ради Руху, Ярослава Стецько голова Антибільшовицького Блоку Народів (Німеччина), інші лідери політичних партій та громадських організацій Львівщини. Не допускаючи підписання нового Союзного договору члени НРУ відстоювали гасло незалежності України, цього на їх думку прагнув кожен, хто не втратив почуття любові до рідного краю. Усвідомлюючи реальну загрозу для України, сповна відчуваючи відповідальність за її долю, учасники мітингу вважали за необхідне: по-перше — депутатам Верховної Ради УРСР від Львівщини дати наказ: не брати участі в голосуванні в Верховній Раді за союзний договір у будь-якій формі, а в разі якщо ж Україні нав’яжуть “оновлене ярмо” — вважати цей ганебний акт підставою для розпуску Верховної Ради Української РСР. В такому випадку перебування Народної Ради у складі Верховної Ради України вважалось беззмістовним, при цьому від неї вимагалось залишити прокомуністичний парламент і проголосити себе

дійсним вищим законодавчим органом республіки, скликати національні збори України для проголошення Української незалежної держави; по-друге — депутатам Львівської обласної, міської та районних Рад виїхати до Києва для пікетування Верховної Ради, де на 25 червня запланований розгляд “нового” Союзного договору; по-третє — закликати всі демократичні партії та організації краю до згуртованості і піднесення національно-визвольних змагань перед реальною загрозою нового колоніального ярма; по-четверте — місцевим Радам народних депутатів, трудовим колективам, окремим громадянам надсилати у Верховну Раду УРСР телеграми-протести проти “нового” Союзного договору. В резолюції мітингу вказувалося: “Ми, учасники мітингу-протесту, рішуче заявляємо, що наше прагнення до волі є непохитним. Ми заявляємо, що боротьба наша триватиме аж до проголошення державної незалежності України” [23, с. 1].

Щоб висловити своє ставлення до Союзного договору, порадитись яким чином зберегти якомога більше тодішніх демократичних завоювань, НРУ вирішив скликати форум інтелігенції України, який відбувся в червні місяці 1991 р. в Києві, в Будинку кіно. На форум з’їхались провідні вчені різних галузей, митці, літератори, діячі культури. Вони вважали своїм обов’язком застерегти народ від ілюзій, що Україна може бути суверенною в оновленому Союзі [24, с. 2]. Наприкінці червня проходила ще одна наукова конференція під назвою “Сучасне політичне становище і тактика Руху в сучасних умовах”, у якій взяла участь більше 180 представників 9 крайових організацій Руху (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Закарпатської, Буковинської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької), серед них представники центрального Проводу Руху Микола Поровський, Володимир Мулява, Олександр Лавринович. Значну увагу було приділено обговоренню напрямів і методів роботи, спрямованих на недопущення підписання Україною “нового” союзного договору [25, с. 1].

Таким чином, проблема підписання нового Союзного договору гостро поставила перед Україною питання бути чи не бути нашій державності, суверенітету, незалежності. З цього приводу, найважливішим завданням усіх демократичних організацій і політичних партій, усіх патріотів України, незалежно від національності, віросповідання та партійної приналежності на той час, Народ-

ний Рух України вбачав в роботі, спрямованій проти підписання даного договору, який сприймався Рухом як загроза на шляху до демократії, творення власної національної державності.

Література

1. Матеріали Пленума Центрального Комітета КПСС, 19-20 вересня 1989 г. — М.: Политиздат, 1989. — С. 14.
2. Про політичну ситуацію в Україні та завдання руху // Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х - початок 1990-років). — К.: Вид-во О. Теліги, 1998. — С. 682-688.
3. Другі всеукраїнські збори Народного Руху України (25-28 жовтня 1990 року): Документи. — К, 1990. — С. 3.
4. Прокоп. М. Напередодні незалежності України. — Нью-Йорк - Львів, 1993. — 646 с.
5. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — 380 с.
6. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х - початок 1990-років). — К.: Вид-во О. Теліги, 1998. — 708 с.
7. День Незалежності ще маємо вибороти // За вільну Україну. — 1991, 18 липня. — С. 1.
8. Дончик В. Тисяча років української суспільно-політичної думки. — К., 2001. — Т. IX (1989-2001 рр.). — С. 131.
9. Другі всеукраїнські збори Народного Руху України (25-28 жовтня 1990 року): Документи. — К, 1990. — С. 3.
10. Заява Народного Руху України з приводу участі представників України в підготовчому процесі до підписання союзнного договору / Цит. за: Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х - початок 1990-років). — К.: Вид-во О. Теліги, 1998. — С. 707-708.
11. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — С. 117.
12. Архів Одеської обласної організації НРУ. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 48, 52.
13. До українського народу та всього українського громадянства // Літературна Україна. — 1990, 13 вересня. — С. 1.
14. Знайте! З історії Руху // Український Південь. — 1994, 15 вересня. — № 30. — С. 2.

15. До громадян України // Літературна Україна. — 1990, 27 вересня. — С. 1.
16. Ухвала координаційної Ради Руху Західного регіону України // За вільну Україну. — 1991, 17 травня. — № 85. — С. 1.
17. Хмара С. Про найважливіші моменти ідеології та політичної тактики і партійного будівництва на сучасному етапі (доповідь на II з'їзді УРП) // Державний Архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. П-3. — Оп. 62. — Од. зб. 1085. — А. 13.
18. В зверненні Звернення до депутатів Верховної Ради Української РСР та всіх громадян України // За вільну Україну. — 1991, 25 червня. — № 112. — С. 1.
19. Громадяни! Україна в небезпеці! // За вільну Україну. — 1991, 25 червня. — № 112. — С. 1.
20. Громадяни! Україна в небезпеці! // За вільну Україну. — 1991, 25 червня. — № 112. — С. 1.
21. Громадяни! Україна в небезпеці! // За вільну Україну. — 1991, 25 червня. — № 112. — С. 1.
22. Звернення В'ячеслава Чорновола // За вільну Україну. — 1991, 11 липня. — № 123. — С. 1.
23. Досить неволі // За вільну Україну. — 1991, 25 червня. — № 112. — С. 1.
24. Драч І. Перст судьби вказує на кожного з нас // За вільну Україну. — 1991, 30 липня. — С. 2.
25. Рух кристалізує опозицію // За вільну Україну. — 1991, 2 липня. — № 116. — С. 1.

Резюме

В этой статье освещается сопротивление Народного Руха Украины подписанию нового Союзного договора. Наиболее важным заданием всех демократических организаций и политических партий, всех патриотов Украины в независимости от национальности, вероисповедания та партийной принадлежности, НРУ считал работу, направленную против подписания данного договора, который воспринимался Рухом как угроза на пути становления национальной государственности.

Рецензент доктор историч. наук, профессор Г. И. Гончарук

**МАГІСТЕРСЬКА ДИСЕРТАЦІЯ
МИХАЙЛА ПОПРУЖЕНКА (1894):
ВІД СТУДЕНТСЬКОГО ЗАХОПЛЕННЯ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВОМ ДО ТРАМПЛІНУ
У ЄВРОПЕЙЬКУ НАУКУ**

Для кожного науковця захист дисертації є переломним моментом. Він символізує закінчення підготовчого етапу та початок утвердження дослідника у царині науки. Дисертація є заявкою про себе, входженням до наукового середовища та першою міцною цеглинкою у історіографічному фундаменті її автора. В кінці XIX століття у Російській імперії існувало два наукових ступеня — магістра і доктора. Таким чином, першим іспитом для майбутнього вченого ставала магістерська дисертація, публічний захист якої, так само як і усний екзамен на факультеті, були необхідною умовою для здобуття цього ступеня [1, с. 46]. Магістерська дисертація, таким чином, ставала ключовою подією у біографії вченого, а, відповідно, і важливим предметом дослідження для його біографів.

Захист магістерської дисертації Михайла Георгійовича Попруженка (1866-1943) на ступінь магістра слов'янської філології відбувся у 1894 році і знайшов чимале зацікавлення серед тогочасних слов'янознавців. Рецензії, що з'явилися незабаром після публікації дослідження Попруженка у провідних періодичних виданнях, є цінним джерелом для біографів. Однак, на жаль, у сучасній історіографії бракує комплексного огляду твору М. Г. Попруженка. Таким чином, метою даної роботи є дослідити магістерську дисертацію Попруженка, показати її сильні та слабкі сторони та визначити її місце у науковому доробку вченого зокрема та тогочасній науці взагалі. Завданнями є, відповідно, зовнішній (вивчення історії появи, причин вибору теми) та внутрішній (визначення структури, основних положень змісту та оригінальних висновків автора) аналіз дисертації, а також дослідження реакції на неї провідних спеціалістів тієї доби.

Перший етап на шляху до ступеня магістра Михайло Попруженко подолав у 1891 році, склавши усний іспит на факультеті. Того ж року він був призначений приват-доцентом Новоро-

сійського університету. Проте, йому ще залишалося підготувати і захистити дисертацією, над якою він ретельно працював кілька років потому. Так, у лютому 1892 року у приватному листуванні Олександр Іванович Кірпічніков, університетський викладач і наставник Попруженка, цікавився, як просуваються справи із його дисертацією [2, арк. 5]. Врешті, 1 лютого 1894 року до Ректора Імператорського Новоросійського університету надійшов лист від приват-доцента, магістранта Михайла Попруженка. У ньому останній просив дозволити розглядати його працю “Із історії літературної діяльності у Сербії XV століття. “Книги Царств” у зібранні рукописів Імператорського Новоросійського університету” як дисертацію на ступань магістра слов’янської філології [3, арк. 20]. Відповідний дозвіл було надано, і тоді на історико-філологічному факультеті відбувся диспут, який за свідченням О. І. Кірпічнікова, “в цілому пройшов дуже вдало і піднесено” [4, с. 308].

Свою магістерську дисертацію М. Г. Попруженко присвятив пам’яті Віктора Івановича Григоровича, аргументуючи це тим, що початок зібрання рукописів університетської бібліотеки був пов’язаний із іменем саме цього вченого. Так, Попруженко зазначав, що “збірка ця невелика за числом пам’яток, що у ній зберігаються, але серед них є такі, якими може пишатися університет і всі викладачі його, які цікавляться слов’янськими старожитностями і тому і належить із вдячністю згадати ім’я покійного жертводавця” [5, с. I].

Рукопис, що став предметом дослідження Михайла Георгійовича — це сербська пам’ятка “Книги Царств”, що зберігалася у бібліотеці Новоросійського університету під номером 4 (30) [5, с. 1]. Поштовхом для вибору саме цього об’єкту для дослідження, за визнанням самого Попруженка, стали поради відомого вченого І. В. Ягіча. У 1875 році академік висловив думку, що цей рукопис є вкрай цікавим для дослідження, а через сімнадцять років, у 1892 році вказав на нього молодому дослідникові М. Попруженку як на матеріал, що міг би стати для нього об’єктом для вивчення. Саме тому, Михайло Георгійович відчував щиру вдячність І. В. Ягічу за слухну раду. Він також висловлював подяку своєму вчителю О. О. Кочубинському за усяляку допомогу при підготовці дисертації [5, с. I-II].

Праця М. Попруженка складається із вступу, шести частин та висновків. У першій частині праці він вказує завдання сво-

го дослідження, зазначаючи, що “важливим є обстеження перекладу нашого рукопису із метою можливого визначення автора його, а також методу і способу, завдяки яким створено переклад і складені чи додані тлумачення; це і складає задачу нашого подальшого викладу” [5, с. 14].

М. Попруженко відносить дату створення “Книг Царств” до 1416 року, коли чотири книги були переведені з грецької на сербську мову, відзначаючи що за два роки, у 1418 році, цей переклад було переписано деким Досифеєм (Моїсеєм) [5, с. 3]. Попруженко вважає, що переписувач Досифей не міг у той час обійтися без настановчого трактату Костянтина Філософа (Костенчеського або ж Костенецького), що адресувався як раз до переписувачів книг і вже набув достатнього розповсюдження у тогочасній Сербії [5, с. 14]. Тому М. Попруженко наводить фонетичний розгляд пам’ятки з точки зору вживання тих чи інших букв і знаків із вказаної настанови Костянтина. Докладний аналіз дозволив М. Попруженкові “із впевненістю віднести його [рукопис. — О. М.] до числа найкращих рукописів, що вийшли із школи ресавських переписувачів” [5, с. 37]. Дослідник вказує, що граматична реформа Костянтина була лише на початку запровадження, але “вже з’являється рукопис, який жодним чином не міг бути віднесений до числа тих, які так дивували Костянтина своєю зіпсованістю тексту” [5, с. 37].

Михайло Попруженко спромігся віднайти у “Книгах Царств” приклад на кожне правило з трактату Костянтина Філософа і запропонувати співвідношення 21:1, тобто стверджувати, що правильних слів, написаних за правилами Костянтина, у рукописі знаходиться у 21 раз більше, аніж тих, що відступають від правил. Щодо останніх, то М. Попруженко вказує, що серед них чимало звичайних опісок, що є “цілком пробачувані у такій величезній праці” [5, с. 38].

Після історичного вступу Попруженко переходить до розбору структури джерела, вказуючи, що текст у Одеському рукописі поділено на чотири книги, кожна із яких складається із певного числа розділів, а також подає стислий зміст пам’ятки, відповідно до цих розділів [5, с. 41-54]. Переходячи після цього до характеристики самого перекладу, він вказує, що загалом його варто вважати правильним. Для підтвердження своєї думки він наводить порівняльну таблицю уривків із списків Синодальної бібліотеки у

Москві, Одеського рукопису та, відповідно, грецького тексту [5, с. 56-57]. Цього порівняння, вважає Попруженко, достатньо, аби можна було зробити висновок наскільки вищим за рівнем був переклад сербського переписувача, ніж той переклад, що був у вжитку на Русі і увійшов до повних списків Біблії у XV столітті, укладених архієпископом Геннадієм [5, с. 59]. М. Г. Попруженко стверджує, що цей “одеський переклад”, на жаль, невідомий Геннадію, є надзвичайно близьким до грецького оригіналу, проте не є дослівною копією його, оскільки враховує особливості мови перекладача і читачів, яким він призначався [5, с. 60]. Саме тому дослідник вважає за необхідне прослідкувати спосіб і методи роботи перекладача і подає детальний аналіз граматичних форм, таких як відмінки, дієслівні форми, відміни, часи дієслова, сполучники та сполучення речень [5, с. 60-69].

Проте, на цьому філологічний розбір Попруженком рукопису не закінчується, оскільки наступну частину він присвятив дослідженню складу мови джерела. Так, він зазначає, що “для вираження складу мови перекладу чотирьох Книг Царств, що знаходиться у одеському рукописі, варто було б скласти повний словник слів, що зустрічаються у ньому, із показом грецьких, що відають їм у оригіналі, але такий словник став би лише скороченням повного підбору слів церковнослов’янської мови, які увійшли до складу таких класичних праць, як словники О. Х. Востокова і Міклошича, оскільки майже всі слова одеського рукопису зустрічаються у них” [5, с. 100]. Саме тому, Попруженко віднайшов групу слів, що не були включені, наприклад, до словника Ф. Міклошича, або мали там інші грецькі відповідники, ніж у рукописі, і подав перелік грецьких слів, що перекладалися по-різному, а також ті, що взагалі лишалися без перекладу у попередніх словникових виданнях [5, с. 100-121].

Окрім аналізу основної частини тексту, Попруженко вважає за необхідне, виділити у самостійну групу для аналізу вкраплення до нього і приписки на берегах [5, с. 124]. Проте, він вказує, що ще одну цілком окрему групу складають тлумачення (як в тексті, так і на берегах), як мають у собі пояснення, що не носять характеру позичених із будь-яких існуючих тлумачень. Він відносить сюди, по-перше, тлумачення, що представляють собою лише інший переклад певного місця рукопису, що є по суті відступом

від самого тексту, і, по-друге, тлумачення, що мають на меті пояснення слів, які потребували зрозумілого визначення [5, с. 143].

Таким чином, М. Г. Попруженко проаналізував рукопис чотирьох “Книг Царств” з точки зору його правопису і перекладу, і надав характеристику тлумачень, що у ньому зустрічаються. Це дослідження призвело його до висновку, що рукопис можна вважати безперечним взірцем пам’ятників ресавського ізводу, “що заслужили цілком справедливо широку відомість і рано стали бажаним оригіналом для переписувачів” [5, с. 151]. Попруженко визнає однак, що імена цих ресавських перекладачів, лишаються невідомими [5, с. 153]. Проте, він припускає, що перекладачем міг бути, власне, автор вище згаданого трактату, а саме Костянтин Костенцький (Костенецький) [5, с. 154]. Саме тому у висновках до свого дослідження Попруженко стверджує, що одеський рукопис мусить розглядатися не лише як простий переклад, а і як літературна пам’ятка, що є надзвичай характерною для середнього періоду південнослов’янської писемності [5, с. 155].

В кінці дисертації Попруженко наводить три додатки. У першому вміщені деякі розділи із тексту зі збереженням точного написання і відповідних знаків. У другому додатку наведені певні тлумачення, що не були розібрані дослідником у його основному викладі. У третьому додатку подано порівняння деяких місць із одеського рукопису “Книги Царств” із текстом “Острозької Біблії” [5, с. 159-183], що дає підстави Попруженку говорити про значну близькість сербського перекладу “Книг Царств” XV століття із друкованим текстом 1581 року [5, с. 174].

Магістерська дисертація Попруженка викликала низку рецензій у провідних виданнях того часу. Це, перш за все, публікації в “Журнале народного просвещения”, “Киевской старине”, “Историческом вестнике” и “Русском филологическом вестнике”.

Олексій Іванович Соболевський у своїй рецензії у “Журнале министерства народного просвещения” подає в цілому позитивний огляд праці, проте, вказує і на недоліки. Так, на його думку, автор не надав детального лінгвістично-орфографічного опису рукопису, від чого не є зрозумілим, чи є джерело списком із середньовічного оригіналу, чи ні [6, с. 201]. Соболевський критикує версію Попруженка щодо приналежності авторства рукопису Костянтину Костенцькому, вказуючи, що дисертація бракує дослідження мови, орфографії і викладу “Книг Царств”

у порівнянні із творами Костянтина, а із наведеного уривку рецензент робить висновок, що перекладач не був настільки захоплений риторичним викладом, як Костянтин [6, с. 201]. Окрім того, автор огляду вважає, що Попруженко поставив багато запитань, на які не було надано детальних відповідей. Це, насамперед, відношення одеського рукопису “Книги Царств” до Геннадієвої Біблії, з одного боку, і до Острозької, з іншого. Щодо першої, то Соболевський вважає за необхідне відповісти, чи досліджуваний переклад — новий, незалежний від старого, чи ж він являє собою його виправлений варіант. Стосовно Острозької Біблії, Соболевський ставить запитання, чи лише одеський рукопис лежить в основі її “Книг Царств”, чи лише певні місця, в той час як інші можуть бути близькими до тексту Геннадієвої Біблії [6, с. 201]. Соболевський також ставиться скептично щодо віднесення Попруженком рукопису до числа “ресавських”, оскільки вказує, що “ми не знаємо жодного рукопису, який хоча б з деякою вірогідністю можна було б визнати за ресавський”, а тому, на його думку, користуватися цим терміном варто із обережністю [6, с. 203].

Слідом за рецензією О. Соболевського у “Журнале министерства народного просвещения” вміщено і огляд Олександра Олександровича Кочубинського, викладача і наукового керівника М. Г. Попруженка. Він, перш за все, зазначає, ніби полемізуючи із Соболевським, що праця мала своїм предметом “не опис, а літературне дослідження тієї пам’ятки сербської писемності” [7, с. 203]. Так, надаючи стислу історію початку вивчення цієї пам’ятки В. Григоровичем, він пише: “Праця, відкрита Григоровичем, доведена до благополучного кінця автором даної книги: вона — дослідження правопису, мови і складу для характеристики “перекладу” — є виконанням старої задачі. Автор мав право присвятити цю працю пам’яті старого господаря рукопису” [7, с. 204]. Проте, він вказує на певні місця у дисертації, по яких його погляди розходяться із поглядами Попруженка. Так, найголовніше, він не поділяє впевненості Михайла Георгійовича стосовно того, що рукопис є дійсним перекладом із грецького оригіналу, а не виправленням старого тексту [7, с. 206]. Він наводить цілу низку філологічних обґрунтувань своєї думки, доводячи, що рукопис все ж був рецензією старого тексту, а не принципово новим перекладом [7, с. 212-213]. Кочубинський також

вважає, що аналіз тогочасної Сербії міг би бути детальнішим, а натомість називає його “не зовсім коректним, зробленим поспішаючою рукою” [7, с. 206]. І пізніше, рецензент пише, що вказавши на поспішність Попруженка вже у вступному розділі, він помічає, що “ця небажана риса не залишає нашого автора на просторі цілого дослідження” [7, с. 207]. Водночас, він вказує на такі позитивні характеристики автора і рукопису, як “знання справи, любов до серйозної науковою праці, що знаходиться у всьому, уміння орієнтуватися у дослідженні складних питань, скрупульозність і точністю спостережень”, а саме дослідження Попруженка “не страждає через монотонність форми” [7, с. 215]. Що ж до спроби Попруженка пов’язати сербський текст із Острозькою Біблією, то до цього О. Кочубинський ставиться “із співчуттям”, вказуючи, що це питання вже давно заслуговує на спеціальний розгляд [7, с. 215].

Ніби продовжуючи думку Кочубинського, автор рецензії у “Київській старовині” визнавав, що у дисертації було зроблено “винятковий філологічний огляд рукопису” [8, с. 580]; проте, головну увагу рецензента привернув не він, а теза Попруженка про близькість досліджуваного ним джерела із Острозькою Біблією (на що Кочубинський вказав як на важливу тему для майбутніх досліджень). Автор рецензії подав коротку історію створення цієї Біблії, вказуючи на труднощі співставлення різних списків в процесі її підготовки. Думка Попруженка, що до Острогу могли бути доставлені саме широко розповсюджені тоді у Сербії ресавські ізводи (до числа яких Михайло Георгійович включив також і “Книги Царств”), дає підстави авторові вважати, що примірник досліджуваного рукопису цілком міг бути використаний видавцями Острозької Біблії. Це стає ще очевиднішим для рецензента після ознайомлення із співставленням обох творів, наведеному у третьому додатку: “подібність, дійсно, відкривається значна, і думка М. Г. Попруженка про вплив ресавських ізводів на Острозьку Біблію, вочевидь, є небезпідставною” [8, с. 580]. Однак, рецензент при цьому вказує і на слабку сторону такої тези, оскільки у дисертації Попруженка наведено лише шість уривків, що їх, безумовно, Михайло Георгійович обрав саме за критерієм подібності до Острозької Біблії. Автор рецензії зазначає, що дослідник “лише торкнувся цього питання, яке

потребує більш детального вивчення, особливо через подальше значення Острозької Біблії” [8, с. 580-581].

Автор рецензії у “Історичному віснику” підписався ініціалами А. К-въ. Окрім самої рецензії твору, він також вказав, що дане дослідження було представлено у якості магістерської дисертації М. Г. Попруженка на історико-філологічному факультеті університету, а також згадав її обговорення [4, с. 308]. Усе це дає підстави припускати, що автором рецензії був Олександр Іванович Кірпічніков. Окрім того, факт, що ця рецензія з’явилася пізніше за інші, у 1895 році, може бути пояснений тим, що примірник книги Попруженка О. Кірпічніков отримав від автора лише 11 листопада 1894 року протягом свого перебування у Варшаві [9, арк. 38]. Кірпічніков згадує версію Михайла Георгійовича про ймовірне авторство рукопису, а саме, що воно могло належати самому Костянтину Костенчеському (ззначаючи, водночас, що це є припущенням Попруженка) [4, с. 307]. Серед найважливіших окремих результатів проведеного Попруженком дослідження, автор відмітив співставлення рукопису із Острозькою Біблією і відмітив, що “виявляється цілком імовірним, що видавці цієї Біблії для виправлення тексту користувалися копією із того перекладу “Книг Царств”, єдиний рукопис якого потрапив до рук Григоровича” [4, с. 307-308].

Невідомий автор рецензії у “Русском филологическом вестнике” надає опис структури дисертації Попруженка, зупиняючись коротко на змісті кожного розділу. Він майже не аналізує тексту дослідження, однак висловлюється критично щодо висновків про авторство Костянтина Філософа, додаткові тлумачення у рукописі, а також про приналежність його до числа характерних пам’яток південнослов’янської писемності. На думку рецензента, ці висновки є “недостатньо обґрунтовані” [10, с. 358].

Таким чином, можна визначити кілька основних моментів, на яких звертали увагу більшість із рецензентів. Перш за все, це приналежність джерела до “ресавської школи” переписувачів, критикована О. Соболевським, проте підтримана О. Кочубинським. Пізніше, у огляді праць Попруженка, зробленому у 1908 році, Б. Ляпунов вказував щодо цього твердження наступне: “Поки, за браком достатніх доказів, не можна визнати його беззаперечним, але він може бути вірогідним на крайній випадок не менше, ніж висновок Соболевського, що тут ми маємо “одну з афонсь-

ких, точніше сербських праць” [11, с. 5]. Дискусію викликала і теза Попруженка щодо оригінальності одеського рукопису, а саме віднесення його до нового перекладу, а не нової редакції старого тексту. Ця думка викликала заперечення О. Кочубинського та сумнів у рецензента “Русского филологического вестника”. Проте, мабуть найбільшого обговорення набула версія Михайла Георгійовича про те, що авторство рукопису належало Костянтину Костенчеському. У вірності цього твердження сумнівалися майже всі рецензенти. Однак, прикметно, що у томі XVI “Енциклопедичного словнику Брокгауза і Ефрона”, що побачив світ за рік після появи дисертації Попруженка, у 1895 році, у статті про Костянтина Філософа (Костенчеського) праця Михайла Георгійовича вказана як одна із двох важливих для ознайомлення з цієї теми [12, с. 75]. Водночас, вже у 1908 році Б. Ляпунов вважав даний висновок Попруженка “надто рішучим”, згадуючи, що І. В. Ягіч пізніше опублікував певні докази, з яких виходило, що автором не міг бути сам Костянтин [11, с. 6]. Сучасний російський філолог-слов’янознавець А. О. Алексеев, спеціаліст із давньої слов’янської писемності, також вважає, що Попруженко “приписав без серйозних обґрунтувань цю працю Костянтину Костенчеському” [13, с. 190]. Водночас, теза Попруженка про можливість використання рукопису як основи для Острозької Біблії знайшла позитивні відгуки серед багатьох критиків. Безумовно, ця думка не була розібрана дослідником детально, він лише поверхово накреслив можливі межі для майбутнього дослідження, про що говорить навіть те, що це порівняння подається у додатках, а не в основному викладі матеріалу.

Отже, попри певні критичні зауваження, магістерська дисертація Попруженка, безсумнівно, стала подією у тогочасному науковому житті, про що свідчить поява цілої низки рецензій та її жваве обговорення. Попруженкові вдалося зібрати та обробити численну кількість філологічних та історичних джерел та представити дисертацію як результат свого багаторічного навчання. Від захоплення слов’янознавством, що виникло ще у студентські роки, він, таким чином, вийшов на новий рівень у своїй науковій кар’єрі. Борис Ляпунов дуже влучно сказав, що його “праця, подібно до будь-якої цінної наукової праці, викликає у читачеві ряд роздумів, пробуджує нові міркування, і тим сприяє рухові науки вперед” [11, с. 7]. Із неї розпочався і рух уперед

Попруженка як серйозного науковця та слов'янознавця, що призвів до появи нових досліджень у цій галузі.

Література

1. Общий Устав Императорских Новороссийских университетов // Журнал министерства народного просвещения. — 1884. — Ч. ССХХV, № 10. — С. 27-61.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 159. — Оп. 1. — Спр. 19.
3. ДАОО. — Ф.45. — Оп. 4. — Спр. 2600.
4. А. К-въ. М. Попруженко. Из истории литературной деятельности в Сербии XV века “Книги Царств” в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1894 // Исторический вестник. — 1895. — Т. LIX. — С. 307-308.
5. Попруженко М. Г. Из истории литературной деятельности в Сербии XV в. “Книги Царств” в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского университета. — О.: Тип. Шт. Од. Воен. Округа, 1894. — 183 с.
6. Соболевский А. М. Г. Попруженко. Из истории литературной деятельности в Сербии XV века “Книги Царств” в собрании рукописей библиотеки Новороссийского университета. Одесса, 1984 // Журнал министерства народного просвещения. — 1984. — № 5, отд. 2. — С. 200-203.
7. Кочубинский А. М. Г. Попруженко. Из истории литературной деятельности в Сербии XV века “Книги Царств” в собрании рукописей библиотеки Новороссийского университета. Одесса, 1984 // Журнал министерства народного просвещения. — 1984. — № 5, отд. 2. — С. 203-215.
8. А. М. Из истории литературной деятельности в Сербии XV века “Книги Царств” в собрании рукописей библиотеки Новороссийского университета. М. Г. Попруженко. Одесса, 1894 // Киевская старина. — 1894. — Т. XLIV, № 1. — С. 579-581.
9. ДАОО. — Ф. 159. — Оп. 1. — Спр. 19.
10. [Библиографические заметки и указатель новых книг] // Русский филологический вестник. — 1894. — № 1-2. — С. 358.
11. Ляпунов Б. М. Отзыв об ученых трудах рекомендуемого для замещения второй профессуры славянской филологии приват-

- доцента Императорского Новороссийского университета Михаила Георгиевича Попруженко // Записки Императорского Новороссийского университета. — 1908. — Т. 111. — С. 1-18.
12. Константин Философ (Костенческий) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — Т. XVI. — СПб, 1895. — С. 75.
13. Алексеев А. А. Текстология славянской Библии. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — 254 с.

Резюме

Статья посвящена истории написания магистерской диссертации известного ученого-славяноведа Михаила Георгиевича Попруженко (1866-1943). Автор анализирует как текст исследования ученого, так и отзывы его современников на данный труд.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Хмарський

УДК 625.1(477)(09)

О. О. Грицюта

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ НА УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Залізничний транспорт держави на сьогоднішній день є основним видом шляхів сполучення. Він має багату історію та видатні науково-технічні традиції. Друга половина ХІХ ст. була періодом зародження залізничної мережі та становлення загальних принципів її роботи, які є актуальними до сьогодні. З'ясування закономірностей розвитку залізниці в означений період сприяє виробленню більш глибокого і всебічного уявлення про її сучасний стан.

Досліджуючи роль залізничного транспорту у дореволюційної Росії неможливо не звернути увагу на фундаментальні науково-практичні праці І. С. Бліоха “Вплив залізниць на економічний стан Росії” (1878) [1], О. О. Головачова “Історія залізничної справи в Росії” (1881) [2] та багатотомник О. І. Чупрова “Залізничне господарство” (1875-1878) [3], в яких висвітлюється історія розвитку цієї галузі народного господарства. Питання будівництва та розвитку Південно-Західної залізниці у другій половині ХІХ ст. розглядаються в роботах П. М. Андреева “До історії будівництва та експлуатації рейкових колій, що входили в мережу Південно-Західних залізниць” (1906) [4], П. І. Георгієвського “Історичний

нарис розвитку шляхів сполучення в XIX ст.” (1893) [5], “Історичний нарис ранніх галузей залізничної справи й розвитку фінансово-економічної сторони залізниць в Росії по 1897 рік включно”, укладений М. І. Хілковим та В. М. Верховським (1901) [6], “Історичний нарис розвитку шляхів сполучення в Росії” (1913) під редакцією П. Х. Спаського [7] та ін.

Вагомим здобутком в аналізі історії залізничного транспорту часів Російської імперії є роботи Віргінського В. С. “Історія техніки залізничного транспорту” (1938) та “Виникнення залізниць в Росії до початку 40-х рр. XIX ст.” (1949) [8]. Роботи цього автора слід віднести до перших фундаментальних досліджень з історії залізничного транспорту, написаних в радянські часи. На багатому архівному матеріалі автор детально розробляє найважливіші моменти в історії залізничного будівництва. Залізничному транспорту часів Російській імперії та Радянського Союзу присвячена робота Л. Гумілевського “Залізниця” (1950) [9]. В дослідженні міститься фактичний матеріал, присвячений різним аспектам розвитку техніки залізничного транспорту, але робота не може претендувати на серйозне наукове дослідження.

Змістовний матеріал, що розкриває історію розвитку залізниці як галузі народного господарства, представлено у роботі видатного російського дослідника в галузі історії економіки Погребинського О. П. “Нариси фінансів дореволюційної Росії (XIX-XX ст.)” (1954) [10]. Четвертий розділ його монографії цілком присвячений історії економічного розвитку залізниці в другій половині XIX ст. Економіка і політика колосального залізничного будівництва у другій половині XIX - початку XX ст. об’єктивно представлена у дослідженнях А. М. Соловйової “Залізничний транспорт Росії у другій половині XIX ст.” (1985) [11].

В сучасній українській історіографії також приділялась увага дослідженням в галузі залізничного транспорту. Книга “Південно-Західні залізниці. Вчора. Сьогодні. Завтра” (1995) [12] присвячена історії становлення та розвитку Південно-Західної залізниці України в період з 1870 по 1995 рр. Автори видання намагаються довести, що для піднесення економіки України пріоритетне значення мав розвиток залізничного сполучення. Особливо дане твердження справедливе для Південного краю.

Серед сучасних досліджень цікавість представляє дослідження Р. О. Пономаренко “Розвиток залізничного транспорту Півдня

та Сходу України в другій половині XIX - на поч. XX століть” (2008) [13]. В даній роботі на підставі широкого кола джерел і літератури досліджено історію становлення та розвитку залізничного транспорту Півдня та Сходу України у другій половині XIX - на поч. XX століття. Визначено чинники, що привели до створення залізничної мережі в регіоні та її вплив на розвиток промисловості. Велику увагу звернуто на технічний бік створення залізничного транспорту, визначено особливості цього процесу, притаманні Півдню та Сходу України. Розглянуто організацію та стан матеріально-технічного забезпечення залізничного транспорту. Висвітлено особливості забезпечення залізниць тяговим та рухомим складом, паливом, рейками, скріпленнями тощо.

В даній статті робиться спроба дослідити етапи економічного розвитку залізниці на Україні у другій половині XIX ст. як галузі народного господарства.

В першій третині XIX ст. в розвитку промисловості Російської імперії підвищилось значення капіталістичних підприємств. Зростання продуктивних сил у сільському господарстві та промисловості, розширення внутрішнього та зовнішнього ринку та активна доля Російської імперії у міжнародному поділі праці привели до значного зросту товарообігу.

Технічна перебудова зумовила інтенсивне поглиблення та поширення загальноросійського внутрішнього ринку. В результаті цього процесу протягом останньої третини XIX ст. в країні відбувся значний прогрес в справі виробничої спеціалізації районів. Зокрема, в рамках єдиного всеросійського капіталістичного ринку склалися такі основні райони промислового виробництва: Центральний (текстильна, машинобудівна, металообробна і хімічна промисловість), Петербурзький (текстильна, машинобудівна і хімічна промисловість), Український (цукрова, вугільна, текстильна, машинобудівна, металообробна і хімічна промисловість), Бакинський (нафтова), Польський (текстильна, вугільна, металообробна промисловість).

На території України в першу чергу розвивались галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством. Особливо високі темпи зростання спостерігались у цукровій та зерновій промисловості. Значно зріс рівень промислового виробництва в галузях, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської сировини. Промисловість обробляла сотні тисяч пудів шкіри, виробля-

ла багато свічок, мила і сала та інших продуктів, які мали збут на внутрішньому та зовнішньому ринках [14].

Переважаюча частина перевезень припадала на гужовий транспорт, який не відповідав темпам зростання економіки та не задовольняв її потреб. Транспортна криза примусила шукати альтернативу перевезенням на природній тязі. В нових умовах не можна було обходитися без такого сучасного і достатньо розвинутого виду транспорту як залізничний, який знаходився в тісному зв'язку зі всією економікою країни.

До інших причин, що зумовили створення залізничної мережі в Російській імперії можна віднести військово-стратегічне значення цього виду транспорту. В Росії питання про можливість використання залізниць у військових цілях вперше було підняте ще у 40-х роках ХІХ століття інженерами М. С. Мордвиновим і П. О. Язиковим. До переваг нового виду транспорту відносили швидкість, надійність і відносно невисокі, у порівнянні з іншими видами транспорту, витрати. Особливо важливим був колосальний вплив залізничного транспорту на терміни мобілізації і зосередження військ. Скорочення термінів транспортування військ привело до якісних змін характеру підготовки країни до воєнних дій. Застосування залізничного транспорту дозволило різко знизити терміни, потрібні для зосередження збройних сил та дало змогу віднести бази постачання вглиб країни, вивівши їх з-під безпосереднього удару супротивника. Розвиток залізничного транспорту забезпечив можливість задоволення матеріальних потреб значно більших угруповань військ. Це привело до збільшення чисельності діючих армій, істотно зменшило їхню залежність від особливостей театру воєнних дій [15, с. 12-15].

Перша російська залізниця з паровою тягою сполученням Петербург — Царське Село і довжиною 26,7 км була побудована в 1837 році. Більше десяти років вона була єдиною залізницею загального користування в Росії. В 1839 р. почалася будівництво Варшавсько-Віденської залізниці, довжиною 300 км. Вона була відкрита у 1848 році. В 1842 р. був виданий указ про будівництво лінії Петербург — Москва. Проект цієї магістралі був створений на високому технічному рівні офіцерами корпусу шляхів сполучення інженерами П. П. Мельниковим і М. О. Крафтом [16, с. 43].

В період з кінця 60-х - початку 70-х рр. XIX століття інтенсивний хід залізничного будівництва в Росії призвів до п'ятикратного збільшення залізничної мережі, довжина якої виросла в 1875 р. до 19 тис. км. До цього часу була створена внутрішня залізнична мережа європейської Росії з центром у Москві, яка складалася з чотирьох основних взаємозалежних між собою залізниць: Московської, Прибалтійської, Азово-Чорноморської та Західної [16, с. 93-95].

Необхідність будівництва залізниць на території України була зумовлена географічним положенням краю та його природними багатствами. Державі потрібні були залізниці для вивозу продукції сільського господарства, головним чином, з родючого Південно-Західного краю і продукції промисловості — з районів Донбасу і Кривого Рога. Тому цілком природно, що основними напрямками будівництва залізниць були Південно-Західний край, де поступово розвилась мережа Південно-Західних залізниць, промисловий район Донбасу і Кривого Рога, в районі яких виникали Донецька і Єкатерининська залізниці. Для зв'язку центра з морем і з промисловими районами України будувалась мережа Південних залізниць.

В 1863 р. почалося будівництво першої залізниці на Україні, яке було закінчене у 1865 р. Магістраль Одеса — Балта протяжністю 213 км. будувалась за казенний рахунок близько трьох років. Це була перша лінія майбутніх Південно-західних залізниць. У травні 1868 року приступили до будівництва Києво-Балтської залізниці. Для її спорудження використовували труд селян з навколишніх сіл та солдат. Рух поїздів на цій лінії був відкритий через 4 роки. Дата 7 червня (26 травня) 1870 р. вважається початком існування Південно-західної залізниці.

Після будівництва лінії Курськ — Харків — Азовська почали будувати залізниці спеціально для вивозу вугілля з Донбасу. Першою такою залізницею була магістраль Костянтинівка — Єленовка, яка почала функціонувати в 1872 р. Вона й послужила початком розвитку мережі майбутніх Донецьких залізниць. До 1870 року в Україні були побудовані наступні залізничні лінії: Львів — Чернівці (267 км на 1866 р.), Балта — Єлісаветград, Ворожба — Конотоп — Бровари (294 км на 1868 р.), Курськ — Харків — Слов'янськ — Таганрог — Ростов (680 км по території України, на 1869 р.), Перемишль —

Львів — Золочев — Тернопіль (141 км на 1870 р.). В 1884 р. відкрилась Єкатерининська залізниця, побудована для вивозу продукції промисловості Кривого Рога. Першою була лінія Нижнедніпровськ — Долинська. В 1904-1906 рр. була побудована так звана Друга Катерининська залізниця (яка об'єдналася потім з Першою) по напрямку Долгінцево — Волноваха. Оскільки залізниці України були побудовані у великих промислових і сільськогосподарських районах, вони за довжиною та обсягом роботи стали найбільшими серед залізниць Росії [12, с. 7].

На початкових етапах фінансування будівництва відбувалось за рахунок державних коштів, але згодом уряд почав залучати приватний капітал. За часів правління Миколи I фінансування будівництва залізниць проводилося повністю з казни і це позначилося на масштабах будівництва: з 1842 по 1855 р. було побудовано тільки 979 верст шляхів. Держава надавала приватним компаніям тільки підряди на будівництво, а після його закінчення викупала побудовані шляхи в казну. Ця політика не принесла бажаних результатів, тому Уряд звернувся до практики залучення приватних капіталів. В подальшому і до кінця 80-х р. XIX ст. будівництво і експлуатація залізниць в Росії проводилися в основному за рахунок акціонерних компаній з залученням іноземного капіталу [10, с. 131].

26 січня 1857 р. Олександр II затвердив “Положення про основні умови для облаштування першої залізничної мережі в Росії”. Новий Указ передбачав будівництво на території Російської імперії розгалуженої залізничної мережі. Виконання цього завдання покладалося на спеціально створену компанію, яка отримала назву “Головне товариство російських залізниць” (ГТРЗ). Згідно з Положенням, Товариство зобов'язувалося за 10 років створити 4300 км залізничного шляху, сформувавши мережу яка охоплювала основні транспортні напрямки держави. До них відносились шляхи Москва — Петербург, Москва — Феодосія, Курськ — Лібава, Москва — Нижній Новгород. Вони, також, зобов'язувались закінчити лінію Санкт-Петербург — Варшава. Фінансування будівництва здійснювалось головним чином за рахунок приватного іноземного капіталу. До Ради Правління з боку Росії входили Голова — тайний радник А. І. Левшин, банкір А. Л. Штигліц, дійсний тайний радник Л. В. Тен-

гоборській, сенатор Б. К. Данзас, граф В. А. Бобринський, А. А. Абаза та 8 іноземців, в тому числі 6 банкірів.

Для успішного виконання поставленої задачі Головному товариству надавалось право користування збудованими шляхами протягом 85 років після 10-ти річного терміну, відведеного для будівлі, але Уряд мав право викупу шляху через 20 років після закінчення будівництва. Положення, також, встановлювало межі платні за перевезення пасажирів та товарі. Офіційна влада надавала Товариству великі пільги. Так, ГТРЗ могло протягом десяти років ввозити всі необхідні для будівництва обладнання та матеріали не сплачуючи мита. Крім того, Товариству дозволялось при спорудженні залізниць користуватись всіма правами, як і при державних роботах. Головне Товариство отримало право будувати ґрунтові дороги, влаштовувати власні перевезення водними шляхами та засновувати виробничі підприємства. Землі Головного товариства звільнялись від всіх податків, крім загальних зборів.

Товариство підпорядковувалось безпосередньо Головному управлінню шляхів сполучення, яке призначило спеціальних чиновників, що мали спостерігати за роботою Товариства. Якщо виникали розбіжності між ГТРЗ та Головним управлінням шляхів сполучення Товариство мало право виносити справу на розглядання Кабінету міністрів, який був зобов'язаний протягом місяця представити свою думку для кінцевого вирішення імператора. На першому етапі діяльності ГТРЗ велику роль відігравали іноземні спеціалісти. Першим головою ГТРЗ був француз Шарль-Етьєн Колліньон. Перший відділ ГТРЗ, до якого відносились лінії Петербург — Вршава, Динабург — Лібава і Вільно, очолював француз Карл Пуаре. Керівництво другого відділу, який складався з ліній Москва — Нижній Новгород, Москва — Феодосія, Самара — Феодосія, належало французькому інженеру Герену. Майже всі адміністративні посади у відділах та на окремих ділянках належали французам [17].

Створення ГТРЗ сприяло різкому стрибку в залізничному будівництві, який продовжувався протягом 60-80 р. XIX ст. і отримав назву епоха “залізничної лихоманки”. Початок буму залізничного підприємництва був покладений підприємцем П. Г. фон Дервізом, який в 1866 р. заснував акціонерне товариство для будівництва Рязансько-Козловської залізниці, що при-

несло йому фантастичний прибуток. З метою залучення приватного капіталу Уряд практикував заохочувальну політику, що виражалась у надаванні гарантій на прибутковість акцій і облігацій, що випускаються залізничними товариствами, іноді купував частину цінних паперів, яку не вдавалося розмістити. Отже, таким чином казна зобов'язувалась компенсувати збитки в разі нерентабельності підприємства. Приватне за своєю суттю залізничне будівництво велось, фактично, за рахунок державних коштів. Завдяки такій політиці влади представники залізничного бізнесу отримали змогу збагатитись за казенний рахунок, перетворившись на наймогутніший клан в середовищі російських підприємців. Серед них особливо виділялися С. С. Поляків, П. І. Губонін, В. А. Кокорев, І. С. Бліох, барон Л. Л. Кроненберг, П. Г. фон Девіз, К. Ф. фон Мекк, що отримали неофіційний титул “залізничних королів”. Залізничні магнати, турбуючись тільки про власну вигоду, будували шляхи з грубими порушеннями технічних норм. Використовували дешеві споруди, вкладали легкі рейки, що могли витримувати тільки легкі потяги. Власники шляхів, забезпечені гарантіями влади, не підтримували колію у належному стані. Поступово сфера залізничного будівництва перетворилась в одну з найбільш корумпованих ланок виробництва. Але не зважаючи на ці недоліки, мета була досягнута. В період з 1870 по 1875 рр. було видано понад 50 концесій на будівництво і експлуатацію залізниць, загальна протяжність мережі збільшилася на 7,5 тис. верст і досягла 17,6 тис. верст [10, с. 146-147].

Залізниці перетворилися на невід'ємний чинник розвитку країни, основу інфраструктури народного господарства. З розвитком мережі виокремились труднощі і недоліки спричинені відсутністю прямих пасажирських і товарних сполучень. Посилилась конкуренція боротьба за вантажні потоки між паралельними лініями. З метою залучити більше вантажів деякі з кампаній йшли на значне зниження тарифів. Особливо запекла боротьба розвернулася в 80-х рр. XIX між залізницями, що здійснювали перевезення хлібних вантажів з Центрально-Чорноземного району, яка продовжувалась більше десяти років і відома як “тарифні війни”. Тарифна боротьба в хліботоргівлі і сільськогосподарському виробництві окремих регіонів багато в чому зумовила подальші зміни в принципах підприємницької діяльності на залізничному транспорті.

Нерідко правління залізниць, що отримували гарантовані урядом дотації, йшли на прямі збитки в ході конкурентної боротьби. Для врегулювання руйнівного суперництва в галузі тарифів підприємці вступали в угоди про розділ чистого прибутку від перевезень спірних вантажів. Для врегулювання конкуренції визначалася однакова вартість перевезень між кінцевими пунктами конкуруючих ліній. Розподіл доходів, що отримувались від перевезення вантажів, проводився шляхом почергового (по місяцях) здійснення вантажоперевезень. В решті випадків, коли конкуруючі напрями не претендували на вантажі, що перевозилися конкурентами, розподіл чистої виручки відбувався на основі оцінки реальної здатності кожної дороги привертати вантажі свого району, не використовуючи знижених тарифів.

Роздробленість мережі між десятками акціонерних товариств та постійні пересадки пасажирів і перевантаження товарів під час переходу з однієї дороги на іншу спричиняли багато незручностей та уповільнювали рух. На перших порах, коли вся увага була зосереджена на введенні в експлуатацію нових шляхів, на цю незручність не звертали уваги. Проте розвиток вантажного і пасажирського руху вже в кінці 60-х рр. викликав потребу у встановленні прямого безпересадочного і безперевантажного сполучення між залізницями.

Залізничні, експлуатаційні інтереси яких збігались, намагались досягнути певних домовленостей щодо організації руху. Початок таким домовленостям був покладений залізницями Східного району. В червні 1868 р. відбулась нарада представників Московсько-Рязанській, Рязано-Козлово-Тамбовській та Ряжско-Моршанській та Грязе-Борисоглебській залізниць для встановлення прямого товарного сполучення на них. Головував на нараді граф В. А. Бобринський, який згодом зайняв посаду міністра шляхів сполучення. У 1869 р. за його розпорядженням в Санкт-Петербурзі був скликаний З'їзд уповноважених представників всіх залізниць для заснування прямого товарного та пасажирського сполучення. Головував на з'їзді уповноважений міністра А. І. Дельвіг. По відношенню до товарного руху всі дороги були розподілені на п'ять основних груп в залежності від напрямку перевезень. В першу групу входили шляхи, що поєднували Південно-Східний регіон з Ригою. До другої групи відносились залізничі, що пов'язували той самий район з Петербургом, третя та четверта групи

— шляхи, що з'єднували Санкт-Петербург та Ревель з портами Чорного та Азовського морів, п'ята з'єднувала російські залізниці із закордонними шляхами [18, с. 213.].

Створення розгалуженої мережі означало вступ залізничного бізнесу до принципово нового етапу. Після засновницької лихоманки 60-70-х рр. залізниця перетворювалась в організацію, в якій вирішальна роль належала умінню ефективно управляти. Все більш вагомим ставав досвід професіоналів-управлінців, що заміщали залізничних магнатів у керівництві. Договори про прямі перевезення та тарифні домовленості носили характер картельних угод. Тому можна стверджувати, що намітилась тенденція до створення монополістичних об'єднань на залізниці.

Іншою стороною проблеми була майже повна відсутність правової регламентації діяльності таких об'єднань з боку держави. Для зміцнення урядового контролю за діяльністю концесій був проведений ряд змін у законодавстві. Так, 18 жовтня 1868 р. був виданий імператорський указ, який передбачав видачу концесії на конкурсній основі. Право на будівництво дороги надавалось тим, хто пропонував найбільш вигідні умови. Для того, щоб виграти концесію, підприємці вимушені були знижувати вартість будівництва. Але заявлена низька вартість робіт не обов'язково означала підвищення ефективності капіталовкладень або зниження доходів концесіонерів. Навпаки, такий порядок створював нове підґрунтя для фінансових зловживань. Тому новим указом від 26 грудня 1870 р. встановлювався інший порядок видачі концесій, який відкидав принцип змагальності. Будівельна ціна шляхів відтепер повинна була визначатися міністром шляхів сполучення ще до видачі концесій. Крім того, відтепер статuti залізничних товариств повинні були затверджуватися раніше видачі концесій. Самі ж концесії повинні були видаватися не на ім'я окремого підприємця, а акціонерним товариствам. Безумовно, виконання даної умови вводило в певні рамки отримання засновницького прибутку.

Змінювався і порядок створення самих акціонерних товариств. 30 березня 1873 р. за ініціативою міністра шляхів сполучення було прийнято нові правила утворення залізничних товариств, які значно докладніше регламентували порядок споруди нових шляхів. Як і попередні, вони брали за основу урядові розрахунки витрат на устрій і постачання. Базуючись на

цих даних, МПС вносило до Комітету міністрів висновки про будівельну вартість шляхів і доцільності їхньої споруди розпорядженням уряду або приватними товариствами.

З метою запобігти подальшій концентрації залізничних капіталів у приватних руках в нових правилах передбачались заходи по залученню дрібних акціонерів. Для цього Міністром шляхів сполучення за узгодженням з міністром фінансів і державним контролером створювалася особлива засновницька комісія, повноваження якої припинялися тільки після обрання Правління товариства на загальних зборах акціонерів [18, с. 145 -158].

Фінансування залізничного будівництва відбувалось шляхом створення облігаційного капіталу, що концесіонери отримували від уряду на умовах термінової позики. Протягом концесійного терміну залізничні товариства були зобов'язані погасити весь отриманий в кредит облігаційний капітал за встановленим статутами і умовами випуску облігацій порядком. У разі безприбуткової експлуатації платежі по облігаціям записувалися у борг товариства так само, як і позики, що отримуються по гарантії.

За різними підрахунками, казні належало від 2/3 до 4/5 облігаційного капіталу. Проте у будь-якому випадку частка державних вкладень в залізничному будівництві була надзвичайно велика. Фактично казна була основним кредитором залізничних товариств. Саме цим визначалися взаємини приватних залізничних товариств і держави у 80-ті роки XIX ст.

Надаючи підприємцям в розпорядження велику частину необхідного для будівництва залізниць основного капіталу і будучи власником майже всіх облігацій, уряд залишав за собою право впливати на використання отриманих доходів. Товариства зобов'язали слідкувати за станом шляхів і забезпечувати постійний рух. Крім того, МПС мало право вимагати від товариства проведення необхідних робіт з ремонту і модернізації дороги, розвитку руху за рахунок збільшення рухомого складу.

12 червня 1885р. імператор Олександр III затвердив перший Загальний статут Російських залізниць. Видання Загального статуту було одним з найважливіших моментів у становленні державно-капіталістичної системи господарства. Статут остаточно вводив державний контроль на приватних залізницях та регламентував діяльність та відповідальність залізничної адміністрації [11, с. 157-158].

У 80-ті роки XIX ст. стало остаточно зрозуміло, що акціонерні форми залізничного господарства не відповідають інтересам держави, тому уряд Олександра III взяв курс на розширення державної залізничної мережі. Починаючи з 1881 р. та протягом наступних 5 років урядом було викуплено 4 приватних залізниць. Держава, викупуваючи акції приватних товариств, терпіла великі збитки, оскільки сплачувала за них не по номінальній, а по ринковій вартості. Не дивлячись на те, що викупна винагорода виходила дуже щедрою і цілком влаштовувала власників, вони не були задоволені зміною державного курсу. Власники, намагаючись збільшити свій статок застосували політику підкупу чиновників та хабарництва. Таким чином, процес викупу залізниць в державну власність перетворився на узаконене казнокрадство.

Великий вклад в одержавлення залізниць вніс видатний державний діяч С. Ю. Вітте. Основним напрямком політики С. Ю. Вітте в усіх галузях промисловості і народного господарства стало переведення приватної монопольної власності під державний контроль, і залізниці не стали винятком. С. Ю. Вітте був переконаний, що залишати залізниці в безконтрольному використанні приватних підприємців представляється вкрай ризикованим. Він став ініціатором прийняття закону “Про порядок ліквідації справ залізничних суспільств при переході приналежних їм шляхів та по викупу їх в казну без оголошення неспроможності суспільств” [19].

В результаті створення державного сектору залізниць їх дефіцит почав знижуватись, а від 1894 р. вони стали прибутковими. За період керування міністерством фінансів Вітте, під державний контроль перейшли 24 залізничні лінії, які раніше належали 15 акціонерним компаніям. Одержавлення найважливіших в політичному, стратегічному і економічному відношенні шляхів дало російському уряду важливе знаряддя для зміцнення своєї економічної бази, політичних і військово-стратегічних позицій.

На 1900 р. доля держави у залізничному секторі складала близько 70 % залізничної мережі країни, до якої входили 23 великі залізничні магістралі, загальною довжиною 34 тис. верст, на державних підприємствах і лініях працювали 400 тис. чоловік робітників та службовців, загальний капітал державного сектора складав 3,4 млрд. руб. Кілька найбільших залізничних монополій контролювали понад 30 % залізничного виробництва,

загальним капіталом 1,4 млрд. руб., у їхньому віданні знаходилися 16 тис. верст залізничних ліній [11, с. 187-193].

Таким чином, дослідивши основні етапи розвитку залізничної мережі на Україні у другій половині ХІХ ст., ми можемо стверджувати, що поштовхом до розвитку залізничної мережі стали, з одного боку, розвиток економіки та промисловості, а з іншого — підвищення військово-стратегічного значення сучасних шляхів сполучення. Економічний розвиток залізниці на території України пройшов два етапи. Характерною рисою першого можна назвати перевагу долі приватного капіталу, що дозволило швидко розбудувати власне колійну мережу. Другий етап був відзначений переходом залізничних підприємств у власність держави, цей захід дозволив значно покращити якість перевезень та зробити залізницю однією з найбільш прибуткових галузей народного господарства.

Література

1. Блиох И. С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России. — СПб., 1878. — Т. 1-4.
2. Головачев А. А. История железнодорожного дела в России. — СПб., 1881.
3. Чупров А. И. Железнодорожное хозяйство. — М., 1875-1878. — Т. 1-3.
4. Андреев П. Н. К истории постройки и эксплуатации рельсовых путей, входящих в сеть Юго-Западных железных дорог // Инженер. — 1906. — № 4-5. — С. 101-118; № 7. — С. 211-224.
5. Георгиевский П. И. Исторический очерк развития путей сообщения в XIX веке. — СПб., 1893.
6. Исторический очерк ранних отраслей железнодорожного дела и развития финансово-экономической стороны железных дорог в России по 1897 год включительно / Сост. Хилков М. И., под ред. В. М. Верховского. — СПб, 1901. — 591 с.
7. Исторический очерк развития путей сообщения в России / Под ред. П. Х. Спасского. — СПб., 1913. — 48 с.
8. Виргинский В. С. История техники железнодорожного транспорта. — М.: Трансжелдориздат, 1938. — 216 с.; Виргинс-

- кий В. С. Возникновение железных дорог в России до начала 40-х гг. XIX в. — М.: Трансжелжориздат, 1949. — 272 с.
9. Гумилевский Л. Железная дорога (Возникновение и развитие от начала и до наших дней). — М., 1950. — 484 с.
  10. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.). — М., 1954. — 266 с.
  11. Соловьева А. М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX века. — М.: Наука, 1985. — 272 с.
  12. Олейник Б. С. Юго-Западные железные дороги. Вчера. Сегодня. Завтра. (1870-1995). — К., 1995. — 249 с.
  13. Пономаренко Р. О. Розвиток залізничного транспорту Півдня та Сходу України в другій половині XIX століття - на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.07 (Історія науки і техніки). — К., 2007. — 22с.
  14. Кульчицький С. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні // Економіка радянської України. — 1963. — № 2. — С. 102-110.
  15. Старостенков Н. В. Железнодорожные войска России. Кн. 1. На службе Российской империи: 1851-1917. — М.: Евросервис-СВ, 2001. — 272 с.
  16. История железнодорожного транспорта в России: 1836-1917. — 1994. — Т. 1. — 335 с.
  17. Гольянов А. Л., Закревская Г. П. Главное общество Российских железных дорог // Железнодорожный транспорт. — 2007. — № 1. — С. 65-73.
  18. Тестов В. Н. Политика российского правительства в области железнодорожного транспорта в 80-90-е годы XIX в.: Дис. ... канд. істор. наук. — Воронеж, 2004. — 224 с.
  19. Расков Н. В. С. Ю. Витте как менеджер // Вестник Санкт-Петербургского университета. — 2002. — Сер. 6, вып. 2. — С. 134-146.

Резюме

В статье освещается проблема становления и развития железной дороги в Украине во второй половине XIX столетия.

Рецензент канд. истор. наук, доцент О. Богуславская

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВЗАЄМИН З РОСІЄЮ

Останні десятиріччя ХХ ст. ввійшло в історію вельми суттєвими геополітичними змінами. Серед головних передумов глобальних зрушень були: подолання військово-політичного протиборства Схід-Захід, розпад соціалістичної системи та переорієнтація низки держав на засади цінностей західної демократії. Внаслідок цих подій набирають силу інтеграційні процеси, зростають взаємовпливи держав і народів. Тісно пов'язані між собою процеси подолання розколу Європи та самовизначення народів східноєвропейських держав і національно-державного волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу. На Сході припинили існування воєнно-політичний блок країн Варшавського Договору, Рада Економічної Взаємодопомоги та СРСР як світова наддержава. На пострадянському просторі з'являються незалежні держави.

Здобувши незалежність у серпні 1991 р. Україна отримала геополітичний спадок, як держава між Сходом і Заходом, з винятковим положенням на перетині основних торгових шляхів, багатими природними та людськими ресурсами, її геополітичний рейтинг визначався перш за все наявністю ядерної зброї, значної частини радянського ВПК, трансконтинентальної транспортної інфраструктури, військово-морської бази на Чорному морі та рядом інших військово-стратегічних компонентів, розташованих на її території. Україна визначила свої державні пріоритети на користь демократії, правової держави та прав людини. З точки зору геополітичного положення та значення України у своєму регіоні її розглядають як повноцінного суб'єкта на міжнародній арені та відводять їй важливе місце у концепціях та програмах не тільки регіонального а й світового характеру. Частково Україна включена в поле політичних інтересів США, деяких країн Західної Європи і Російської Федерації.

Мирний характер зовнішньої політики та перетворень у суспільстві сприяють становленню добросусідських відносин України з європейською сім'єю народів.

Варто звернути увагу на те, що у свідомості, світосприйнятті, політичній позиції та суспільній поведінці десятків і сотень

мільйонів людей, зміни політичної ситуації сприяють еволюції поглядів, моральних орієнтирів і спонукальних мотивів. Головним принципом змін можна назвати демонтаж конфронтаційних підходів і рецидивів старого політичного мислення.

Вихід України на міжнародну арену як самостійного суб'єкту міжнародної політики поклав початок переходу на якісно вищий рівень суспільного розвитку та гостро поставив питання про розбудову держави, Як відмічає Литвин В. М. у своїй книзі "Україна: хроніка поступу (1991-2000)", останнє десятиліття ХХ сторіччя викарбовано особливими рядками в історії нашого народу. Для України ці роки стали, по суті, початком її "нової ери". Це був той час, коли глибинні трансформаційні процеси докорінно змінювали усталений ритм життя, ламали пріоритети, проголошували заповітними й мало не єдиними цінностями поняття, які ще донедавна вважалися безглуздими пережитками минулого. Творче устремління нації надавало виняткового, основоположного значення всім починанням, що відбувалися на теренах молодій незалежній держави саме на цьому етапі її розвитку. Характерними рисами, родовими ознаками його були новизна, державоствердна первинність практично всього загалу суспільних проявів [1, с. 5].

Особливе місце у зовнішній політиці України займають відносини з Російською Федерацією. Ці відносини багатопланові, в них спостерігається динаміка розвитку, періодичне поліпшення відносин та їх погіршення. Проблеми взаємовідносин України з Росією ніколи не були простими і однозначними і завжди мали особливий вплив на розвиток української державності на її різних етапах.

Населення України по різному ставиться до перспектив розвитку взаємовідносин з Росією. Дехто виступає за повну інтеграцію і союз, а дехто взагалі виступає проти встановлення партнерських відносин з Росією, бачить в ній лише споконвічного ворога України.

Українсько-російські відносини з перших днів незалежності стали майже головною темою вітчизняних засобів масової інформації, де на сторінках преси мали можливість висловити свої думки та погляди не тільки вчені, але й політики, державні чиновники різних рівнів, громадські діячі.

Перелік "гострих" питань українсько-російських відносин охоплює багато напрямків: це неврегульовані територіальні проб-

леми, проблема Криму, Чорноморського флоту та статусу міста Севастополя, розподіл майна колишнього СРСР, постачання та транзит енергоносіїв, проблеми російської мови в Україні, історії, релігії, участі в СНД, взаємовідносини з ЄС та НАТО, тощо.

У той же час, стратегічні інтереси України потребують стабільних, дружніх, рівноправних взаємовідносин з Росією. Під час виступу перед представниками дипломатичного корпусу, 22 липня 1994 року, Президент України Кучма Л. заявив, що Росія — наш особливий партнер, і відповідно наші стосунки мають бути особливими [2, с. 13]. Про необхідність поглиблення українсько-російського співробітництва неодноразово заявлялося на найвищому державному рівні [3, с. 319, 4, 5].

Підкреслювалося також, що у двосторонніх відносинах потрібно позбутися залаштунковості в прийнятті важливих рішень, а також необхідність враховувати взаємні інтереси [5].

Уваги заслуговує характер залежності стану українсько-російських відносин від активності зближення України з загальноєвропейськими організаціями та об'єднаннями, де окреме місце займає військово-політичне співробітництво з НАТО, від діяльності якого залежить вся сучасна архітектура системи європейської безпеки. Кращому розумінню цих питань сприяє історіографія проблеми.

Україна, враховуючи своє геополітичне становище, має брати активну участь в загальноєвропейських процесах та в міру своїх сил будувати спільний європейський дім. Як відмічають у своїй роботі Василенко М. Д. та Василенко С. Д., шлях України до Європи буде складним і тривалим, але іншого шляху для того, щоб стати цивілізованою державою, у неї немає [6, с. 118].

На підставі досліджень, автори роблять висновок, що ідея європейського вибору України має досить активну підтримку не тільки серед різних політичних сил суспільства, а і серед широких верств пересічних громадян. Опитування громадської думки свідчить, що 79 % населення країни висловлюється на користь членства України в Європейському Союзі.

У книзі Василенко М. Д. та Василенко С. Д., відмічається, що інтеграція у євроатлантичні структури стала пріоритетом і стратегічною метою зовнішньої політики України, що вимагало важеного і прагматичного геополітичного курсу, врахування набутого позитивного досвіду [6, с. 109]. Реалізація стратегічної мети України щодо відносин з країнами Європи та НАТО, входження

до системи колективної безпеки проходила паралельно як у соціально-економічному так і воєнно-політичному напрямках.

Можна відзначити, що відносини Україна — НАТО мають свою власну історію, яка розпочалася невдовзі по отриманні країною незалежності у 1991 році. У книзі Литвина В. М. “Україна: хроніка поступу (1991-2000)”, автор звертає увагу на те, що вже 3 грудня 1991 р., одразу після проведення референдуму, який підтвердив Акт проголошення незалежності України, у Брюсселі розпочала роботу спеціальна нарада країн-членів НАТО, присвячена подіям в Україні [1, с. 32]. А у січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у Робочій групі високого рівня Ради Північноатлантичного співробітництва. У лютому 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО до Києва, в ході якого Україна була запрошена до участі в Раді Північноатлантичного співробітництва, що поклало початок активним контактам і співробітництву з НАТО.

Розробка своєї власної геостратегії взаємовідносин з НАТО відбувалася з урахуванням неоднозначної громадської думки щодо вступу до цього блоку. Як вважають Мадіссон В. В і Шахов В. А., при виробленні цього геостратегічного завдання доводилося брати до уваги той факт, що у багатьох представників суспільства, особливо у людей старшого покоління, схильних дотримуватися застарілих ідеологем, склалося неправильне уявлення про Північноатлантичний альянс, про його “агресивність” та “імперіалістичну сутність” [7, с. 137].

Співробітництво з Альянсом неоднозначно сприймається значною частиною населення як України так і Росії, відбувається протиставлення євроатлантичного курсу України розвитку добросусідських відносин з Російською Федерацією, хоча стратегічний напрямок зовнішньої політики України на євроатлантичну інтеграцію не мав антиросійського забарвлення.

Більше того, Росія і НАТО самі створили такий формат відносин, який дозволяє Росії брати безпосередню активну участь у роботі різних структур Альянсу. Створена Рада Росія — НАТО, Росія є єдиною державою-не членом НАТО, яка бере участь в антитерористичних операціях НАТО в Середземному морі. Навіть іноземні фахівці говорять про те, що все тіснішими стають стосунки Росії з НАТО [8]. Після закінчення “холодної війни” між ними постійно триває активний діалог, розвивається партнерство

та співробітництво, особливо у галузі безпеки та оборони. Президент Росії В. Путін неодноразово заявляв, що його держава не розглядає НАТО як ворожу організацію.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що сьогодні Росія позиціонує себе як важливого партнера Альянсу, активно розвиваючи всебічне, передусім військове, співробітництво з НАТО в різноманітних сферах (тероризм, досягнення сумісності військ, військово-технічне співробітництво, спільні військові навчання тощо).

Але, в той же час, в Росії в основному вкрай негативно ставляться до ідеї вступу України до НАТО. В деякій мірі це пояснюється тим, що у процесі розширення НАТО на схід, значно зменшується традиційний вплив Росії як великої європейської держави на прийняття політичних рішень у Європі. Крім того, вступ України до НАТО викликає протистояння геополітичних інтересів Росії та Заходу. Тому зовсім не дивно бажання Росії повернути Україну у бік свого геополітичного вибору.

Тим не менш, виступаючи на пленарному засіданні другої сесії Парламентської асамблеї НБСЄ у липні 1993 року, у якій брала участь делегація Верховної Ради України, Голова Верховної Ради України Плющ І. С. заявив, що дійсність з усією очевидністю підтверджує відому думку про те, що створення системи безпеки у Європі і в усьому регіоні НБСЄ неможливе без більш активної ролі в ній такої організації, як НАТО, без максимального використання її потенціалу як найважливішого стабілізуючого фактора [9, с. 328].

У лютому 1994 Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ Партнерство заради миру, а у травні того ж року передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ, в якому були визначені політичні цілі участі України в такому партнерстві, та заходи, які планувалось здійснити для досягнення цих цілей, а також сили і засоби, що виділяються Україною для участі у програмах співробітництва.

У 1995 році Україна однією з перших серед країн-партнерів приєдналась до Процесу планування та оцінки сил, головною метою якого є надання державам-партнерам можливості для визначення та підготовки сил, здатних ефективно взаємодіяти зі збройними силами інших держав в операціях під проводом НАТО, а також створення механізму для обміну інформацією з

питань оборонного та бюджетного планування, що відмічав Президент Л. Кучма [2, с. 141].

Глобальні політичні зміни кінця ХХ - початку ХХІ ст. ліквідували загрозу протиборства двох систем, широкомасштабної збройної агресії, але поставили перед світовим співтовариством нові проблеми — боротьба з тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення, регіональною нестабільністю. За таких кардинальних змін інтересам безпеки відповідають: розширення політичного діалогу, зниження рівня озброєнь, подолання регіональних воєнних конфліктів та ін. Важливу роль має відіграти зростання довіри між країнами молодого демократії та іншими державами континенту і світу, створення якісно нової надійної системи колективної безпеки. Вирішити ці проблеми можливо на підставі багатостороннього міждержавного співробітництва.

Реалізація стратегічної мети України щодо відносин з країнами Європи та НАТО, входження до системи колективної безпеки проходила паралельно як у соціально-економічному так і воєнно-політичному напрямках.

Особливого значення для розвитку плідного співробітництва набувають унікальні оборонні та політичні можливості НАТО, досвід його держав-членів у формуванні ефективної економіки та оптимальної оборонної програми. У книзі “Україна: проблеми самоорганізації” її автори Кремінь В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. та інші, висловлюють думку, що приєднання України до Альянсу в майбутньому дало б змогу забезпечити вирішення ряду важливих завдань, серед яких: створення сприятливих умов для економічного розвитку України, як невід’ємної частини єдиного європейського економічного простору; мобілізація внутрішніх ресурсів держави для забезпечення у найефективніший спосіб національної безпеки з економічного і фінансового поглядів; отримання надійних гарантій незворотності утвердження в Україні засад громадянського суспільства, верховенства права та ефективно діючої ринкової системи; надання істотного імпульсу процесові інтеграції до ЄС, включаючи прискорене набуття асоційованого статусу в цій організації. [10, с. 249].

У той же час, вище названі автори відмічають, що процес приєднання до Альянсу буде складним і довготривалим, він залежатиме від того, як Україна рухатиметься до європейських стандартів. Це стосується перед усім стану й ефективності еко-

номіки, трансформації політичної структури, розбудови громадянського суспільства. Кремень В. Г., Табачник Д. В., та Ткаченко В. М. у представленій роботі визнають, що ми перебуваємо тільки на початку цього шляху, хоча вже й маємо певний позитивний баланс [10, с. 249].

Марчук Є. К. звертає увагу на те, що саме від НАТО — оборонного альянсу демократичних держав — світова громадськість сподівається на взірцеве поважання норм права. Багато хто щиро вірив і вірить, що НАТО ладне запропонувати модель колективної безпеки, спрямовану в майбутнє. Що в цьому майбутньому безпечнішому світі застосування сили стане надзвичайно рідкісним винятком, а не правилом [11, с. 450].

Безумовно, євроінтеграційні процеси поступово змінюють суспільну думку в Україні, змінюють стратегічне бачення системи державних інтересів і цінностей, спонукають до необхідності перегляду існуючої системи національної безпеки і входження до нових систем колективної безпеки. Але, попри задекларований владою курс на євроатлантичну інтеграцію, рейтинг підтримки українцями вступу до Північноатлантичного альянсу не перевищує 20-25 відсотків [12]. На це звертає увагу і Президент Л. Кучма, який відмічав, що надто багато наших громадян відчують поки що упередження проти НАТО, виховане реальностями блокового протистояння періоду “холодної війни” [13, с. 325].

Для України питання інтеграції до НАТО не означає тільки співпрацю у військовій сфері та у боротьбі з тероризмом. Це також залучення до тих цінностей, які є загальними для держав трансатлантичної спільноти, у здібності проводити економічні та демократичні реформи. Співробітництво України з Альянсом має на меті зміцнення безпеки України та покращення клімату безпеки в Східній Європі та регіоні Чорного моря і не спрямоване проти інтересів Росії. Президент Л. Кучма відмічав, що проводячи євроінтеграційну політику, зовнішньополітична діяльність базується на тому, що Україна не буде віддалятися та відгороджуватися від Росії, а буде робити це разом з Росією і докладати всі зусилля для консолідації євроатлантичного простору, виконуючи роль інтегруючого елемента в центрі євразійського регіону [13, с. 330].

Аналогічних поглядів дотримується і Президент В. Ющенко, який підкреслив, що Росія — вічний стратегічний партнер

України [4]. Безумовно, співпраця України з НАТО тісно пов'язана з бажанням інтегруватися у Євросоюз, оскільки готовність держави взяти на себе зобов'язання у сфері колективної безпеки розглядається європейським співтовариством, як реальне прийняття нею загальних цінностей, таких, як права та свободи людини, демократія, ринкова економіка, свобода слова, повага до прав національних та етнічних меншин та недискримінація за політичними, релігійними або етнічними ознаками тощо.

Історіографічний аналіз джерел з проблеми співробітництва України з НАТО, її можливого членства у цій організації та реакції Росії на цей процес дозволяє зробити висновок, що Україні та Росії необхідно знайти баланс інтересів по відношенню до Північноатлантичного альянсу, позбавитися стереотипів і сприймати реальну ситуацію, коли немає особливих сфер впливу, а є власні державні інтереси. І у цьому контексті, вступати, чи не вступати в будь-яку організацію, чи блок — є суверенним правом кожної держави.

Немає сумнівів у тому, що без надійних, стабільних та рівноправних стосунків між Україною та Російською Федерацією, неможливо уявити майбутню архітектуру європейської безпеки як складового елемента нового світового ладу.

Повна інтеграція у європейські структури є пріоритетом і стратегічною метою зовнішньої політики України. Майбутні процеси внутрішнього розвитку країни будуть здійснюватися на основі рішень, спрямованих на підготовку України для досягнення її мети.

Література

1. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу (1991-2000) / Відп. ред. Смолій В. — К.: Альтернативи, 2000. — 516 с.
2. Кучма Л. Д. Вірю в український народ: Вибрані статті, виступи 1994-2000. — К.: Альтернативи, 2000. — 496 с.
3. Кучма Леонід. Про найголовніше. — К.: УСПП, 1999. — 351 с.
4. Демократична Україна. — 2005, 26 січня. — № 12 (23083).
5. Демократична Україна. — 2005, 11 лютого. — № 22 (23093).
6. Василенко М. Д., Василенко С. Д. Україна: міжнародні зв'язки: Навч. посіб. — Одеса: Юридична література, 2004. — 168 с.
7. Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна Українська геополітика. Навч. посібн. — К.: Либідь, 2003. — 176 с.

8. Вечірній Київ. — 2006, 2 червня. № 98 (17756).
9. Плющ І. С. Хто ми і куди йдемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. — К.: Україна, 1993. -351 с.
10. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: проблеми самоорганізації: В 2-х тт. — К.: Промінь. Т. 2: Десятиріччя суспільної трансформації. — 2003. — 464 с.
11. Марчук Є. К. Виступи. Інтерв'ю. Статті. — К.: Товариство “Знання” України, КОО, 1998. — Кн. 2. — 463 с.
12. Вечірній Київ. — 2006, 1 липня. — № 117 (17775).
13. Кучма Л. Про найголовніше. — К: УСПП, 1999. — 351 с.

Резюме

В статье представлен историографический анализ процесса европейской интеграции Украины, сотрудничества с блоком НАТО и влияния этого процесса на состояние и развитие украинско-российских межгосударственных отношений. Дается оценка перспективных направлений внешнеполитического сотрудничества Украины, участия в европейской интеграции.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

УДК 656.2:336.532(477)

А. О. Іщенко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗБУДОВИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРИВАТНОГО ТА ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСУВАННЯ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

З часом розширення залізничних мереж в другій пол. XIX ст. на території країни, фінансування їх будівництва приватним чи державним коштом не мало чіткого розподілення. Співвідношення приватного та державного капіталу змінювалося в залежності від зацікавленості держави у експлуатації залізниць. Перші залізниці будувалися коштом приватних компаній з часткою державного фінансування. Питання особливостей співвідношення приватного та державного капіталу в умовах фінансування будівництва залізничних шляхів розглянуте в історіографії. Серед відомих робіт слід назвати: Петруша Л. (“Опыт общедоступной истории развития железнодорожного дела в России”) [1], Верховский В. М. (“Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно”) [2], Андреев П. Н. (“Юго-Западные дороги. Ис-

торико-Экономический в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных дорог за время перехода (1880-1894) и после перехода в казенное управление (1895-1908 гг.) [3], (“Железнодорожное дело/ Пер. с нем. Лестушевский”) [4].

Тому метою роботи є аналіз особливостей розбудови залізничного транспорту в умовах приватного та державного фінансування.

В будівництві залізничних шляхів були зацікавлені іноземні інвестори. Вони ініціювали пропозиції будівництва на умовах номінального державного контролю. Англійські банкіри вимагали повного невтручання держави у внутрішні справи акціонерних товариств. Американські підприємці, зі свого боку, вимагали від уряду певних поступок, а саме передачі товариству ділянки землі вздовж залізничної колії. Ширина колії мала складати не менше однієї версти, в межах певної території.

Поступово крім англійців і американців починали залучати капітали французьких, німецьких та голландських компаній. За участю французьких компаній в 1857 р. утворилося “Главное Общество Российских железных дорог” [5, с. 27]. За перші роки існування товариство побудувало Петербузько-Варшавську залізницю з гілкою до Пруського кордону загальною протяжністю 1207 верст, а також залізницю з напрямком від Москви до Нижнього Новгороду в 410 верст. Основна відмінність між приватними та державними залізницями полягала у формі власності.

До державних залізниць відносилися:

- 1) Залізниці побудовані державою та експлуатовані нею.
- 2) Залізниці, що були викуплені та експлуатовалися державою.
- 3) Залізниці, побудовані або куплені урядом, але експлуатація передана окремим особам, товариствам або іншій державі [6, с. 92].

Навпаки, залізниці, які складали власність провідних осіб чи товариств вважалися приватними незалежно від того, ким вони будувалися або ким експлуатовалися. За час будівництва залізничних шляхів поряд із фінансованими державою та приватними товариствами з'явилися такі, які будувалися спільними зусиллями. В такому випадку при безпосередній участі держави в будівництві вона зберігала за собою частину акцій, але в цілому дорога залишалася приватною через те, що при цьому держава виступала не як власник, а як акціонер. Право ж власності належало лише акціонерному товариству.

Для відповідного надзору за діяльністю товариства зі сторони акціонерів призначався комітет головного товариства російських залізничних шляхів, який діяв при управлінні в якості уповноваженого від усіх акціонерів. Склад комітету залишався сталим і нараховував сім членів. Посада їх була виборна, головування проходило спільно усіма акціонерами, що володіли не менше ніж десятьма акціями. Кожного року вибували три члени комітету, спершу шляхом жеребкування, а далі відповідно до терміну їх служби. Вибувші члени комітету мали право бути обраними ще на один термін. Члени комітету мали розширені права, вони були присутніми на всіх засіданнях ради управління з правом дорадчого голосу, головуючий засідання зобов'язаний запрошувати на кожне засідання усіх членів товариства. Комітет володів правом вносити зміни в протоколи засідання. За вимогою членів комітету рада обов'язково мала скликати екстрене зібрання всіх акціонерів. Члени комітету повинні були контролювати роботу товариства, перевіряючи бухгалтерські книги та документи товариства, а також безпосередні дії управління. Рішення і постанови управління мали підписати не менше чотирьох членів. Всі сім членів працювали на добровільних началах, не отримуючи зарплатні [7, с. 313].

З 1863 р. замість державного управління по “пікейним зборам” новостворене агентство отримало право створити товариство для будівництва залізничних шляхів. В цілому агентство і товариство складало одне підприємство, що функціонувало впродовж одинадцяти років. Після закінчення терміну агентство втрачало свої повноваження, а компанія зберігала назву товариства будівництва залізничних доріг.

Для створення об'єданого підприємства накопичували капітали в сумі 60 млн. руб. сріблом, які поділялися на чотириста паїв по 150 тис. руб. кожний. Термін та розміри внесків визначалися рішенням більшості учасників. Кожний вкладник мав право голосу в залежності від того, якою кількістю паїв володів. Заборонялося віддавати голоси стороннім особам. В той же час паї могли передаватися від одного учасника іншому, передача ж сторонній особі допускалася в тому випадку, якщо згоду давали три четверті учасників.

В разі смерті одного з членів його спадкоємці, вступивши в право володіння майном, разом з усім отримували відпові-

дальність за збитки і користувалися прибутками за розміром паїв померлого, проте впродовж одинадцятилітнього існування агентства не допускалися ні особисто, ні через опікунів до керування справами і не мали право голосу. Ситуація могла змінитися в тому разі, якщо вони були прийняті до товариства трьома чвертями голосів усіх учасників. Суперечки між учасниками в агентстві і товаристві вирішувалися третійським судом, склад якого вибирався із самої компанії, його рішення носило справедливий характер і не підлягало апеляції.

Перед державою компанію представляла Рада, що слідкувала за ходом справ. До Ради входило два члени, назначені Головним Управлінням Шляхів Сполучення та Міністерством фінансів та дев'ять учасників, вибраних шляхом голосування більшістю голосів. Сума оплати членам Ради за їх працю визначалася в уставі, а порядок господарського управління справами вирішував компанійський договір.

Акціонерне товариство по відношенню до держави мала певні зобов'язання, стосовно будівництва залізничних шляхів. У випадку недовиконання плану воно повинно виплатити компенсацію в кредитах по 20 рублів на кожну версту, що вийшла з числа загальних робіт. Компенсація використовувалась для подальших робіт.

Кредити для будівництва шляхів мали складати 5 % від загальної вартості за розрахунком 80 тис. руб. за версту. За цим розрахунком кредити надавалися на кожну ділянку шляху. Всі назначені кредити звільнялися по мірі будівництва і здачі доріг. Товариство мало право брати капітали в Росії і за кордоном для будівництва під заставу залізниць на процентах, при цьому держава не несла відповідальності за цими операціями займу.

Кожна побудована ділянка пред'являлася державі. Товариство отримувало при цьому з державними 5 % паперами всю суму вартості будівництва кожної ділянки, проте сума не мала перевищувати 80 тис. руб. за версту. Вказані процентні папери тисяча рубльовим номіналом по мірі їх отримання приймалися під заставу по операціям агентства і товариства по номінальній вартості всіма особами, в руках яких знаходилися папери, що видавалися урядом впродовж шестидесяти років по 5 % в рік золотом або срібною монетою. Після закінчення терміну дії від дня видачі паперів виплати процентів припинялися, а самі папери підлягали знищенню. Запасний капітал товариства форму-

вався з надходжень за своєчасне будівництво та з щорічних відрахувань від експлуатації доріг по 20 % [8, с. 12].

На погашення акцій впродовж існування товариства застосовували частину чистого прибутку товариства, відраховану на погашення. З таких відрахувань створювали особливий фонд погашення акцій. Цей фонд зберігався в державних паперах або гарантованих державою облігаціях. Після закінчення терміну дії товариства або в разі викупу залізниці урядом сума фонду розподілялася між усіма акціонерами товариства пропорційно кількості акцій у кожного [8, с. 15]. У випадку, якщо на ділянці при передачі залишалися борги товариства, товариство мало виплатити державі компенсацію або перенести борг на іншу вільну від займу ділянку [9, с. 849].

В умовах приватного фінансування складався порядок надання права концесій і конкуренції між співшукачами. Концесії попередньо розглядалися в комітеті міністрів, які одночасно вирішували чи варто викликати співшукачів, аби створити між ними конкуренцію. Для цього обиралися самим міністром фінансів особи, що виражали інтереси держави. Процедура носила конфіденційний характер, пропозиції надходили в заповнених конвертах і відкривалися лише на засіданні міністра фінансів, куди запрошувалися і співшукачі. В їх обов'язки входило покрити витрати на користь казни або приватних осіб в залежності від того, ким проводилися. Виплати проходили двома шляхами: шляхом спільної згоди або за наказом міністра шляхів сполучення у випадку, якщо домовленість не відбувалася. Комітет міністрів залишав за собою право розглядати пропозиції та виносити рішення [9, с. 4].

Як правило, концесії віддавалися з молотка. Уряд, враховуючи господарську важливість розширення залізничних шляхів, підтримував приватних підприємців у їх справах будівництва. Допомога заключалася у безмитному ввозі рельсів та інших деталей з-за кордону, дозволялося обходити труднощі, що могли виникнути під час будівництва, збільшувати робоче навантаження та робочий день в разі необхідності, забезпечувати відсоткову гарантію на акції. Казна залишала за собою ті акції, які не розбирали, таким чином стаючи одним із акціонерів [13, с. 6].

Основне завдання і обов'язки для концесіонерів по відношенню до держави полягало у своєчасній здачі в експлуатацію залізниці.

Співвідношення приватного та державного капіталу в процесі будівництва залізничних шляхів змінювалося в залежності від умов розвитку економічного потенціалу країни та зацікавленості держави у розширенні залізничних мереж та перетворення їх в прибутковий вид транспорту.

Література

1. Петруша Л. Опыт общедоступной истории развития железнодорожного дела в России. — Одесса.: Тип. Л. Нитче, 1879. — 23 с.
2. Верховский В. М. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. — Спб, 1898. — 591 с.
3. Андреев П. Н. Юго-Западные дороги. Историко-Экономический в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных дорог за время перехода (1880-1894) и после перехода в казенное управление (1895-1908 гг.). — К.: Тип. С. В. Кульженка, 1909. — 142 с.
4. Шмейдлер. Железнодорожное дело. Руководство к подготовке служащих при их поступлении на железные дороги / Перев. с немец. Лестушевский. — Спб: Тип. К. Риккера, 1880.
5. Там само. — С. 27.
6. Проект просьбы: “В Совете главного общества российских железных дорог” // Одеський Вестник. — 1860, 23 февраля. — № 20. — С. 92.
7. Проект главных оснований агенства по пистейному сбору и товарищества для сооружения железных дорог // Одесский Вестник. — 1862, 19 июня. — № 66. — С. 313.
8. Уставы русских железнодорожных обществ. — Спб.: Тип. С. Л. Кинда, 1910. — С. 12.
9. О порядке испрошения концессий на железные дороги и конкуренции между соискателями // Одеський Вестник. — 1868, 14 ноября. — № 251. — С. 849.
10. Петруша Л. Опыт общедоступной истории развития железнодорожного дела в России. — Одесса.: Тип Л. Нитче, 1879. — С. 4.

Резюме

Исследуется проблема строительства и финансирования железнодорожного транспорта юга России во второй половине XIX столетия.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Г. К. Парненко

**КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.**

На формування комплексу побутової культури і традицій колоністів Південної України великий вплив мав складний етнічний склад регіону й особливості міжетнічного спілкування. Побут німецьких колоністів, які населяли Південь України, склався під впливом географічних умов, матеріального виробництва, взаємин з навколишнім населенням. Актуальністю теми є те, що консервативність мистецьких традицій, побуту німецьких поселень, зумовила збереженню традиційних елементів побуту в першій половині ХІХ століття і його еволюції під впливом етносоціальних груп регіону, які взіреть для інших народів, як частини загального колонізаційного потоку іноземних поселенців. Автор статті зробила спробу проаналізувати культурно-побутові та мистецькі традиції німецьких колоністів, які зазнали впливу вітчизняної і західноєвропейської культури.

Дана проблема розроблялася вітчизняними дослідниками Л. Маліновським, І. Кулиничем [1]. Іноземна історіографія характеризується працями дослідників, більшість яких були німцями за походженням (К. Кран, Д. Ремпель) [2], які досліджували побут, традиції німецьких колоністів Півдня України, спільні та відмінні риси з навколишнім населенням.

У матеріальній культурі населення Півдня України простежуються дві тенденції: 1) риси, специфічні тільки для однієї якої-небудь етнічної групи, які можна віднести до категорії етнодиференціюючих ознак; 2) риси, загальні для двох, трьох або всіх етнічних груп, що живуть на одній території.

Техніка домобудівництва, система опалення житлового будинку, зв'язок житлових і господарських будівель і деякі інші елементи народної архітектури, зберігаючи якоюсь мірою, особливості етнічної специфіки, у цілому придбали риси, що зближують їх з житлами представників різних народностей. Локальні варіанти житла склалися в основному по географічному принципу. Ті елементи будівництва й експлуатації житлового будинку, пов'язані з приватним життям родини, міцніше зберігали етнічні особливості, це позначалося, наприклад, у внутрішньому оздобленні

й у побутовому використанні його приміщень. Німецькі колоністи використовували принцип зведення під одним дахом житлового будинку й господарських приміщень, що сполучалися між собою через внутрішні двері, що в умовах вітряної й сніжної зими було раціонально, але житлові кімнати обставляли й прикрашали у відповідності зі своїми смаками, виробленими естетичними поглядами попередніх поколінь.

Етнічна традиція довго втримувалася в одязі, у прикрасах костюма, у способах носіння окремих елементів. Національна специфіка в одязі протягом усього XIX століття головна етнодиференціююча ознака для німецького населення Півдня України.

Проте, вже в кінці XIX ст., йшло активне прилучення сільських жителів до міських форм побуту. Костюм селянина втрачав функцію етнічної мітки й ставав ознакою соціального й економічного становища його власника. Заможні німці використовували фабричну матерію для шиття одягу, користувалися послугами кравців-професіоналів, купували готове взуття й верхній одяг. У той час їх бідні одноплемінники носили одяг з домоганої тканини, овчини й сирицевої шкіри, і саме в такому одязі збереглися елементи, традиційні для кожної етнічної групи. Мистецтво -особливий рід практично-духовного освоєння світу в колоніях. Мистецькі традиції проявлялися в архітектурі, скульптурі, живописі, музиці, зупинимось на їх характеристичі.

Поселення засновувались у єдиному порядку, системним способом згідно з практикою Західної Пруссії. Через середину села йшла головна вулиця, з обох боків якої знаходилися садиби. У середині XIX ст. при в'їзді в колонію стояв стовп з написом на металевій дошці: назва колонії, кількість жителів і будинків. У селі була не одна вулиця, її доповнювали два-три провулки [3, с. 203-204]. Весною дороги боронувалися, тротуар посипався піском, за звичаєм, як це було в Західній Пруссії та Фрисландії.

Перші поселення містили двадцять будинків з дворами по обох боках вулиці, але з часом кількість садиб збільшувалася [4, с. 232-237]. З 60 дес. землі 0,5 десятини виділялося на садибу; кожна з них була довжиною 64 м і шириною 42,67 м. Садиби в пізніших поселеннях ще ширші — до 80,4 м [5, арк. 85]. Будівля знаходилась за 29,4 м від вулиці і мала місце для саду — 0,5 дес., де вирощувалися фруктові дерева, квіти на клумбах перед вікнами [6, с. 258]. За звичаєм, стежки в саду по-

сипалися піском кожну суботу. На початку XIX ст. вздовж головної вулиці копалися довгі канали, в 30-і рр. їх замінили дерев'яні паркани, з 40-х рр. — огорожі з цегли [7, с. 152].

Завдяки пільгам колоністи мали можливість будувати більш благоустроєні будинки, ніж у навколишніх селян. Кожна садиба складалась з житлової будівлі, двору, саду, заднього двору, місця для худоби і току. Одноманітність будівель помітна всюди, лише 3-4 домівки виділялися яскравішим кольором, ліпною роботою, химерними ґратами перед садом [8, с. 202].

Розміщення та влаштування садів у німецьких колоніях Півдня України зберігалось традиційне, принесене із Західної Пруссії і Нідерландів. Будівлі були довгими, з крутими двосхилими дахами, високими фронтонами і горіщцями, склепистими вікнами. Житлові і господарські будівлі знаходились під одним дахом і сполучались дверима [9, арк. 11].

Приміщення для тварин складалось з конюшні й сараю. Його довжина сягала 15 м. Дерев'яна стайня зазвичай крилася соломою, рідше робилася з цегли й покривалась черепицею. У конюшні знаходилися місця для коней, спальня для робітників, і залишалося місце для соломорізки. Дерев'яний сарай уміщав великий тік, де молотили збіжжя, а взимку зберігали сільськогосподарські знаряддя і вози, його довжина складала 12 м [10, с. 56]. Поблизу току було відділення, де зберігались кормові запаси для худоби. У сараї знаходилося приміщення для овець, яку відокремлювали від інших приміщень товстою стіною і мало окремий вихід у двір. Попіл і сміття збиралися в компактній дворовій ямі, обкладеній цеглою і вкритій черепичним дахом [11, с. 132].

У середині XIX ст. заможні німці стали зводити будинки у два-три поверхи. Поряд з кожним таким будинком був сарай, одна частина якого служила майстернею, в іншій ставилися сільськогосподарські машини та екіпаж. Архітектурні споруди в німецьких колоніях були синтезом традиційних і сучасних. Перші будівлі прості, утилітарні, а з часом стали більш різноманітними. Простота і невибагливість змінилась показовістю й оригінальністю. Власники великих земельних ділянок і промисловці поступово відмовлялись від традиційного стилю і будували величезні оселі в стилях, які популярні на той час в Російській імперії та країнах Західної Європи.

Збереження традицій простежується в будівництві молитовних будинків. Багато культових споруд спроектовано за зразком Гейбуденського молитовного будинку (Західна Пруссія), деякі проекти доповнені дзвіницею. Наприкінці XIX ст. конструкція молитовних домів змінилася: відбувся перехід до неоготичного стилю. Склеписті вікна замінили вікнами готичного зразку. В 1900 р. у неоготичному стилі побудовано молитовний дім в Ейнлаге.

Упродовж XIX ст. німецькі, як і усі будівлі колоністів змінилися, що зумовлено контактами з навколишнім населенням, проведенням політики русифікації, знайомством їх з закордонним життям у час подорожей, читання різних публікацій, навчання у вітчизняних і закордонних університетах.

Музика колоністів переважно розвивалась у стінах молитовних будинків. Традиція співу без акомпанементу принесена в південноукраїнські колонії із Німеччини. Гімни зберігались у пам'яті віруючих і повторювались кожен тиждень солістом і хором. Збереження мелодій залежало від пам'яті солістів, і з роками з ними відбувались зміни. Колоністи співали в так званому старому стилі. У молитовних будинках інструментальна музика не використовувалась, її заміняв багатоголосий спів. Лише в окремих із них у другій половині XIX ст. з'явилися органи. Не дивлячись на те, що розвивалась переважно церковна музика, помилкою вважати, що не було народної музики. Гармонь можна знайти в кожному поселенні, значно рідше — рояль. Майже кожна молода дівчина мала гітару. Пісні на нижньонімецькому діалекті опубліковані.

Побут іноземних колоністів Півдня України склався під впливом географічних умов, матеріального виробництва, взаємин з навколишнім населенням. Консервативність населення німецьких та менонітських колоній зумовила збереження традиційних елементів побуту у першій половині XIX ст., які до початку XX ст. доповнені українськими та російськими елементами.

Устрій житла німецьких колоністів одноманітний, меблювання кімнат мало особливості, які враховували, коли будували нову споруду. У кутку кімнати, напроти вікна, стояло велике ліжко з балдахіном і строкатими занавісками, на яке клалася велика купа пір'яних подушок. В іншому куті позаду печі вроблена в стіну господарська шафа, до якої прямував вхід з іншого боку, ідальні. Поблизу великої кахельної печі, при вході до кімнати, вроблена

в стіну інша шафа, на верхніх полицях якої за скляними дверцятами зберігався столовий порцеляновий і фаянсовий посуд (тарілки, чашки, глечики, супник, чайник), який використовувався лише на свята і урочисті події, на нижніх — кухонний мідний (сковороди, каструлі). На відміну від навколишнього населення, ложки у колоністів металеві, а не дерев'яні. Наприкінці XIX ст. поширилися чавунні вафельниці для випікання мучних виробів [10, с. 100]. У житлі колоніста на задній стіні кімнати між двома дверима, які вели до їдальні і спальні, висів годинник-ходики. Зустрічалися також настільні годинники.

З середини XIX ст. активніше стали поширюватися українські елементи у побуті колоністів, що оцінили їх корисність. Якщо в Німеччині підлога звичайно дерев'яна, то в південноукраїнських колоніях поширилася глинобитна. У німецьких будівлях з'явилися елементи української обстановки: мисник, лави, різнокольорові шпалери.

Відвідувачі колоній відзначали, що поселенці жили традиційним консервативним життям, коли розкіш і мода повністю заперечувалися і одяг демонстрував відхід від “тріховного світу”. Принциповими особливостями одягу були його скромність. У першій половині XIX ст. одяг простий, з грубого домотканого полотна темних кольорів. Лише ближче до кінця XIX ст. німці-меноніти почали слідкувати за модою, чоловіки і жінки надавали перевагу більш якісній, гарній тканині, добре скроєним костюмам і більш яскравим сучасним сукням. Носіння годинників на ланцюжку чоловіками і оборочки на сукнях жінок стали поширеними.

Чоловіки голились, носили зелені і сіро-блакитні суконні куртки, вузькі чорні панталони, дерев'яні черевики, підковані цвяхами, капелюхи з великими козирками, а влітку солом'яні. Влітку вони взували черевики з дерев'яними підошвами (сандали), а під час дощів і взимку — високі чоботи та кожухи, які запозичили у навколишнього населення [12, с.17].

Жінки одягали короткі камзоли і блакитні спідниці, ситцеві корсажі, чорні фартухи, а прикрашались кількома нитками скромного намиста. Прикрас вони носили значно менше, ніж українки, болгарки, єврейки. Щоденно носили скромну сукню, сучасник називав її “общипаною”, тому що вона була з полинялого ситцю або пофарбованої тканини [13, с. 135].

Волосся жінки традиційно прибирали в корзинку. Коли жінки виходили на вулицю, вони одягали маленький чіпець,

який ледь прикривав тім'я голови, або солом'яний капелюх старомодного крою. У молитовний дім ходили у чіпці, а в неділю — у хустці. Весільний одяг хлопця складався з костюма (наприкінці XIX ст. доповнився миртовою бутоньєркою), сукня нареченої традиційно була чорного кольору, але наприкінці XIX ст. - на початку XX ст. поширилась мода на білу сукню з вуаллю, вінок з мирти на волоссі і корсажі. Білий одяг демонстрував незайманість дівчини.

У кулінарії стійко зберігалися риси етнічної специфіки. Щоденною їжа — суп у різних видах. Зранку і ввечері колоністи пили каву з молоком, заможні — справжню каву, бідні — житню, пшеничну, ячмінну з патокою. Страви населення колоній Півдня України склалися з різних каш, яєць, масла, сметани, сиру, яловичини, свинини в солоному і свіжому вигляді [14, с. 36]. За обідом не можна зустріти більше трьох страв: суп з картоплею або яловичиною, щось смажене або мучне і велика миска молока. У менонітів вино заборонялося, а молоко заміняло в них турецький шербет.

Німецьке та українське населення надавало перевагу житньому хлібу. З часом німці почали готувати українські та російські традиційні страви — борщ, куліш, юшку, вареники, голубці, пиріжки, квас. Зазначимо, що німці, зокрема меноніти вели тверезий спосіб життя, але келих горілки став атрибутом гостинного прийому чиновників, закушували її цукром [15, с. 27]. Усі нововведення в німецьку їжу зумовлені контактами з навколишніми селянами, які працювали в родинях німців, відвідуванням сусідніх сіл і міст, зустрічами з чиновниками.

Улюблена колоністами їжа — це піджарене копчене сало, піджарена картопля на салі, молочний суп з булкою, рідко зварені яйця. Весільна і святкова їжа складалася з шинки, печені, ковбас, пива, вина, горілки. Поминальна їжа складалася з пивного супу (у пиво кришили білий хліб) і звібаку (подвійної булочки), які роздавались усім родичам після похорону. Цей вранішній сніданок називали нахбеграбніс (“після похорону”).

Українське і російське населення вважало німців-менонітів хазяйновитими і дбайливими, тому що останні вішали замки на житлові і на господарські приміщення, побоюючись грабіжників. У той же час, за свідченням місцевої поліції, вони вважалися у

вищій мірі законослухняними [16, арк. 114]. Зазначимо, що це було пов'язано з їх релігійно-психологічними особливостями.

Становище жінки і чоловіка в німецьких общинах зумовлено прийнятими в їх середовищі стереотипами поведінки, традиційними культурними, релігійно-психологічними, соціальними стандартами. Картина світу у німців-менонітів формувалася на основі уявлення про світ, який поділявся на сферу жіночу й чоловічу. У процесі гендерної соціалізації відбувалося формування стандартизованої моделі поведінки жінки і чоловіка в общинах. З дитинства засвоювалися установки, котрі вважалися відповідними гендерним ролям. У процесі виховання діти засвоювали традиційні уявлення про те, що побут родини, її повсякденне життя вважалися жіночою сферою. Одночасно роль чоловіка визнавалася як господаря дому, асоціювалася з професійною діяльністю, функцією захисника і годувальника сім'ї [17, с. 53].

Статева сегрегація визначалася різницями в становищі чоловіка і жінки в общинах та “закріпленням” за представниками різних статей традиційних занять і сфер життя [17, с. 54]. Жінки менш освічені, тому що навчання дівчаток у початковій школі закінчувалося, як правило, на два роки раніше, ніж хлопчиків. Дівчина в родині готувалась до обов'язку турбуватися про рідних, а не для отримання освіти, створення соціального статусу. До укладення шлюбу вона проходила перший етап соціалізації в сім'ї батьків, тоді як у хлопців цей етап закінчувався після укладання шлюбу і коли починали вести власне господарство [18, р. 36]. Після шлюбу жінка брала прізвище чоловіка, входила в сім'ю батьків чоловіка, і родина ставала складною. Жінка займалась усією хатньою роботою, готувала їжу, доглядала дітей, прибирала двір. Якщо вона хворіла, то приходила її сестра і виконувала роботу в домі, доглядала дітей. У випадку смерті дружини чоловік нерідко одружувався з сестрою померлої жінки. Жінка зосереджувалася на тих господарських заняттях, які приносили менший прибуток, ніж ті заняття, які виконували чоловіки. У родинях консервативних селян жінка корилася в усьому годувальнику-чоловікові, і її заняття традиційні (жіночі). В общині їм рекомендувалася пасивна поведінка: виконувати домашню роботу і чекати повернення чоловіка.

З середини ХІХ ст. із зростанням рівня життя підвищився статус жінки у німецькому суспільстві, тому що жінки стали

більш освіченими та емансипованими. Емансипація жінок виявлялася більшою мірою у наданні батьками доступу до середньої освіти, розширенні їхніх прав у трудовій діяльності, меншою в суспільному і сімейному житті. Жінка продовжувала асоціюватися з побутовою сферою, у якій вона обслуговувала родину. З залученням жінок у промислове виробництво (шовківництво) і торгівлю (роздрібну торгівлю горілчаними напоями у 20-ті рр. ХІХ ст.), за ними закріплювалися найменш кваліфіковані, мало престижні, низько оплачувані види діяльності.

Не дивлячись на те, що для менонітських була характерна ендогамна родина, її окремі представники, які укладали змішані шлюби, ставали маргіналами [19, с. 210]. В менонітському соціумі маргіналів не ідентифікували як менонітів — вони ренегати і позбавлялися своїх релігійних, соціальних, економічних прав.

Автором виявлені окремі випадки укладання шлюбів німцями-менонітами з росіянами і українцями (духоборами і православними), німцями (лютеранами). Міжетнічна інтеграція охоплювала головним чином чоловіків, яким був характерний білінгвізм (стан одночасного володіння платтдейчем, російською, українською, іноді єврейською мовами) і які виривалися з сільської периферії у міста [20; с. 153]. Жінки слабше знали мови навколишніх жителів, що заважало їх особистим контактам, а існуючі соціокультурні норми не давали можливості жінкам скористатися зв'язками з представниками інших національностей для укладання шлюбу. Батьки традиційно обирали пару для своїх дітей, тому, як правило, укладалися шлюби з представниками власної церковної конгрегації, деякі їздили до Пруссії, щоб знайти чоловіка для доньки або дружини.

Найстійкіше зберігалися етноконфесійні ознаки колоністів у сфері духовної культури — нормах моралі, звичаях і традиціях, способі життя. Колонії влаштовані так, що все особисте, економічне і культурне життя членів підпорядковане авторитету вірувань і традицій. Рада старійшин, громада і сім'я інститути соціального контролю, які протидіяли девіантній поведінці членів общин з метою підтримки соціальної стабільності і збереження встановлених правил, традицій, ритуалів. Старійшина слідував за приватним життям кожного колоніста. Лінощі каралися грошовим стягненням і суспільно корисною працею [8, с. 199-202]. Коли хтось поведінкою та ігноруванням керівництва об-

щини викликав загальне незадоволення, його кликали до молитовного дому. Старійшина називав його провини, докоряв і від імені громади виключав із числа членів колонії: винний позбавлявся честі, майна, жінки, дітей. Ніхто не міг потиснути йому руку. Виключеному залишалось лише піти в найми до одного з членів колонії. Якщо він виправлявся, років через п'ять його викликали, і старійшина говорив йому, що він чесним життям спокутував гріх і община приймає його знову.

Німці, крім недільних днів, святкували лише дванадцять днів на рік (Різдво — три дні, Новий рік — один день, Великдень — чотири дні, Вознесіння Господнє — один день, Трійця — три дні). У навколишніх селян свят у три рази більше, крім того, після кожного свята селяни прогулювали ще один день дарма, тому що мали відпочити після сильної випивки напередодні.

Випадки карних злочинів і позашлюбних дітей — винятки в німецьких колоніях. Чиновник А. Фадеєв відзначав, що лише раз покарано колоніста у молочанських селах за весь час його служби, коли той напідпитку задавив дитину, переїхавши її возом. Норми шлюбно-родинних відносин являли систему традицій, сукупність культурно-історичних і конфесійних правил відносно взаємовідносин між чоловіком і жінкою в шлюбі, між батьками та їхніми дітьми, між шлюбною парою та іншими родичами [21, с. 55].

Діти складали 40-50 % населення в аграрному колоністському суспільстві. Дітми вважалися представники віком до 15 років, які навчалися у школі. У більшості родин переважала потреба у багатодітності і перевага надавалася народженню хлопчика, тому що провідними були економічні репродуктивні мотиви. Діти виховувались дуже хворо, навчалися “добрих манер” у стосунках з дорослими, тому бешкети і бійки рідко зустрічалися в колоніях [22, арк. 1]. Вони виконували ту саму роботу, розважалися так само, як і дорослі, хлопчики наслідували батька, а дівчатка — матір, а під час праці та ігор імітували дорослих.

В колоніях поважали старих людей, які були носіями мудрості й досвіду. У родинях авторитет чоловіків і жінок із віком зростав. Перехід у вікову категорію старих і довгожителів позначав вершину соціального статусу, якої міг досягти індивід. Довгожителами вважалися ті, хто доживали до віку понад 80 років. Старі доживали вік у своїх родинях, а після смерті дітей піклування про них покладалося на общину.

У другій половині ХІХ ст., з посиленням політики русифікації, завдяки листуванню з родичами із Німеччини, читанню газет дозвілля стало більш різноманітним. Влітку грали в крокет, збиралися на природі, співали, пригощалися. У кожній колонії існувало молодіжне товариство, яке організовувало проведення пісенних, драматичних, поетичних вистав, диспутів. Такі заходи проводились раз на місяць, у суботу. Майже в кожній колонії був свій хор. Співочі зібрання колоністів на природі дивували навколишніх селян.

До початку ХХ ст. у колоніях склалася традиція святкування релігійних свят і Нового Року. На Різдво всі готували один одному листівки з різдвяними побажаннями, особливо задіяні були діти шкільного віку. У школі вчитель роздавав кожному учню зразок побажань, які переписувались на листівку і присвячувались батькам. Під час свят у класі стояла ялинка зі свічками та іншими прикрасами, під нею мішечок з цукерками для кожного учня. Різдвяного ранку діти читали побажання у власному домі перед тим, як їм дозволять знайти цукерки в вазах і подарунки. Ці подарунки ставились у ніч перед Різдвом. Після цього кожна родина йшла на Божу службу, яка нерідко відбувалась у школі. Далі повертались додому на обід, котрий складався з холодного окороку і вершкового супу, який готувався з вершків, родзинок, сушених яблук та інших фруктів. Після цього відвідували родичів.

Великдень, Страсна П'ятниця, Вознесіння Господнє, П'ятидесятниця важливі релігійні свята. За винятком необхідних, ніякі роботи в ці дні не виконувались. Свята включали службу в молитовному домі і передбачали візити до друзів і родичів, особливо на Великдень.

Ще однією подією було весілля. Одружитися могли ті, хто пройшов обряд хрещення. Статева сегрегація, відділення однієї частини населення від іншої за ознакою статі, мала наслідком те, що шлюби рідко були щасливими, тому що хлопець і дівчина до весілля, як правило, не знали один одного. Меноніти вважали, що зближення молодих людей обох статей вело до розпусти.

За даними щоденника Я. Еппа, найбільше шлюбів укладалося у жовтні, листопаді, грудні, січні, коли найменше землеробських робіт і дороги задовільні, 10 % шлюбів фіксувалось у червні між весняним періодом робіт і збиранням урожаю. Шлюби не

укладалися весною і восени, коли шляхи погані, і взимку, під час завірюх. 2/3 шлюбів укладались в неділю, 1/3 — у вівторок і четвер [23, р. 51].

Таким чином, культурно-побутові та мистецькі традиції у німецьких колоністів зазнали впливу вітчизняної і західноєвропейської культури. У випадку відсутності лісового матеріалу будівлі зводили подібно до житла українських селян. У будівництві домів і молитовних будинків основні елементи залишались традиційними, однак з середини XIX ст. домівки заможних колоністів, середні училища, промислові будівлі зводили у тогочасних стилях.

Згуртованість общини і релігійні особливості німців, зумовили консервацію традиційних елементів побуту. До середини XIX ст. за модою не слідкували, одяг, обстановка житла, їжа залишалися незмінними. Поступово традиційні німецьке суспільство запозичили елементи побуту навколишніх жителів. Чоловіки більш відкриті для культурної взаємодії й обміну, тоді як жінки обмежені соціокультурними та інституціональними чинниками.

Література

1. Малиновский Л. В. Община немецких колонистов в России и ее региональные особенности в XIX - начале XX в. — М., 1990. — С. 175-182; Кулинич И. М. Развитие немецких колоний на Украине. — М., 1991. — С. 108-128.
2. Krahn C. Some social attitudes of the Mennonite in Russia // Mennonite Quarterly Review. — 1935. — № 9. — P. 165-177; Rempel D. G. The Mennonite Commonwealth in Russia: a sketch of its founding and endurance, 1789-1919 // MQR. — 1973, October. — № XLVII. — P. 259-308.
3. Херсонские менонистские колонии и табуны диких лошадей в Украине // Северная Плесла. — 1852. — № 51. — С. 203-204.
4. Павлович. Материалы для географии и статистике России, собранные офицером Генерального штаба (Екатеринославская губерния). — СПб.: Типография Департамента Генштаба, 1862. — 358 с.
5. Російський Державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ). — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 159. — 94 арк.
6. Молва. — 1832, 12 августа. — № 65. — С. 257-259.

7. Корнис И. Краткий обзор состояния менонитских колоний на реке Молочной, в 1847 году, в сельскохозяйственном отношении // ЗИОСХ. — 1847. — С. 66-69.
8. Одесские Вести. — 1839. — № 17.
9. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 14914. — 51 арк.
10. Чайка О. В. Усадьба, дом и быт менонитов в XIX веке // Музейний вісник: Наук.-теор. щорічн. — Запоріжжя, 2001. — Вип. 1. — С. 56-59.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи / Сост. Генштаба подполковник Герсеванов. — СПб., 1849. — Т. XI, ч. 2: Таврическая губерния. — 225 с.
12. Карагодин А. И. История Запорожского края (1770-1917). — Запорожье: ЗГУ, 1998. — 286 с.
13. Адрес-календарь г. Александровска и уезда на 1907 год / Под ред. И. Я. Акинфиева. — Александровск, 1907. — 178 с.
14. Описание иностранннх колоний в России // ЖМГИ. — 1842. — Ч. IV. — С. 1-42.
15. Августинович Э. По степям и колониям в Новороссии. — 1882. — Т. 3. — 182 с.
16. РДАСП. — Ф. 821. — Оп. 133. — Спр. 319. — 173 арк.
17. Ермакова С. И. Гендерные проблемы. Обзор российских и зарубежных исследований. — 2000. — № 11. — С. 52.
18. Loewen R. K. Family, Church and Market. A Mennonite Community in the Old and the New Worlds, 1850-1930. — Chicago: Urbana, 1980. — 371 p.
19. Велицын А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящее положение немецких колоний на Юге и Востоке России. — СПб., 1893. — 282 с.
20. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). — К.: Наукова думка, 1975. — 275 с.
21. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в Истории. — М.: Наука, 1991. — С. 48-59.
22. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). — Ф. 134. — Оп. 1. — Спр. 427. — 72 арк.

23. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp 1851 / Transl. and ed., with an introd. and analysis, by Harvey L. Dyck. — Toronto, Buffalo, London, 1991. — 456 p.

Резюме

Статья посвящена культурно-бытовым традициям немецких колонистов: сохранению традиционных элементов быта в первой половине XIX века и его эволюции под влиянием отечественной и западноевропейской культуры.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. А. Степин

УДК 94(53)+94(569.4)

Ю. В. Белкин

ПАЛЕСТИНСКАЯ ПРОБЛЕМА И ПОЗИЦИЯ США НАКАНУНЕ СОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВА ИЗРАИЛЬ

Первая половина XX столетия отмеченная двумя мировыми войнами, свидетельствовала о процессе все большей доминанты внешнего фактора в решении национально-государственных проблем. После второй мировой войны актуализуется вопрос о создании еврейского государства. Инициаторами создания еврейского государства в Палестине выступили лидеры еврейской общины, приверженцы сионистской идеи.

В контексте формирования новых международных отношений после второй мировой войны, идея создания государства Израиль, являвшаяся устремлением сионистских кругов, была использована великими державами в борьбе за влияние в ближневосточном регионе. Конфликты возникали там, где сталкивались насущные интересы местных правящих элит, так и промышленно развитых держав. В этом контексте актуализуется анализ позиции США в отношении арабо-еврейских противоречий накануне создания государства Израиль.

США проявили участие в решении еврейской проблемы еще в конце Первой мировой войны, а именно, после издания декларации Бальфура [1, с. 9] принятой, как известно, под нажимом мировой финансовой элиты. Администрация В. Вильсона одобрила данный документ. В первую очередь это связано с тем, что в финансовых кругах США существовало сильное еврейское лобби [2, с. 178], которое во многом определяло политику пра-

вительства в данном регионе. Позже, уже после официального присоединения к декларации (1919 г.), американское правительство оказывало содействие иммиграции евреев в Палестину в начале 20-х - середине 40-х гг. прошлого столетия [3, с. 28]. В начале 30-х гг. правящая элита США фактически поддерживала международные сионистские политические объединения в палестинском вопросе. К началу Второй мировой войны лидеры ВСО, Еврейского Агентства и других еврейских организаций видели в США государство, которое в будущем могло бы способствовать образованию Еврейского государства в Палестине.

Такому положению вещей способствовал тот факт, что после публикации Белой книги в 1939 г. представители еврейской общины были вынуждены изменить направленность основных усилий, переключившись с Великобритании на США. Они оставили надежду добиться своих целей, убеждая Лондон, и заняли активную антианглийскую позицию, проводя свою политику при финансовой поддержке американского капитала. Во время войны значительно возросла политическая значимость сионизма в США: сионизм получил поддержку со стороны двух наиболее влиятельных политических деятелей Америки 40-х гг. — Франклина Д. Рузвельта и Г. Трумэна. Как отмечал в своих мемуарах, незадолго до образования Израиля, Х. Вейцман: “Трумэн обещал всяческую экономическую и политическую поддержку, которая потребуется Израилю в критические предстоящие месяцы” [4, с. 481].

В то же время помимо еврейского лобби, в американском обществе проявилось стремление к отстаиванию стратегических интересов, в результате которых США оказались (наполовину не подозревая об этом и более чем наполовину того не желая) в таком же положении, что и Великобритания.

Наиболее четко позиция великих держав по данному вопросу отражена в записке М. М. Литвинова под названием “Палестинский вопрос”, направленной И. В. Сталину. Двойственность ситуации, в которой оказалось правительство США, дала возможность М. М. Литвинову прийти к выводу о том, что СССР, свободный от арабского и еврейского влияния, может выступить как непредубежденный арбитр. “... В случае отклонения советского предложения сам собою напрашивается вопрос о передаче Палестины под коллективную опеку трех государств — СССР, США и Великобритании. Коллективно эти три государства смо-

гут принимать нужные решения, не отдавая той дани мыслям и чаяниям арабского или еврейского населения, которую считали бы для себя обязательным в отдельности английское и американское правительства...” [5, с. 48]. То есть СССР получил повод для вмешательства в Ближневосточную проблему.

Первоначально американское вмешательство и поддержка еврейской общины привели к противостоянию США и Великобритании. Американцы, прежде всего, стремились убедить англичан разрешить евреям въезд в Палестину как можно быстрее и без ограничений. США поддержали Давида Бен-Гуриона, обратившегося в августе 1945 года с просьбой выдать разрешения на въезд в Палестину [6, с. 18]. И У. Черчилль, и К. Эттли, будучи благожелательно настроенными к сионистскому движению выразили стремление оказать содействие евреям, надеясь заручиться пери этом поддержкой со стороны американцев своей политике на Ближнем Востоке в целом. Однако такому сотрудничеству суждено было осуществиться. Американцы стремились помочь евреям, не желая в то же время оказаться причастными к британской политике, носившей подозрительно империалистический характер [7, с. 452] (в глазах американцев англичане стали достойными союзниками в регионе лишь ввиду угрозы, исходившей от СССР в преддверии холодной войны).

В то время как правительство Великобритании было озабочено тем, как бы не потерять влияние в своих бывших колониях, маневрировало, администрации США ближневосточные интересы американского капитала диктовали простую и прямолинейную политику, направленную на достижение одной цели — вытеснить с Ближнего Востока англичан и пробританские режимы и заменить их режимами проамериканскими. Отсюда — однозначная и последовательная ориентация правящих кругов США на сионистское руководство евреев Палестины.

Официальной основой американской проеврейской политики на Ближнем Востоке стал отчет Ф. Гаррисона, который был представлен президенту Трумэну в сентябре 1945 года. В нем подчеркивалось, что для ста тысяч евреев, находившихся в лагерях для перемещенных лиц в Западной Европе, наиболее приемлемым выходом должна стать иммиграция в Палестину [6, с. 18]. В отчете Ф. Гаррисона отмечалось, что некоторые из этих людей являются сионистами и стремятся отправиться в Па-

лестину по идейным соображениям. Относительно остальных, то они либо имеют родственников в Палестине, либо “убедились, что реальная возможность поселиться в США и в Западном полушарии вообще для них отсутствует” [8].

Основываясь на докладе Ф. Гаррисона, американская администрация осенью 1945 года требовала от правительства К. Эттли разрешить въезд в Палестину “всем евреям, репатриация которых возможна и которые хотят ехать в Палестину” [9, с. 280]. Анализируя требования Г. Трумэна, американская пресса обращала внимание на то, что действия президента продиктованы не гуманными соображениями, а желанием заручиться голосами пяти миллионов еврейских избирателей и что “позиция США выглядела бы куда более гуманной, если бы они сами шире раскрыли двери перед жертвами Гитлера” [8]. Но именно такая ситуация была не выгодна администрации Г. Трумэна. Американское правительство вовсе не желало, чтобы такое количество евреев (100 тысяч человек) переехало в США.

По мнению правительства США, еврейские беженцы должны направляться только в одно место — Палестину, чтобы увеличивать численность ишува и тем самым усиливать позиции тех сил в руководстве еврейских организаций, которые выступали за активные действия в Палестине и на которых делали ставку американские политики на Ближнем Востоке.

Непосредственно после публикации отчета Ф. Гаррисона Белый Дом предпринял попытку добиться от правительства Великобритании координации действий в Палестине. Это объяснялось началом глобального противостояния с СССР в обстановке начинающейся “холодной войны”, что требовало максимального единства действий западных держав даже в условиях увеличивавшихся противоречий между ними. Более того, по причине зависимости Великобритании от американских кредитов (имеется в виду “план Маршалла”), США полагали, что в вопросе о еврейской иммиграции в Палестину между американской и британской позициями нет антагонизма.

Массовая еврейская иммиграция, да еще в обстановке, когда отношения между общинами в значительной мере испорчены, неизбежно становились бы фактором нового роста напряженности между арабами и евреями, что повышало бы вес посреднических функций мандатного режима.

В первые месяцы 1946 года работала совместная англо-американская комиссия по Палестине. Доклад, опубликованный 1 мая, ознаменовал победу американской позиции: рекомендовалось пересмотреть ограничения на еврейскую иммиграцию и впустить в Палестину сто тысяч евреев. Принимая рекомендации комиссии, официальный Лондон требовал гарантий того, что увеличение численности евреев не усилит их требований независимости. Кроме этого, одним из условий иммиграции — был роспуск еврейских вооруженных формирований. Если бы ишув согласился на данные требования, он всецело зависел бы от мандатных властей. Это, естественно, не устраивало ни так называемых “активистов”, ни их американских покровителей. Еврейские круги никогда не лишили бы себя военизированных формирований.

Поэтому Великобритания отказалась принять рекомендации англо-американской комиссии. В виду сложившейся ситуации, правительство США решило действовать на Ближнем Востоке, не оглядываясь на партнеров. Таким образом, накануне создания государства Израиль, Вашингтон занимает однозначно позицию поддержки еврейской общины и сионистских лидеров, которой и придерживался на всех стадиях ближневосточного конфликта.

Литература

1. Примаков Е. Анатомия ближневосточного конфликта. — М., 1978. — С. 9.
2. Cohen M. J. Palestine and the Great Powers, 1945-1948 // American Historical Revue. — P. 178.
3. Цит. по: Колобов О. А. США и Израиль и Арабский мир. — М., 1984. — С. 28.
4. Weizman H. Trial and Error. The autobiography. — New York, 1949. — P. 481.
5. Стрижов Ю. Советский Союз внес весомый вклад в создание государства Израиль // Азия и Африка сегодня. — 1988. — № 5. — С. 48.
6. Прокофьев Д. Рождение кризиса // Азия и Африка сегодня. — 1988. — № 1. — С. 18.
7. Кальвокорресси П. Мировая политика после 1945 года. — М., 2000. — Кн. 1. — С. 452.
8. New York Times. — 30.09.1945.
9. Hurewilz J. C. The straggle for Palestine. — NY, 1976. — P. 280.

Резюме

Стаття присвячена дослідженню позиції США відносно становлення арабо-єврейських протиріч у післявоєнний період. Особливий акцент зроблений на причинах інтересу Сполучених Штатів до близькосхідного регіону. У політиці США зазначеного періоду, простежуються протиріччя з Великобританією в питанні майбутнього устрою Палестини.

Рецензент доктор истор. наук, профессор О. Б. Демин.

УДК 94(477.72)“1890-1914”

В. В. Степаненко

МІСЦЕ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ (кін. ХІХ - поч. ХХ ст.): ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

У зовнішній торгівлі Російської імперії кінця ХІХ - початку ХХ ст. значну роль відігравала Україна зі своєю багатогалузеву економікою та великими чорноморсько-азовськими портами і важливими сухопутними митницями на західному кордоні.

Розвиток внутрішнього ринку, спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення тощо, обумовили розширення у другій половині ХІХ ст. зовнішньоторговельних зв'язків України. В останній чверті ХІХ ст. структура українського експорту змінилася незначно у порівнянні з попередніми роками. Більшу частину складав хліб, особливо пшениця, льняне насіння, худоба, овеча вовна, необроблені шкіри, топлене сало, канати, мило, свічки. В той же час, значне місце починають займати такі продукти як цукор, спирт, яйця, тютюн тощо [1]. У 1880-90-х роках чільне місце у промисловому експорті займають кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, металовироби [2].

Серед усіх сільськогосподарських продуктів, що вивозилися з України, найголовнішим залишався хліб. У 1891-95 рр. на нього припадало 48 % всієї вартості експортованих товарів. Більшість українських хлібів (близько 90 %) вивозилася через морські порти Чорного та Азовського морів, інша частина йшла через Данциг, Кенігсберг, Галичину [3]. Наприклад, у 1895 році з губерній України тільки залізницями через балтійські порти було вивезе-

но 7,7 млн. пудів зернових, а через сухопутні митниці — 31 млн. пудів [1, с. 145-145]. Про місце ключових портів імперії у загальному хлібному експорті кінця XIX ст. свідчить таблиця 1.

Таблиця 1
Хлібний експорт Росії у 1885-1900 рр. (по п'ятиліттям) [4]

Роки	Усього, тис. пудів	Із портів Чорного та Азовського морів		Із Балтійських портів		Через західний сухопутний кордон	
		тис. пудів	% до усього експорт-ту	тис. пудів	% до усього експорт-ту	тис. пудів	% до усього експорт-ту
1885-89	2002038	1223278	61,1	419631	20,8	240632	12,0
1890-94	2017814	1442351	71,1	336599	16,6	184499	9,1
1895-99	2326534	1588055	68,2	319736	13,7	300919	12,9

Ми бачимо, що значення балтійських портів у європейській торгівлі хлібом поступово занепадало, в той час коли роль південних портів постійно зростала і досягла у 1890-і роки майже 3/4 усього загальноросійського експорту. Місце окремих портів спостерігається за таблицею 2.

Таблиця 2
Участь портів Північного Причорномор'я у хлібному експорті (1890-1899 рр.) [5].

Роки	Одеса, тис. пудів	Миколаїв, тис. пудів	Усього, тис. пудів (%)	Чорноморські порти, тис. пудів	Азовські порти
1890	85676	37839	123515 (69,6)	177529	104835
1891	82360	31418	113778 (70,6)	161150	85568
1892	28957	17274	46231 (57,8)	79906	62850
1893	83826	49075	132901 (67,6)	196692	107431
1894	154213	87729	241942 (73,4)	329770	136623
1895	122121	76149	198270 (72,1)	275081	142053
1896	93802	69379	163181 (75,3)	216793	113144
1897	99000	73873	172873 (86,4)	200144	97646
1898	95263	58989	154252 (75,6)	204105	95316
1899	63130	31602	94732 (73,4)	129093	97346

Ми бачимо, що протягом останнього десятиліття XIX ст. частка портів Північного Причорномор'я у чорноморському експорті зерна поступово збільшувалася. Якщо у 1890-1894 рр. середня частка сягала 67,8 %, то за наступне п'ятиліття 1895-1899 рр. вона зросла до 76,6 % (підррахунки автора).

Також ми спостерігаємо поступову зміну співвідношення вивозу з Одеси та Миколаєва, бо починаючи з 1892 р. частка Миколаївського порту в експорті зернових поступово зростає (винятком є лише 1899-1900 рр., що було пов'язано з поганим врожаєм на Півдні України, особливо, у районах, що постачали зерно по Харківсько-Миколаївській залізниці до Миколаївського порту [6]). Значну статтю вивозу України складало льняне насіння. Наприкінці XIX ст. середні об'єми цього продукту сягали 23,3 млн. пудів на рік (1897 р.). При цьому від 45 до 65 % насіння, що експортувалося через південні порти, припадало на Одесу [1, с. 150-151].

Популярним продуктом продажу був тютюн, близько 70 відсотків якого вирощувалося на українських землях. Вивіз тютюну протягом другої половини XIX ст. поступово зростав, хоча і повільно (1891-1895 рр. — 225 тис. пудів, 1896-1897 рр. — 299 тисяч). Але у зв'язку з тим, що український тютюн мав великий попит у країнах Північної Європи, його багато вивозилося через Петербурзький та Ризький порти.

Поряд з продуктами землеробства з України за кордон ввозилася велика кількість різноманітних продуктів тваринництва, зокрема коні, рогата худоба, вівці, свині, вовна, шкіри, сало, м'ясо, масло тощо.

Основними пунктами експорту худоби до європейських країн були Лібавська, Сосницька, Одеська, Севастопольська та Миколаївська митниці. Але у 1890-х роках кількість худоби на продаж через основний експортний пункт — Одесу — різко скорочується. Якщо у 1889 році тут було продано за кордон понад 15 тисяч голів, що становило майже увесь вивіз худоби через європейські митниці (15,2 тис.) і 90 % від загальноросійського вивозу [1, с. 152], то у 1895 р. було відправлено лише 4,8 тисячі голів [7].

Також у кінці XIX ст., насамперед через Одеський порт, експортувалися вівці, вовна, необроблені та оброблені шкіри, сало, але обсяги вивозу цих продуктів поступово зменшувалися. Щодо інших продуктів тваринництва, об'єми експорту яких поступово зростали, то це масло, домашня птиця та яйця.

Серед промислових товарів особливо треба відзначити цукор, вивіз якого після 1876 р. починає швидко збільшуватися: з 1108 тис. пудів у 1876-1880 р. до 9681 тис. пудів у 1896-1898 рр. Основну частину цукру, що йшов на експорт, давала Ук-

раїна, заводи якої щорічно виробляли від 80 до 89 % його загальної кількості. При загальноросійському експорті у 20 млн. пудів в середині 1890-х років, через сухопутні митниці Правобережної України проходило 17,7 млн. пудів, а через Одесу — майже 3 млн. пудів цукру [1, с. 159-160].

Крім цього, Україна займала значне місце в експорті спирту (лише Одеса вивозила у 1890-х роках близько 30 % загальноросійського експорту), риби та ікри, що привозилися з Дону, Волги та Каспійського моря. Загальні об'єми цієї продукції сягали сотні тисяч пудів для риби і десятки тисяч — для ікри. Митниці України відігравали значну роль і в імпортній торгівлі Російської імперії. Сюди завозилася з багатьох країн різноманітна промислова і сільськогосподарська продукція, зокрема метали, машини, устаткування, хімічні речовини, бавовняні, шерстяні, шовкові тканини, бавовна, рис, фрукти, прянощі, бакалійні товари. Так, привезені лише в Одеський порт товари у 1883-1890 рр. становили майже 11 % вартості європейського імпорту імперії [2, с. 356-357]. Про кількість найважливіших щодо питомої ваги товарів, що ввозилися через Одесу, свідчать дані таблиці 3.

Таблиця 3

Структура імпорту Одеського порту в останній чверті XIX ст.
[1, с. 163]

Товари, тис. пудів	1875 р.	1885 р.	1895 р.
Бавовна і бавовняна пряжа	642	1285	1640
Олива та інші олії	295	306	134
Свинець, олово, мідь	-	103	206
Кам'яне вугілля	10256	13974	5857
Залізо, чавун і сталь	961	905	1785
Машини й апарати	250	133	369
Свіжі і сухі фрукти	751	937	2267
Чай	47	28	75
Кава	71	110	103
Рис	237	256	48
Прянощі	37	45	73
Тютюн	64	22	9

Як бачимо, до Одеси імпортувалася велика кількість товарів. Причому вона, за винятком окремих товарів (падіння імпорту кам'яного вугілля, тютюну пов'язано із збільшенням їх виробництва в Україні та збільшенням мита на ввіз), весь час зростала.

Крім цих товарів, в Одеський порт привозилося на сотні тисяч рублів різного посуду, бавовняних, шерстяних, шовкових тканин, шкіряних виробів, цементу, соди, джутових мішків, риби, вин тощо.

На початку ХХ ст. зовнішня торгівля в Росії набувала все більшого значення: зростав товарообіг та її вплив на економіку, що відображало рівень розвитку соціально-економічного становища країни, концентрацію виробництва, панування промислових монополій, виявляло процес концентрації фінансового капіталу у внутрішній та зовнішній торгівлі.

Протягом 1900-1913 рр. обсяг зовнішньої торгівлі Росії збільшився більше ніж у два рази [8]. Структура російського, а отже, й українського експорту майже не змінилася, бо продовжувалася складатися переважно з продуктів сільського господарства, особливо зерна, технічних культур (льон, конопля) та деяких продуктів тваринництва, на які приходилося майже 2/3 загальноросійського вивозу.

Як же була представлена у зовнішньоторговій системі Російської імперії Україна, можливо, найбільш розвинутий, у капіталістичному відношенні, регіон імперії? Напередодні Першої світової війни з України ввозилось за кордон імперії товарів на суму 386,6 млн. руб., а ввозилось — 106,2 млн. руб. В загальному експорті Росії в цей період частка України дорівнювала майже 26 %, а в імпорті — 11,5 % [9]. Україна займала значне місце в російському хлібному експорті, хліб йшов, головним чином, з родючих степів південної України, де інтенсивно розвивалося капіталістичне землеробство, особливо після столипінської аграрної реформи. В експорті на чотири різновидності зерна Україні у 1910-1913 рр. припадало 41,5 %: пшениці — 36,2 %, жита — 49,6 %, ячменю — 54,8 %, вівса — 16,3 % [70]. У 1911-1913 рр. щорічний прибуток імперії від експорту зерна дорівнював 596 млн. руб. [2, с. 417-418].

З України за кордон вивозилася значна кількість худоби, продуктів тваринництва (рогата худоба, коні, свині, а також шкіра, сало, м'ясо, масло та ін.). Загалом, такого виду продукції з України вивозилося по вартості в 4,5 рази менше, ніж продуктів землеробства [10].

За кордон вивозилося половина льону-сирця, бавовняні тканини, експорт яких з 1900-1913 рр. зріс більше ніж у 3,7 рази; цукор, вивіз якого за ці роки зріс більше ніж у 1,5 рази тощо.

Україна посідала значне місце в російському експорті промислових товарів. За кордон вивозилась: залізна руда, цукор, спирт, сукно, канати, риба, ікра тощо. Перше місце в українському експорті посідав цукор. У 1913 р. вартість експортованого цукру становила 267,4 млн. руб., збіжжя та борошна — 235,3 млн., руд та необроблених металів — 115,4 млн. руб. [2, с. 418].

Головним ринком українського цукру була Англія, на яку на початку ХХ ст. припадало близько 32 % експорту цього продукту. Криворізька руда експортувалася щорічно по 30-50 млн. пудів до Німеччини, Англії, Голландії. Ці країни переробляли її та ввозили в Росію металеві вироби і залізо [11]. Загалом структуру зовнішньої торгівлі України можна спостерігати за таблицею 4.

Таблиця 4

Структура зовнішньої торгівлі України у 1909-1911 р., у %
[2, с. 418]

Галузь	Частка в експорті/ імпорті Росії
<i>Експорт</i>	
Металургія (виготовлена продукція: 11,3; добувна: 1,6).	12,9
Лісові вироби	0,6
Харчова промисловість	27,8
Сільське господарство (зернові: 50,0; тваринництво: 7,2).	57,2
Інші	1,5
Разом	100,0
<i>Імпорт</i>	
Паливо та видобувна продукція	7,2
Машинобудування	7,5
Хімічна промисловість	1,6
Ліс і лісові матеріали	3,6
Легка промисловість (текстиль — 39,0; шкіра та шкіряні вироби — 6,7; галантерея — 5,9)	51,6
Харчова промисловість (риба — 6,0; спиртні напої — 5,5; колоніальні товари — 7,2)	18,7
Інші	9,8
Разом	100,0

Найважливіше значення для розвитку економіки Росії, розширення її участі у зовнішньоекономічних, торгівельних зв'язках мав морський транспорт, значна частка діяльності якого припадала на морський транспорт України. Перше місце у зовнішній торгівлі Російської імперії продовжували грати морські порти. На початку ХХ ст. у Північному Причорномор'ї діяли

наступні порти: Одеський, Херсонський, Миколаївський, Очаківський, Скадовський та Хорлівський.

Одним із найбільших портів на півдні у цей час була Одеса, що займала за товарообігом друге місце у Росії (після Петербурга), до якої щорічно прибувало у середньому 1100 парових та 120 парусних суден. В Одесі знаходилася головна контора Російського товариства пароплавства та торгівлі, яке виконувало не тільки перевезення на Чорному та Азовському морях, але й на інших морях, його діяльність поширювалась і на річковий транспорт басейнів Дніпра, Південного Бугу та Дністра [12].

Головним експортним продуктом для Одеського порту продовжував залишатися хліб, хоча частка його протягом 1900-1913 рр. значно зменшилася. Якщо в кінці XIX ст. вона сягала близько 50 % від усього чорноморського вивозу, то напередодні війни навіть серед портів Північного Причорномор'я вона зайняла друге місце (після Миколаєва). Але, незважаючи на це, експорт зернових продовжував займати чільне місце у загальному товарообігу Одеси — 74 % від цінності усього експорту (за 1909 р.) [2, с. 413-414]. Втративши позиції у хлібному експорті, цей порт все ж продовжував протягом усього довоєнного часу займати перше місце за обсягами імпорту, залишаючи далеко позаду своїх конкурентів.

Серед інших позицій експорту через порти Північного Причорномор'я треба відзначити значні обсяги цукру, спирту, продуктів тваринництва, залізної та марганцевої руди, металевих виробів тощо. При цьому на початку XX ст. вже починає спостерігатися певна спеціалізація серед портів: якщо хліб експортували усі, то яйця, коней, спирт, масло, сало, домашню птицю, ліс тощо відправляли майже винятково з Одеси (наприклад, у 1910-1913 рр. звітди було відправлено 751577 млн. градусів спирту, що складало 50 % від загальноросійського експорту [13]), а залізну та марганцеву руду, рейки — з Миколаєва.

Вищенаведений матеріал дозволяє зробити попередній висновок про особливе становище Північного Причорномор'я в економічній системі Російської імперії на межі XIX-XX ст. загалом і, зокрема, України, про питому вагу у зовнішньоекономічних та торговельних зв'язках його портів: Одеси, Миколаєва, Херсона, Очакова, Скадовська, Хорлів та міст, що мали значення як адміністративно-економічні центри.

Література

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. — К.: Наукова думка, 1968. — С. 140.
2. Історія народного господарства УРСР. — Т. 1. — С. 356.
3. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — С. 65.
4. Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е гг. XIX в. — Ростов-на-Дону, Изд-во Рост. ун-та, 1966. — С. 96.
5. Складено автором за: Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е гг. XIX в. — С. 186, 194; Шиханов Р. Б. Біржі Південної України 1886-1914 рр.: Дис... канд. іст.іт. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1999. — С. 92.
6. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1906 г. — Николаев: Электрич. Литогр. Бр. Л. и И. Белолипских, [1907]. — С. 3.
7. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г. — С. 63.
8. Хромов П. А. Экономическое развитие России. Очерк экономики России с древнейшего времени до Великой Октябрьской социалистической революции. — С. 400.
9. Економічна історія України: Навч. посібн. / Б. Д. Лановик та ін. — С. 266.
10. Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX-XX ст. (1800-1917). — С. 472-474.
11. Економічна історія України: Навч. посібн. / Б. Д. Лановик та ін. — С. 266.
12. Коропецький І. С. Децо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. — К.: Либідь, 1995. — С. 68; Чекушина Ю. М., Толстих І. В. Нариси з економічної історії України. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — С. 111.
13. Алавердов Э. Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX - начале XX в. // Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 (История СССР). — Ростов-на-Дону, 1975. — С. 23.

Резюме

Статья характеризует общий экспорт и импорт через порты южного Причерноморья.

Рецензент доктор истор. наук, профессор О. Б. Демин

**ВНЕСОК ДВОРЯНСТВА В ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ОДЕСИ КІНЦЯ XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.**

Соціально-економічна історія Одеси належить до проблематики, якій традиційно приділялася і приділяється значна увага в історичній та історико-краєзнавчій літературі. Притому, вивчаючи господарську діяльність населення міста, дослідники передусім звертали увагу на роль представників купецтва, іноземних негоціантів та діяльність міщанства. Дворянству Одеси в цьому плані в історіографії приділялося менше уваги. Внесок дворян в історію міста передусім пов'язували зі сферою культури, управління, тощо.

Економічної діяльності дворян торкалися автори XIX-XX ст. У працях А. О. Скальковського згадувалися поміщицькі фабрики, внесок дворян у розбудову міста [18]. Для висвітлення економічних та соціальних аспектів історії Одеси багато було зроблено в радянській історіографії. З цього приводу слід відзначити праці з історії Південної України О. І. Дружиніної. В них дається фактичний та цифровий матеріал, робиться купа важливих висновків про соціально-економічний розвиток Одеси [12]. Декілька праць з історії промисловості Одеси написані В. О. Ващенком [3], а розвиток торгівлі добре висвітлений у праці І. О. Гуржія “Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні” [8]. Потрібно також окремо відзначити тези В. П. Ваценка та Г. Петухова, присвячені майже невивченому питанню історії міста, а саме формуванню будівельної буржуазії в Одесі [4].

Ерошкін М. у праці “Крепостническое самодержавие и его политические институты: первая половина XIX в.” розкриває соціальну базу російського абсолютизму, характеризує вищі органи влади, вищу адміністрацію, вищий суд та церковну організацію [14]. Ці ж питання висвітлюються у деяких загальних працях з історії Одеси (яких, на жаль, не дуже багато). Серед них треба зазначити роботу Загоруйко В. О. “По страницам истории Одессы и Одесщины” [13], нарис “Одесса. Очерк истории города-героя” [17], колективну працю “Історія Одеси” [15]. Але спеціальних досліджень присвячених саме ролі дворянства XIX ст. здійснено не було.

Дворяни почали відігравати важливу роль в історії Одеси починаючи вже з кінця XVIII ст., коли до Одеси, почали приїздити досить впливові вельможі імперії. Дехто з них через службові справи (адміністративні та військові), інші з метою відпочити й подихати “повітрям Європи”. Представників знатних родин приваблював і м’який клімат молодого міста. Герлігі П. в своїй праці “Одеса. Історія міста 1794-1914 рр.” відповідаючи на запитання хто ж приїздив в Одесу, стверджує, що пердовсім представники російської знаті: “...Коханка Олександра І — Нарішкіна — привезла свою доньку Софію до Одеси на лікування; вона поселилася в затишному палаці на Приморському бульварі. Родина Розумовських та графиня Едлінг так само мали власні будинки в Одесі” [5, с. 126].

Маркевич М. в своїй статті “Ще два слова про життя Одеси” писав: “Особливо влітку стікаються сюди велика кількість поміщиків з Херсонської, Подільської, Київської, Катеринославської, навіть Волинської, Харківської та інших губерній. Теплий клімат, корисне для здоров’я плавання у морі, мінеральні води, сама привабливість моря, італійські вечори, зручність у вивченні іноземних мов, музики, співу, танців, малювання, а між іншим і віяння моди, яка має тут стільки вишуканих художників в усіх напрямках і необхідність заpastися всім необхідним, що можливо придбати в Одесі, значно дешевше, аніж де-небудь, привертають сюди багато сімейств. Бувають роки, який наприклад 1835 рік, за який перебувало в Одесі до 450 родин... Якщо припустити, що кожна родина — не враховуючи тих, які вигідно продали надлишок своїх продуктів і які, зрозуміло отримали більше — залишить в місті хоча б тисячу рублів сріблом — припущення зовсім не перебільшення — то такі великі суми залишаються на користь міста та його мешканців” [16, с. 484-496].

Пізніше від початку XIX ст. і особливо після встановлення порто-франко, дворяни приїздили до Одеси придбати іноземні товари, знайомилися із зразками європейської культури. Мотивом для приїзду була і економічна діяльність. Входячи до управлінських структур, представники дворянства впливали на політику в економічній сфері місцевого керівництва. Такі керівники Одеси, як Е. Рішельє, О. Ланжерон, М. Воронцов та інші, активно захищали їх інтереси.

Головною галуззю, яка сприяла значному зростанню міста була зовнішня торгівля, зокрема хлібний експорт. Він перебував, передусім, у руках іноземних купців. Виключення складали лише польські поміщики. Ще на початку XIX ст. (до польського повстання 1831 р.) польські магнати обіймали важливе місце у експортній торгівлі (Потоцькі, Сабанські, Чарторижські та ін.). Багато хто з польської знаті мав власні контори та склади в Одесі і продукція з їхніх земель швидко передавалася ними капітанам кораблів без жодного втручання купецтва [7, с. 28].

З численних складів для зерна й солі до сьогодні збереглися так звані “Сабанські” казарми по вул. Канатній. Сучасники залишили описи цих витончених споруд: “...приємно вразили мене зерносховища, через красиві й великі вікна яких можна було бачити золоту благодать полів, засипану туди у великій кількості. Ці сховища збудовані з такою самою витонченістю, що й житлові будинки і часто їх справді можна було переплутати. Деякі з них, зокрема ті, що належали графу Потоцькому, та ті, що до польського повстання належали графу Сабанському, були просто величними спорудами” [19, с. 79]. Нині тут розміщується Одеський інститут внутрішніх справ. Принагідно можна додати, що граф Сабанський — вигнаний з Одеси за симпатії до польського визвольного руху — міг тримати у своїх сховищах 36 тисяч четвертей пшениці. Інші склади вміщували від 15 до 20 тисяч четвертей [5, с. 89].

Інші поміщики обмежувалися лише тим, що привозили зерно до Одеси й продавали його перекупщикам. Ось як описує А. Шмідт закордонну торгівлю збіжжям на Херсон: “Ціни на різного роду збіжжя залежить не так від врожаю, як від ціни закордонної вимоги в Одесі. Торгують збіжжям особливо промисловці, що мають в краї незчисленну кількість комісіонерів, агентів, факторів і торгівців, які мають чималий прибуток від свого посередництва. Вони роз’їжджають по селах, містечках і містах, на базари, торги та ярмарки, скуповують хліб у роздріб, складають з нього партії, решетують його, продають тут же великим торговцям або везуть до Одеси... Далі діяльність євреїв і торговців скерована на дрібно земельних або зубожілих власників, що потребують грошей і не мають засобів приставити свій хліб до Одеси. Тут все залежить від часу купівлі й міри нужденності поміщика; іноді хліб купується на корню й за таку ціну, якої

надалі при найманій праці, звичайно, вже не буде. Заможніший поміщик намагається продати збіжжя в самій Одесі, щоб мати собі увесь зиск, що його спожитковують дрібні торгівці від свого посередництва. Але не всі поміщики мають достатній транспорт, щоб без шкоди роботі на полі перевезти увесь призначений на продаж хліб. Іноді він нагромаджується у великій кількості, коли ціни на нього малі, а продається, коли ціни високі. Звідки і користь, що її дає рільництво, буває більша для великих, упорядкованих господарств. Коли чумаків відправлено з хлібом до Одеси, поміщик або його довірений, що іде туди уперед, підшукує покупців. Рідко пощастить йому продати хліб просто в конторі торгових домів, що торгують із закордоном. Майже завжди він має діло з другорядними торговцями, що скуповують великі партії хліба на перепродаж неогоціантам. Ці особи, що не ведуть закордонної торгівлі, намагаються купувати, якнай-дешевше. Вони й не можуть пропонувати високих цін, коли нема ще закордонного попиту і ціни не встановлені. У таких випадках вигода залишається спекулянтам, бо, умовившись, вони можуть триматись пропонованої від них ціни, тим часом як поміщик повинен поспішати з продажем, щоб не утримувати у місті своїм коштом чумаків... Поміщик, приїхавши до Одеси із зразками, продає за ними збіжжя. Але, як прибуде валка обозу, покупці звичайно намагаються причепитись, щоб зменшити умовлену ціну, доводячи, що привезений хліб якістю своєю нижчий за зразок... Лише ті поміщики можуть користатись з усіх вигод одеської торгівлі, які встигають приставити встановленого гатунку збіжжя до Одеси тоді, коли одеські неогоціанти скуповують його, щоб зараз же вивезти закордон, і коли в одеський порт припливало багато кораблів, отже ціни на фрахт низькі" [2, с. 24].

Дворяни приїздили до Одеси за іноземним товаром. Особливо після відкриття у 1819 р. порто-франко. Це сприяло розвитку імпорту та крамничної торгівлі в місті. У більшості поміщиків, продавших зерно, вистачало коштів лише на купівлю деяких іноземних предметів розкоші, на розвиток виробництва коштів не залишалося (весь прибуток залишався перекупщикам).

Але були і негативні наслідки такої торгівлі. Дописувач "Коммерчиской газети" під псевдонімом Z. Z. вказував на те, що велика кількість людей щорічно відвідували Одесу з метою придбати недорогі імпортні товари і вивести їх під виглядом

“Пасажирських речей” за межу порто-франко. “Тому”, — як зазначав він, “вільний порт” став місцем паломництва поміщиків сусідніх українських губерній (“Большая часть помещиков соседних губерний, приезжая нарочно в Одесу, чтобы запастись одежанием, обувью, бельём... сверх того разными мелочными предметами, могут вывозить оные во внутрь империи... как вещи собственного употребления... Посему для контрабанды открывается совершенно законный путь”) [21].

Промисловість була другорядною галуззю в економіці Одеси. Переважна більшість фабрик належала купцям. Але, за повідомленням А. Скальковського, вже у 1795 р. на хуторах навколо міста брати Кир’якови, Де Волян, Шостак, граф Потоцький та інші заводили млини і фабрики для виробів товарів споживання [20, с. 69]. Окремі представники дворянства, військові офіцери і навіть знатні вельможі впливали на асигнування коштів для розбудови порту й організацію робіт. У грудні 1795 р. П. О. Зубов, Й. М. Де-Рібас і Ф. П. Де Волян одержали вдячність від імператриці за будівельні роботи в фортеці і в порту, в якому закінчили малий мол, названий Й. М. Де-Рібасом “Платонівським” на честь Платона Зубова. Крім цього були споруджені казарми для військ, тимчасові будинки для карантину та митниці [15, с. 69].

Деякі дворяни не лише були членами Одеського Будівельного комітету, але й брали на себе виконання функцій будівельних підрядчиків при споруді важливих для міста споруд (портових споруд, Купецької біржі, “Бульварних” — Потьомкінських сходів, тощо). Такі, як: А. Шостак, Й. Копп, Ф. Косовський, хоча вони одночасно були записані й до купецьких гільдій [1, с. 67].

Дворяни взяли активну участь у будівництві приватних будівель. Відсоток представників дворянського стану серед домовласників Одеси був не надто високим, бо здебільшого домовласниками були купці та міщани. Але багато з будинків представників дворянства вважалися одними з найкращих у місті. Деякі з цих будинків прикрашають Одесу дотепер (палац Воронцова, палац Нарішкіної, палац Потоцького, палац Шидловського, палац Бржозовського (“Шахський палац”), “магазин” Сабанського та ін.).

Так, архітектор з Сардинії Боффо завершив будівництво палацу Воронцова у 1830 р. За спільною думкою мандрівників, іонійські колони та класичний стиль палацу надавали йому

вигляд римського храму. У 1848 р. один з приїжджих американців так писав про цей палац: “Палац — монументальна споруда, а його інтер’єри — поєднання багатства й смаку. Стіни оздоблено італійськими розписами та орнаментами й вже завершено; палац набагато кращий за ті, що існують в Італії; ручки дверей зроблено з бурштину, а двері ідальні привезено зі старого імператорського палацу в Санкт-Петербурзі” [5, с. 135].

Зокрема, один з найбільших землевласників, Петро Олексійович Розумовський — чиновник з особливих доручень при герцогу Рішельє, мав пристрасть до будівництва, яку успадкував від батька і діда. На своєму хуторі, на Молдаванці, граф Розумовський побудував кілька палаців і багато до них додавань у вигляді веж, павільйонів, підземних лабіринтів та інших будівель з різними дахами. Серед цих споруд здіймалася вежа, з якої дзвін сповіщав мешканців Молдаванки о наступі кожної години [18, с. 56].

На будівництві цих будівель працювала значна кількість робітників. Вартість цих будинків визначити важко, оскільки, на відміну від вартості казенних будівель, вона не фіксувалася в державних документах. Проте, безперечно, вартість багатьох з таких споруд перевищувала 100 тисяч р.

Деякі дворяни були і будівельними підрядчиками: А. Шостак, І. Копш, Ф. Косовський, хоча вони одночасно були записані й до купецьких гільдій.

Антон Ілліч Шостак прославився як найзначніший будівельний підрядчик Одеси початку XIX ст. У 1811-1818 рр. Шостак здійснював будівництво в одеському порту за трьома контрактами загальною вартістю більше половини мільйона карб. Він також організував роботи зі спорудження карантину, першої брукованої “місцевим камінням” вулиці у місті, будинку для присутніх місць (1809 р.) та інших державних і приватних споруд [6, с. 78].

Дворянин Йосип Копш, як підрядчик почав будівництво Купецької біржі на бульварі (Одеський міськвиконком) [9]. Дворянин Франц Косовський здійснював роботи в порту. Він також збудував у 1809-1810 рр. дві казарми, що входили у споруджений у 1809-1815 рр. оборонний комплекс (на теперішньому Приморському бульварі) [10]. Спорудив застави та кордон порто-франко у 1817-1819 рр. за 28 тисяч р. [11]

Отже, слід зазначити, що дворянський стан відіграв в історії Одеси дореформеної доби досить важливу роль. Передусім, дво-

ряни впливали на організацію розбудови міста, сферу управління, приватне будівництво і постачання до Одеси імпортованих товарів та закупівлі експортних виробів. У вивченні впливу господарської діяльності дворянства на соціально-економічний розвиток Одеси залишається багато нез'ясованих аспектів, й ця тема потребує подальшого вивчення.

Література

1. Бернштейн С. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одеса: Тип. Нитче, 1861. — 123 с.
2. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму: соціально-економічні нариси й матеріали. — Одеса: Пролетар, 1934. — Т. 1. — 176 с.
3. Ващенко В. П. Розвиток капіталістичної промисловості в Одесі в дореформений період // Зб. робіт аспірантів ОДУ, Гуманітарні науки. — Одеса, 1964. — С. 153-163.
4. Ващенко В. П., Петухов Г. Е. Начало формирования на юге Украины буржуазии в строительстве (конец XVIII в. - 1861 г.) // Тез. обл. историко-краеведческой конф. — Одесса, 1991. — С. 34-36.
5. Герлігі П. Одеса. Історія міста 1794-1914. — К.: Критика, 1999. — 383 с.
6. Гончарук Т. Г. Нащадки українських козаків та “народження Одеси”. — Одеса: Астропринт, 2006. — 144 с.
7. Горбатюк А., Глазырин В. Юная Одесса в портретах её создателей. Очерки. — Одеса: Наука, 1994. — 306 с.
8. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) — К.: Вид-во АН Української РСР, 1962. — 215 с.
9. ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 6, арк. 2.
10. ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 23, арк. 10, 11.
11. ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 29, арк. 9.
12. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 384 с.
13. Загоруйко В. А. По страницам Одессы и Одесщины. — Одесса: Облиздат, 1957. — Вып. 1. — 152 с.
14. Ерощкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (первая половина XIX в.) — М.: Мысль, 1981. — 252 с.

15. Історія Одеси / Кол. авт.; гол. ред. Станко В. Н. — Одеса: Друк, 2002. — 558 с.
16. Маркевич М. Т. Ещѣ два слова о жизни Одессы // Одесский альманах. — 1839. — С. 484-485.
17. Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса: Мысль, 1957. — 158 с.
18. А. де-Рибас. Старая Одесса. — Одесса: Астропринт, 1991. — 325 с.
19. Скальковский А. А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 г. — СПб.: Тип. Безобразова, 1865. — 230 с.
20. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823 гг. — Одесса: Гор. тип., 1837. — 245 с.
21. Z. Z. Письмо к к издателю “Коммерческой газеты” // Коммерческая газета. — 1833. — № 44 (13 апреля)

Резюме

Данная статья посвящена проблеме рассмотрения вклада дворянства в экономическое развитие Одессы конца XVIII - первой половины XIX в. Анализируется влияние этого сословия на становление города.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Г. И. Гончарук

УДК 94(477.7):355.1-058.2:349.4:Строганов “1855/1863”

А. В. Хромов

ПОЛІТИКА О. Г. СТРОГАНОВА ЩОДО ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАННЯХ НОВОРОСІЙСЬКО-БЕССАРАБСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА

17 квітня (за ст. стилем) 1855 р. по “височайшому повелінню” граф, генерал-ад’ютант Олександр Григорович Строганов став Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором [7, арк. 1]. Призначеному наприкінці Кримської війни 1853-1856 рр. О. Г. Строганову необхідно було вирішувати великий обсяг проблем, що постали під час війни та у повоєнні роки. Однією з таких проблем була хронічна нестача земельного фонду в Азовському та Дунайському козацьких військах. Зрозуміло, що доля цих військ багато в чому визначалась діями або бездіяльністю

генерал-губернатора, тому аналіз ставлення графа Строганова до наболілого земельного питання азовських та дунайських козаків є просто необхідним для більш повного вивчення історії цих козацьких формувань Південної України.

Можна констатувати наявність сталої уваги і ґрунтовного аналізу як до земельного питання у Азовському [10, с. 48-65] та Дунайському [1, с. 97-103] козацьких військах, так і до політики керівництва Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства щодо його вирішення. Але головна увага дослідників, і це зрозуміло, була направлена на об'єкт цієї політики — козацькі формування, а вже потім на суб'єкт — місцеве та імперське керівництво. Та все ж таки є праці, що показують ставлення О. Г. Строганова до земельного питання, як це було зроблено, наприклад, А. Д. Бачинським у невеличкій краєзнавчій статті [2, с. 301]. У цій статті відображена особиста позиція О. Г. Строганова щодо земельних проблем В Дунайському війську але на прикладі тільки однієї зі станиць.

Азовське козацьке військо (1828-1866 рр.) та Дунайське козацьке військо (1828-1868 рр.) мали схожі риси історії. Одним з наслідків російсько-турецької війни 1828-1829 рр. стала ліквідація Задунайської Січі, сам факт існування котрої ніс не лише військову загрозу для реалізації російських зовнішньополітичних амбіцій але й підривав авторитет Російської імперії, як “країни-визволительки” православних християн з-під гніту Османської імперії. Ця політична перемога Росії визначила домінування політичного чинника над військовим у справі формування нових козацьких формувань, поза як вище керівництво не планувало створення нових іррегулярних полків. Але щоб закріпити успіх, застрахуватися від можливого соціального вибуху козацтва і через широкий розголос навколо переходу задунайців на російську сторону вирішено було продовжити існування на півдні України Азовського та Дунайського козацьких військ. Пройшовши реорганізацію військового-адміністративного устрою та викликавши різні проекти про переселення врешті-решт обидва війська отримали землі під поселення: азовці — на Бердянській пустощі, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, дунайці — череззсмужно різними станицями в Південній Бессарабії.

Схожими для військ були й процеси оформлення адміністративного поділу та управління, зазначимо хоча б той факт, що за

основу було взято “Положення Донського козацького війська”. В земельному питанні це означало наступне: всі землі Азовського і Дунайського козацьких формувань повинні були бути поділені на землі станичного юрту та запасні військові землі. Станичний юрт мав складатися з ділянок по 30 десятин на кожного козака, по 200 десятин на обер-офіцера та по 400 десятин на штаб-офіцерів. Земля, що залишалася після розподілу між станицями, оголошувалася військовою запасною землею і використовувалася для військових потреб та отримання прибутків. В умовах гострої нестачі землі у Азовському та Дунайському війську декларований 30-десятинний козацький пай землі був просто нереальним. На практиці ж були такі данні: азовські козаки отримували ділянки по 15 десятин на кожную душу чоловічої статі [10, с. 92-99], а дунайські козаки мали ділянки в 8-11 десятин, залежно від густоти населення окремої станиці [1, с. 102].

Закінчення Кримської війни хоча й було очікуваним для козацтва, але все ж таки не принесло покращення. Азовське та Дунайське козацькі війська крім загального розчарування від поразки зазнали також відчутній удар по становищу своїх господарств. Не йшла й мова про вирішення земельного питання, а навпаки очевидна необхідність реформування усіх галузей ставила під сумнів сам факт подальшого існування на півдні України козацьких формувань.

Особливо гостро після війни постала проблема забезпечення козаків землею в Дунайському війську. За Паризьким мирним договором 1856 р. від Росії відійшла придунайська частина Бессарабії. Таким чином земельне питання в війську ще більше загострилося, так як земельний фонд цього іррегулярного формування скоротився на 9 тис. дес. [1, с. 102]. Втративши території станиці Миколаївки та декількох хуторів, дунайські козаки, за рішенням О. Строганова, були відправлені нести службу до демаркаційної комісії для допомоги у визначенні й охорони нового кордону разом з донськими козаками [6, арк. 228-231]. Охороняти той кордон, що відрізав частину їх земель.

Генерал-губернатор О. Г. Строганов знав про ситуацію в козацьких формуваннях як через звернення керівництва військ, так і з свого власного досвіду. Влітку 1856 р. він оглядав Крим та Приазов'я та доповідав у рапорті імператору про тяжкий стан господарства Азовського війська. Трьохрічний неврожай, господар-

ство, залишене на літніх людей та дітей, підірвало добробут козаків. Генерал-губернатор писав, що звернувся до Військового міністерства з проханням допомогти війську грошима та хлібом, надати пільги по службі на 2 роки [4, с. 19]. Отже, покращити стан господарств азовських козаків О. Г. Строганов вирішив наданням пільг та поставками збіжжя, а проблема доведення земельних ділянок до належних розмірів була не поміченою. Крім того таке доволі приязне ставлення до Азовського війська пояснювалося його задоволенням від “наполегливої служби” азовців та сумлінного виконання службових обов’язків керівництвом війська, особливо, як відмічалось, в порівнянні з ситуацією навколо ще одного іррегулярного формування Південної України — Балаклавського грецького батальйону. На думку генерал-губернатора, це військо взагалі не буде нормально існувати під керівництвом людей, що вийшли безпосередньо з цього батальйону [4, с. 19].

В червні 1858 р. О. Г. Строганов під час особистого огляду Дунайського козацького війська вже не міг не помітити наболілої проблеми нестачі земельного фонду у війську. Тим паче, що козаки декількох станиць звернулися до генерал-губернатора особисто. Головним було питання неотримання “землі в тій пропорції, що має бути в Війську Донському (на основі Положення якого й формувалося Дунайське військо), тобто по 30 дес. на кожного козака і що... виділення офіцерам пожиттєвих ділянок... зменшили... паї нижніх чинів.” Скарги козаків були розглянуті графом і визнані “безпідставними та такими, що не заслуговують уваги” [9, с. 11]. На думку О. Г. Строганова це пояснювалося тим, що в Донському козацькому війську був великий надлишок земельного фонду. Донське військо, на його думку, складалось зі “справжніх козаків”, що жили з військових трофеїв та скотарства на відміну від Дунайського, що сформоване з торговців і землеробів, до того ж не вся виділена земля дунайцями використовувалася. Але реальною причиною такого стану речей була гостра нестача в війську худоби та сільськогосподарського реманенту.

Таким чином Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор вирішив, що розподіл земель серед офіцерів був виконаний справедливо і законно, згідно Військового положення.

Саму перспективу розширення земельного фонду Дунайського війська О. Г. Строганов не відкидав, але для цього, на думку

генерал-губернатора, потрібне виконання багатьох умов: монарше повеління, наявність “особливих” заслуг у війська, та й по таку нагороду може звертатися лише керівництво і ні в якому разі самі станичники [9, с. 12].

Проігнорувавши зміст, О. Г. Строганов направив всю свою активність на приведення до норми самої форми скарги, бо був вкрай незадоволений тим, що скарга мала колективний характер і рядові козаки не обрали свого представника, який би відстоював їх інтереси. О. Г. Строганов погрожував в подальшому карати тих козаків, що будуть писати скарги за невстановленою формою та в обхід свого безпосереднього керівництва.

Чіткому дотриманню встановлених норм взаємовідносин між службовцями О. Г. Строгановим приділяв особливу увагу: показовими є листи керівникам губерній та градоначальникам краю про порядок звертань до генерал-губернатора, що були розіслані наприкінці березня 1859 р. [5, арк. 1-3].

Враховуючи позицію генерал-губернатора наказний отаман війська І. Є. Гангардт сам звернувся до О. Г. Строганова з проханням підтримати проект розширення земельного фонду війська перед урядом в 1860 р. Планувалося передати Дунайському війську території іноземних колоністів, землі яких за Паризьким миром опинились безпосередньо у складі Молдавського князівства [1, с. 103]. Проект не був схвалений, а військо ліквідували в 1868 р. Але й сама ліквідація цього іррегулярного формування не принесла полегшення нижнім чинам. Навпаки, колишні козаки Дунайського війська успадкували ці проблеми і продовжували потерпати від нестачі земель уже перебуваючи у стані селян-землевласників, до того ж їх ділянки в результаті перерозподілу ще більше зменшилися. Несправедливий розподіл земельного юрту офіцерами війська був використаний ними й при їх переході в стан дворян Бессарабської губернії.

Для Азовського війська так само як і для Дунайського в часи управління края О. Г. Строгановим не залишилося вільних сусідніх земель для приєднання до війська. Вирішення земельних питань цих формувань найбільш простим та радикальним шляхом — збільшенням земельного фонду, було насправді найскладнішим. Всі ці заходи потрібно було впроваджувати за рахунок казни, а фінансова та й загальноекономічна ситуація в Російській імперії після Кримської війни була вкрай несприят-

ливою. Виходом могло б стати зменшення земельного голоду шляхом переселення війська. Ця ідея час від часу активно обговорювалася вищим російським керівництвом. В 1837, 1843, 1844, 1851 рр. були проекти, що передбачали переселення азовців в західну частину Кавказького хребта, та проект 1857 р. про оселення козаків Азовського війська на Кубані [10, с. 123-124].

З літа 1861 р., після рішення імператора Олександра II про поступове переселення всього Азовського війська на Кубань, почалась розробка проекту. Під час опрацювання проекту генерал-губернатор відстоював право козаків самим обирати свою долю. Розуміючи відмінність між різними групами азовців, упереджаючи можливі соціальні виступи, він підкреслював, що і для козаків і для держави найбільш корисним буде добровільне переселення, особливо це стосувалось жителів тих станиць, населення яких було природними торговцями, землеробами і за 30 років перебування в війську так і не стали справжніми козаками, та чернігівських переселенців, які ще на новому місці не облаштувалися як слід [8, с. 183].

З початку 1862 р. розпочалося поступове переселення азовських козаків. Важливим аргументом для добровільного переселення була можливість офіцерів та козаків війська отримати давно призначений, але так ніколи й не реалізований в житті розподіл земель. Азовським козакам на Кубані відводилися ділянки від 20-30 десятин землі. Потомствени і відставні козаки отримували право придбати ділянки землі в 200 десятин для офіцерів і 30 десятин — для козаків. Придбана земля була у їх абсолютній власності [3, с. 59-67]. Незважаючи на всі ці заходи керівництву прийшлося вдатися до жеребкування для визначення переселенців.

В наступному 1863 р. граф, генерал-ад'ютант Олександр Григорович Строганов залишив посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, але й його наступник П. Коцебу продовжував відстоювати позицію О. Г. Строганова про добровільність переселення козаків. Процес тривав аж до 1866 р. Переселивши майже половину війська на Кубань, уряд ліквідував його. А в 1868 р. припинило існувати останнє південноукраїнське козацьке формування — Дунайське козацьке військо.

Азовське та Дунайське козацькі війська створені в 1828 р. були мало потрібними в військових планах Росії. Уряд імперії

погоджувався з фактом існування цих іррегулярних формувань, беручи до уваги фактор політичної доцільності, і вже за можливостю використовував їх військовий потенціал. Таке явище розглядалось як тимчасове. Це було однією з головних причин хронічного ігнорування владою земельного питання в цих військах.

О. Г. Строганов, займаючи до свого призначення високі посади в Російській імперії, розумів недовготривалість існування на Півдні України цих козацьких формувань. Цей факт, а також тяжкий економічний стан як Новоросійського краю, так і всієї держави після Кримської війни не дозволяли вирішити земельне питання шляхом збільшення земельного фонду названих військ. Позиція генерал-губернатора Строганова в цій сфері полягала у впровадженні на місці політики уряду щодо південноукраїнського козацтва, його особистий внесок полягав у локалізації та ліквідації лише проявів хронічного земельного голоду в цих іррегулярних військах.

Література

1. Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр.: До 170-річчя заснування. — Одеса: Астропринт, 1998. — 232 с.
2. Бачинський А. Д., Хрептунов А. В. Старокозаچه // Історія міст і сіл української РСР: Одеська обл. — К., 1969. — С. 301.
3. Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. — Запоріжжя: Тандем-У, 1995. — 220 с.
4. Державний архів Одеської області (Далі — ДАОО). — Ф. 1, оп. 173, спр. 47. — Арк. 19.
5. ДАОО. — Ф. 1, оп. 197, спр. 102. — Арк. 1-3.
6. ДАОО. — Ф. 1, оп. 215, спр. 35. — Арк. 228-231.
7. ДАОО. — Ф. 457, оп. 1, спр. 94. — Арк. 1.
8. Короленко П. П. Азовцы // Киевская старина. — 1891. — № 8. — С. 171-194.
9. Комунальна установа Ізмаїльський архів (КУІА). — Ф. 755, оп. 1, спр. 167. — Арк. 1-12.
10. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828-1866). — Запоріжжя: Мотор Січ, 2000. — 514 с.

Резюме

В статье на основании архивных и опубликованных источников конкретизируется и определяется позиция Новороссийского и Бесса-

рабського генерал-губернатора А. Г. Строганова по разрешению земельного вопроса в Дунайском и Азовском казацких войсках. Показана острота земельного голода в этих иррегулярных формированиях и его непосредственное влияние на ликвидацию казацких войск на юге Украины. Обозначено влияние А. Г. Строганова на эти процессы.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Е. А. Бачинская

УДК 94(477.8):281.96:378:929Сліпий “1926/1945”

І. В. Ходак

ВНЕСОК МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО В РОЗБУДОВУ ЛЬВІВСЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Митрополит Йосиф Сліпий увійшов в історію як апологет греко-католицької церкви й захисник українського народу. Він був сподвижником віри, гідним і достойним послідовником митрополита Андрея Шептицького не лише на ґрунті церковно-релігійному та богословському, але й національно-патріотичному і суспільно-громадському.

До проблеми діяльності Йосифа Сліпого зверталися в своїх працях українські дослідники: Колтун І., Бойко В., Ленчик В. та інші. Вони в тій чи іншій мірі розглядали деякі аспекти церковно-релігійного життя митрополита. Проте відсутнє комплексне дослідження, присвячене внеску Йосифа Сліпого в розвиток наукової та релігійної думки в Україні. Тож дана тема є актуальною. В статті ставиться наукове завдання: розглянути діяльність Й. Сліпого, націлену на становлення та розвиток Львівської Богословської Академії.

Народився майбутній митрополит 17 лютого 1892 р. у селі Заздрість сучасного Теребовельського району Тернопільської області. Зростав він у заможній багатодітній глибоко віруючій християнській сім'ї. Його дитинство проходило під впливом батьків, які сприяли не лише тілесному та інтелектуальному розвитку сина, але й духовному дозріванню у світлі християнських чеснот. Після закінчення гімназії Йосиф Сліпий вирішив стати священником і науковцем. Першу духовну освіту він отримав у Львівській духовній семінарії, а згодом продовжив вивчення богослов'я в Інсбруці та в Римі. Після повернення з Риму

в Україну Й. Сліпий отримав посаду професора, а згодом, у 1920 р. став ректором Духовної семінарії.

З цього часу він розпочав активну діяльність, спрямовану на розвиток богословської науки. Своїми першочерговими завданнями він вважав підняття науково-освітнянського рівня греко-католицького духовенства та наведення дисципліни в середовищі семінаристів.

Умовою прийняття до Духовної семінарії було насамперед відчуття внутрішнього поклику до священства, добра й сильна воля на все життя посвятити себе й свої сили служінню церкви. Вступаючи до цього закладу майбутній семінарист подавав документи, в яких вказувалися відомості про успіхи у навчанні, бездоганну поведінку й добрий стан здоров'я. Саме такими якостями мав володіти майбутній священник.

Завдяки клопотанням Й. Сліпого були опубліковані “Правила” для студентів Духовної семінарії. В них наголошувалося, що головною метою існуючого духовного закладу має стати формування та виховання особистості майбутніх священників. У “Правилах” зазначалися порушення, за які передбачалося виключення студентів із семінарії. До них належали: аморальне поведіння, п'янство, обман і крадіжка [8, арк. 25]. Крім того, семінаристи могли бути відраховані за вихід за межі семінарії без дозволу керівництва. Водночас говорилося, що майбутні церковнослужителі повинні дбати не лише про спасіння своєї душі, але й бути добрими пастирями для своїх віруючих [5, с. 53].

Виконуючи повноваження ректора Й. Сліпий прагнув, щоб ці настанови реалізовувалися. Студенти, які порушували норми моральної поведінки виключалися із семінарії.

Й. Сліпий приділяв значну увагу науковій діяльності студентів семінарії. Велику роль в цьому відіграла читальня богословів ім. М. Шашкевича. Вона поділялася на окремі наукові секції, на засіданнях яких обговорювались різноманітні питання. За часів ректорства Й. Сліпого в Духовній семінарії “читальня” досягла значного розвитку. Перші установчі збори цієї організації відбулися 25 березня 1926 р. При читальні працювали різноманітні гуртки. Серед них можна виділити літературний, видавничий, музичний. “Читальня” організувала практичні курси для своїх членів, проводила літературні та музичні вечори. Й. Сліпий ставив за мету підвищити освітньо-науковий рівень студентів Духовної семінарії і перетворити цей заклад на

зразок вищої духовної установи університетського типу. Таку ідею підтримало Богословське наукове товариство та митрополича консисторія, яка на своєму засіданні 24 листопада 1927 р. ухвалила клопотання про заснування Богословської Академії. Завдяки діяльності Й. Сліпого були укладені “статути”, які 22 лютого 1928 р. підтвердив митрополит А. Шептицький. Незабаром, 6 жовтня 1929 р., відбулося відкриття Львівської Богословської Академії. Цю урочисту подію підтримала велика кількість церковних та світських осіб.

Митрополит А. Шептицький у своїй промові накреслив завдання, які стояли перед Богословською Академією: “Ті завдання накладає на нас положення нашого краю і нашої церкви на пограниччі західного і східного світу. Це положення накладає на нас роль посередника поміж Сходом і Заходом. Сходові треба надати можливість пізнавати богословію Західної церкви, Заходові — Східної” [1, с. 108].

Основну доповідь про значення і устрій Греко-католицької Богословської Академії виголосив Й. Сліпий. В ній він наголошував на тому, що головним завданням існуючого духовного закладу є об’єднання українського народу. “Завданням Богословської Академії є стати об’єднуючим чинником всього народу, з’єднати нез’єднаних, створити для Унії наукове середовище” [3, с. 58].

Не менш важливим завданням для вузу була підготовка духовенства, формування його науково-освітнього і культурного рівня. Й. Сліпий зазначав, що низька освіченість духовенства є важливою проблемою церкви [1, с. 107].

Як керівник і науковець, ректор поставив перед собою і усім колективом складні завдання у сфері освіти, науки і виховання. Він прагнув, щоб Богословська Академія зайняла особливе місце і стала центром вивчення православної та католицької теології.

На початку існування перед Богословською Академією виникла проблема комплектування наукових кадрів. На момент її відкриття існував лише один богословський факультет, де працювало лише три викладачі, які мали звання професора.

Становлення Академії проходило в умовах політичних переслідувань з боку польського уряду. Ситуація ускладнювалася наявністю економічної кризи в країні коли панувала інфляція та безробіття. Однак, незважаючи на всі негативні чинники Академії вдалося вижити і продовжити свою роботу.

У 1928-1929 навчальному році на зимовий семестр було записано 172 слухачі. В цей час працювало 18 професорів. На літній семестр залишилося всього 168 слухачів які продовжили навчання [9, арк. 2]. Серед студентів були не тільки вихідці з Галичини, але й з Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Югославії.

Ректор Й. Сліпий ставив високі вимоги як до викладачів, так і до студентів. Він зазначав, що вони повинні добре володіти грецькою та латинською мовами. Слухач мав здобути не лише фахову богословську освіту, але й завершити та доповнити загальну.

Поступово удосконалювалась навчальна програма вузу і з'явилось багато наукових дисциплін. Почали організовуватися наукові семінари. Один із перших був присвячений історії церкви, який очолював М. Чубатий. Його головні завдання регламентувалися статутом в якому зазначалося, що основною метою семінару є доповнення знань студентів із даного предмету.

У 1939 р. діяло декілька семінарів: догматичний, історичний, гомеолетичний, біблійний, катехитичний та інші. Деякі із них мали свої окремі видання. Зокрема, історичний семінар видав збірку малодосліджених праць присвячених історії церкви XVIII ст. [5, с. 420].

Великого значення набув семінар слов'янської філології під керівництвом К. Чеховича. Саме за його сприяння видавався журнал "Слово", який виходив двічі на рік. У ньому друкувалися роботи із слов'янської філології та етнографічні матеріали, які самостійно опрацьовували студенти. Наступним семінаром, який започаткував видання окремого журналу, був семінар мистецтвознавства. Але на жаль вийшов лише один номер його видання під назвою: "Мистецтво і культура" [5, с. 53]. Таким чином з кожним роком семінари поповнювалися фаховою та науковою літературою.

Як засновник і організатор багатьох наукових студій Й. Сліпий велику увагу приділяв формуванню фондів бібліотек. Він вважав, "що необхідно переглянути всі церковні і парохіяльні бібліотеки, в яких ще криються великі цінності, заховані в воїном лихолітті і які мають врятувати перед загибеллю" [1, с. 108].

З цією метою він відвідав близько 30 церков, і започаткував справу, спрямовану на покращення функціонування бібліотеки. Перешкодою для її нормального існування була відсутність фахових спеціалістів. Цю проблему Й. Сліпому вдалося владна-

ти. За його сприянням були встановлені зв'язки та книгообмін з численними видавництвами та установами не лише україномовними, але і зарубіжними. У бібліотеці на 1925 р. налічувалося 1040 томів, 32 стародруки, 10 рукописів [1, с. 108]. У подальшому кількість видань поступово збільшувалася.

Й. Сліпий докладав багато зусиль, для розвитку науки в межах Академії. Для цього необхідно було зростання наукового рівня викладачів. Багато науковців Академії отримували професорські ступені, але звання академіка здобути було дуже важко. Й. Сліпий неодноразово звертався із проханням до Риму про можливість надання академічних ступенів для своїх колег-професорів, але ці прохання не увінчалися успіхом.

Попри все ректору вдалося перетворити Богословську Академію в справжній науковий осередок. Зусиллями викладачів була опублікована низка наукових праць, які видавалися в серіях під назвою: “Праці греко-католицької Богословської Академії у Львові”. Серед них варто виділити такі роботи: “Історія духовної семінарії”, “Догматика нез'єдиненого сходу” та інші [4, с. 73].

Багато робіт Богословської Академії публікувалися у видавництві “Богослов'я” та “В працях Богословського наукового товариства” (БНТ). У серії БНТ з'явилися твори Й. Сліпого “Священномученик Й. Кунцевич - матеріали і розвідки з нагоди ювілею” і С. Кархута “Грамматика церковнослов'янської мови” та “Унійний з'їзд у Львові”.

Сам Й. Сліпий мав намір видати підручник з богослов'я. У передмові до праці “Загальна наука про св. тайни” він писав: “Уже від початку професорства в Богословській Академії задумував я написати підручник догматичного богослов'я для слухачів Академії та й для священників і світських кіл, які бажають познайомитися з богословською наукою”. Підручник Й. Сліпого був готовий до друку, але не був виданий через відсутність паперу [7, с. 58].

Найбільш складним для діяльності Богословської Академії був період другої світової війни. Із вступом у 1939 р. радянських військ на західноукраїнські землі навчальний заклад припинив своє існування. Органами радянської влади була репресована велика кількість студентів та викладачів.

Лише за часів німецької окупації діяльність Богословської Академії була відновлена. У 1941-1944 рр. Й. Сліпий продов-

жив свою діяльність на посаді ректора Академії. Завдяки його зусиллям був відновлений викладацький склад. На місце загиблих професорів він запросив відомих богословів і викладачів загальноосвітніх дисциплін. Академію вдалося закінчити багатьом майбутнім богословам.

У 1941 р. в Богословській Академії навчалося понад 70 осіб. Професорський склад, згідно відомостей Львівської Академії, нараховував 27 викладачів. Й. Сліпий хотів у цей складний час залучити до наукової праці як можна більше науковців. Необхідно зазначити, що в Академії в цей час існувало два факультети: богословський і філософський. Богословський факультет нараховував 15 професорів, четверо доцентів і п'ять заступників професорів. У цей час на філософському викладали 12 професорів і шість заступників.

Незважаючи на складні політичні та економічні обставини наукове життя в Богословській Академії продовжувало розвиватися. Багато студентів працювали над своїми дипломними роботами, аби в найближчому майбутньому здобути академічні ступені. З 500 студентів, які навчалися в період 1941-1944 років, лише 60 отримали дипломи.

У першому кварталі 1945 р. в Академії діяв музичний факультет. Викладачі Рудь С. і Людкевич В. проводили для студентів лекції із естетики та хорового співу. Але головна перешкода для нормальної роботи даного факультету пов'язувалася із відсутністю приміщення [10, арк.1]. До того ж у 1945 р., після закінчення Другої світової війни і відновлення радянської влади у Західній Україні, Богословська Академія була остаточно закрита. Значна кількість її випускників та професорів опинилася в радянських концтаборах.

Підсумовуючи діяльність митрополита Й. Сліпого, спрямовану на розбудову Львівської Богословської Академії, можна зробити висновок, що він прагнув бути не тільки добрим пастирем, але і науковим діячем. Для здійснення цієї мети Й. Сліпий здобув хорошу освіту як в Україні, так і поза її межами. Ще в період навчання його цікавили проблеми догматичного богослов'я. Й. Сліпий стояв біля витоків богословської науки, що засвідчує його діяльність в Богословському науковому Товаристві.

Такі обдарування привернули увагу митрополита А. Шептицького, який у 1925 р. призначив його на посаду ректора

Духовної семінарії, а з 1928 р. — Богословської Академії. Перебуваючи на цих посадах Й. Сліпий приділяв велику увагу не лише організаційним але й науковим питанням. Завдяки його зусиллям Богословська Академія стала справжнім науковим осередком, де працювало багато науковців.

Література

1. Бистрицька Е. Й. Сліпий — організатор Богословської науки в Україні // Патріарх Й. Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. — К., 2003. — С. 106-115.
2. Бойко В. Отець Й. Сліпий ректор Богословської Академії у Львові // Патріарх Й. Сліпий і духовне відродження України. — Львів, 2003. — С. 65-67.
3. Звіт з організаційної праці та осягів Богословської Академії // Світильник істини: джерела до історії Української католицької Богословської Академії. 1928-1929-1944. — Чикаго, 1965. — 298 с.
4. Колтун І. Патріарх Й. Сліпий як ректор Богословської Академії у Львові // Патріарх Й. Сліпий і духовне відродження України. — Львів, 2003. — С. 68-73.
5. Ленцик В. Визначні постаті Української церкви: митрополит Андрей Шептицький і патріарх Й. Сліпий. — Львів, 2004. — 521 с.
6. Ленцик В. Патріарх Й. Сліпий як ректор Духовної семінарії і Богословської Академії у Львові // Пам'яті патріарха. — Львів, 1994. — С. 51-57.
7. Ленцик В. Патріарх Й. Сліпий як ректор Духовної семінарії і Богословської Академії у Львові // Пам'яті патріарха. — Львів. — 1994. — С. 57-60.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). — Ф. 451. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 2.
9. Там само. — Спр. 120. — Арк. 2.
10. Там само. — Спр. 135. — Арк. 1.

Резюме

Подводя итоги деятельности митрополита Й. Слепого, направленной на создание и развитие Львовской Богословской Академии, можно сделать вывод, что он был выдающимся церковным и

научным деятелем. Высокий уровень образования и страстное желание способствовать развитию просвещения и науки на землях Западной Украины, привели его сначала на должность ректора Духовной семинарии, а затем и Львовской Богословской Академии. Й. Слепой уделял большое внимание как организационным, так и научным вопросам, превратив Академию в важный научный центр.

Рецензент канд. істор. наук, доцент Н. М. Діанова

УДК 94(477.74):177.72:061

Т. М. Моїсєєва

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО СЛОВ'ЯНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ СВЯТИХ КИРИЛА ТА МЕФОДІЯ ПО ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДНИХ ЧИТАНЬ

В сучасному глобалізованому світі, в умовах активізації міждержавних та міжнаціональних стосунків, посилення міграційних процесів особливої актуальності набуває діяльність в різних сферах суспільного життя національних організацій, що представляють інтереси окремих етнічних груп. Це обумовлює збільшення інтересу науковців до функціонування таких організацій в минулому.

Проблема створення та практичної роботи національних організацій Одеси в ХІХ ст. знайшла досить широке висвітлення в історичній літературі [1]. В той же час, історія Одеського Слов'янського Товариства імені св. св. Кирила та Мефодія (ОСТКМ — авт. скорочення) в опублікованих працях майже не відображена. Досить стисла інформація по цій проблемі представлена в монографії одеських науковців — доктора історичних наук, професора І. С. Гребцової та кандидата політичних наук, В. В. Гребцова [2].

Враховуюче сказане, метою даної статті є дослідження одного з аспектів діяльності Одеського Слов'янського Товариства імені св. св. Кирила та Мефодія — його культурно-просвітницької роботи, зокрема — організації народних читань. Одеське Слов'янське Товариство імені св. св. Кирила та Мефодія було створене як відділення Слов'янського Товариства імені св. св. Кирила та Мефодія, заснованого в 60-ті роки ХІХ ст. в Москві. Метою організації було сприяння поширенню розвитку науки, літератури, мистецтва південних та західних слов'ян.

Як і в багатьох закладах благодійного спрямування того часу діяльність ОСТКМ координувало Правління (в досліджуваній період складалося з 10 осіб) на чолі з Головою. До складу Товариства також входили дійсні та почесні члени. Склад почесних членів формувався з видатних вітчизняних та зарубіжних державних, суспільних, релігійних діячів, серед яких: Є. К. Воронцова, князь Чорногорії Микола I, митрополит сербський Михайло, король сербський Мілан IV Обренович, єпископ боснійський та єремський в м. Загреб Стросмайер Йосиф Юрій, митрополит Київський Платон, єпископ Одеський та Херсонський Никанор, М.І. Костомаров, К.І. Бестужев-Рюмін, Л. М. Толстой, Г. Г. Маразлі та інші. [3].

Одним з провідних напрямків роботи Товариства, поряд з іншими, стала організація народних читань. Ініціатором їх проведення був почесний член Товариства князь Дондуков-Корсаков. Ця ініціатива була підтримана і 27 березня 1882 р. Попечитель Одеського учбового округу повідомив Правління організації про дозвіл відкрити народні читання, з тією умовою, щоб вхідна плата була доступною народним масам.

Завдання народних читань, як зазначалося в одному із звітів про діяльність ОСТКМ полягало “в удовлетворении умственных и эстетических потребностей большинства населения Одессы”, виходячи з того, що “главную массу слушателей составляют мелкие торговцы, мастеровые и вообще люди того класса, которому недоступны различные удовольствия, действующие на человека облагораживающим образом и содействующие его умственному развитию” [4].

Завідування народними читаннями було доручене спеціально створеній Комісії, до складу якої входили: С. І. Знаменський (голова), члени правління ОСТКМ — Г.Є. Афанасьєв, І. В. Картацький, Г. Х. Нікшич, Х. Д. Лучич і член товариства Ф. Н. Милетицький [4, с. 3]. Задля накопичення необхідних коштів для підтримки нової справи публічні лекції на користь народних читань були прочитані проф. Шведовим та доц. Спіро [5].

В 1886 р. з метою розширення та упорядкування народних читань, на основі вже накопиченого досвіду у цій справі Правління ОСТКМ склало особливу Інструкцію для Комітету (Комісії) з народних читань [6].

Згідно з Інструкцією Комітет повинен був формуватися щорічно з членів Правління Слов'янського Товариства. Окрім цього, до

складу Комітету могли входити члени-співробітники: лектори, керівники “чарівного ліхтаря”, чергові з продажу вхідних білетів. Безпосереднім завданням Комітету було визначення тем та організація читань, а також розміщення інформації про заплановані для населення заходи на афішах. Інструкцією, в тому числі, визначалася і вхідна плата на читання — в розмірі 5 копійок, та передбачалася можливість за рішенням Комітету проведення безоплатних читань. Окремою статтею Інструкції були визначені статті формування коштів Комітету: вхідна плата на читання, субсидії від міської влади, добровільні пожертвування [8, с. 29-30].

Буквально з першого дня функціонування народних читань Комісії прийшлося вирішувати багато пов'язаних з організацією цієї справи проблем: пошук задовільного приміщення, формування тематики лекцій, забезпечення їх проведення необхідною матеріальною базою та лекторським складом. Спочатку читання проводилися у Біржовій залі, пізніше, з метою збільшення кількості відвідувачів вони були переведені з дозволу Правління Товариства нічліжних притулків в одну з зал Масовського притулку [7].

З 1884 р. народні читання були переведені в найняте на 6 років (з оплатою по 350 карб. на рік) пристосоване за кошти ОСТКМ приміщення (вул. Ямська, будинок Атласа), відкриття якого відбулося 14 жовтня 1884 р. [8].

Згодом, популярність народних читань та зростання числа бажаючих їх відвідати змусили Комісію зайнятися пошуком можливостей для відкриття другої народної аудиторії. Частина коштів для реалізації цієї справи була перерахована з публічних лекцій, прочитаних професорами Новоросійського університету Кирпичниковим, Гротом, Успенським, Куликовським, Шерцлем, а також з благодійної вистави, що була влаштована Комісією з народних читань в Руському театрі в листопаді 1886 р. Завдяки цим зусиллям в 1888 р. було відкрито другу аудиторію для народних читань на Слободці-Романівці [9].

Лекції на читаннях проводилися з різних сфер знання: священної історії (“Життя Божої Матері”, “Про святу землю”), російської історії (“Катерина II”, “Олександр Невський”, “Володимир Святий”), природознавства (“Про воздухоплавання”, “Про дощ та сніг”), географії (“О малоросах”, “Народи Росії”), літератури (“Ніч перед різдвом”, “Сорочинська ярмарка”, “Полтава”) та ін. [10].

Для того, щоб читання були більш різноманітними, яскравими, приносили більше користі, організатори супроводжували їх показом “туманних картинок”, музикою та співами.

Про популярність читань в народі свідчить постійно зростаюча з року в рік кількість їх відвідувачів. Так, якщо в 1882 р., з початком читань вона складала 4.138 осіб (в середньому по 295 слухачів на кожному читанні, то в наступні роки відповідно: 1883 р. — 9.443/300; 1884 р. — 13.235/400; 1885 р. — 21.343/500; 1886 р. — 28.296/643. В цілому, за 5 років кількість слухачів народних читань склала 76.455 осіб [11].

Як ми вже зазначали, згідно з Інструкцією, передбачалося проведення поряд з оплачуваними і безоплатних лекцій для населення. Наприклад, не стягувалася плата за лекції присвячені Кирилу та Мефодію, річницям проведення селянської реформи 1861 р., на релігійні теми. Окрім цього, на кожному платному слуханні від 60 до 100 осіб мали можливість слухати лекції безкоштовно. Такі пільги, зокрема надавалися: учням майстерні для малолітніх злочинців, що відбули покарання; учням сховища Одеського товариства безпритульних та тих, що відбули покарання; учням школи Товариства садівництва; нижчим чинам місцевих військ та ін. [12].

Враховуючи інтерес населення до читань, члени Комісії поступово збільшували кількість лекцій та урізноманітнювали їх тематику. Так, якщо в 1884 р. було проведено 33 читання, в 1886 р. — 44, то в 1889 р. — вже 65 [13].

Аналізуючи діяльність ОСТКМ не можна обійти ще одного дуже важливого і корисного для пересічних громадян починання цієї установи — організації продажу книжок, в тому числі, по прочитаних темах, який було започатковано в 1884 р. Вже в 1885 р. було продано книг ціною від 1 до 20 коп. — 6.195 екземплярів на суму 309 карб., 1500 екземплярів було роздано безплатно [14].

Для розширення книжної торгівлі Комісія народних читань в 1885 р. прийняла рішення про виділення коштів для відкриття складу, де були б представлені видання “Посередника”, Санкт-Петербурзького комітету письменності, “Народної бібліотеки”, “Постійної комісії”, заснованої по наказу міністра Народної освіти [15].

Відкриття складу було своєчасним кроком, знайшло підтримку як серед населення міста (про що свідчить динаміка торгівельних операцій: в 1884 р. було продано 1100 екземплярів книг, в 1886

р. — 59.800, в 1887 р. — 103.289 екземплярів), так і в інших містах та земствах, замовлення від яких почав отримувати Кирило-Мефодіївський склад. Так, звіти про діяльність Товариства за 1886 та 1887 роки свідчать про те, що книжкові замовлення були відправлені в Херсонське та Хотинське земства, міста Кишинів, Керч, Херсон, Мелітополь, Севастополь, Астрахань, Уфу [16].

Для тих, хто не мав змоги купити книжки, Комісія влаштувала невелику бібліотеку з книг, що були видані для народного читання. Вже в 1885 р. фонд бібліотеки складав 703 екземпляра з російської історії, географії, природознавства, священної історії, (в 1886 р. — 953 назви, в 1887 р. — 1162 назв). Бібліотека за досить короткий час знайшла своїх шанувальників, число яких постійно зростало: в 1885 р., лише за перші 4 місяці існування бібліотеки, її послугами скористалися 58 абонентів отримавши для читання 300 назв книжок; в наступні роки — відповідно: 1886 р. — 271/2.694, 1887 рік — 360/6503 [17]. Для забезпечення нормального функціонування бібліотеки, Комісією було прийнято рішення приймати пожертвування, а також щорічно відраховувати на менше 25 карб. на поповнення фонду бібліотеки книгами [18].

Аналіз звітів правління ОСТКМ дає підстави стверджувати, що зростання попиту на послуги книжкового складу з часом зумовило розширення сфер його діяльності. В 1887 р. на складі вже виконувалися замовлення по складанню систематичних шкільних бібліотек, чи поповненню існуючих. Так, бібліотека з 700 книг була сформована для сільської школи Херсонської губернії; 640 книг відправлено в сільську школу Полтавської губернії; 400 книг — в одну з приватних шкіл міста Одеси; 100 — для залізничного училища Південно-Західних шляхів.

Не можна не відзначити шляхетний крок працівників Кирило-Мефодіївського складу назустріч тим установам, які не мали коштів на придбання літератури для опікуваних в їх стінах дітей. Для цих організацій невеликі бібліотеки формувалися та відправлялися безкоштовно. В 1887 р. такий подарунок отримали: виправна майстерня для малолітніх злочинців пана Альберта, сирітський будинок в Херсоні, церковно-епархіальне училище у Вінниці, Одеське духовне училище, один з дитячих притулків Одеси [19].

Завершуючи розмову про деякі аспекти культурно-просвітницької діяльності ОСТКМ слід зазначити, що Комісія з народних

читань не обмежувала свою аудиторію лише мешканцями Одеси та інших міст Російської імперії (для яких, як ми вже зазначали виконувалися замовлення). Не менш важливим завданням, яке вона поставила перед собою було поширення “руського слова”, російської літератури за межі Російської імперії, в тому числі серед південних слов’ян. Так, наприклад, в 1887 р. у посольство в Константинополі була відправлена бібліотека з 500 книг; в Сербію було сформовано 10 бібліотек (близько 1000 книг) [20].

Таким чином, підсумовуючи сказане, ми можемо зробити висновки, що організація народних читань була одним з головних напрямків діяльності Одеського Слов’янського Товариства ім. св. св. Кирила та Мефодія. Культурно-просвітницька діяльність ОСТКМ не обмежувалася національними рамками і була направлена, в тому числі, на задовільнення духовних потреб пересічних громадян, незалежно від їх національної приналежності.

Література

1. Гребцова И. С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы второй половины XIX в. // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа. — Одеса, 1999. — С. 161-167; Одесская греческая община: прошлое и настоящее (1795-1996). — Одесса-Афины: Аполлон, 1996. — 160 с.; Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 341 с.; та ін.
2. Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII - 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр — регион): Моногр. — Одесса: Астропринт, 2006. — 320 с. — С. 224-225.
3. Отчет правления Одесского Славянского Общества имени св. св. Кирилла и Мефодия за 1885 г. — Одесса: Типография В. Кирхнера, 1886. — С. 22-23.
4. Отчет правления Одесского Славянского Общества имени св. св. Кирилла и Мефодия за 1884 г. — Одесса: Типография В. Кирхнера, 1885. — С. 11.

5. Отчет правления Одесского Славянского Общества имени св. св. Кирилла и Мефодия за 1882 г. — Одесса: Типография В. Кирхнер и комп., 1883. — С. 5-6.
6. Отчет правления Одесского Славянского Общества имени св. св. Кирилла и Мефодия за 1886 г. — Одесса: Типография В. Кирхнера, 1887. — С. 17.
7. Отчет правления ... за 1882 г. — С. 6.
8. Отчет правления ... за 1884 г. — С. 9.
9. Отчет правления ... за 1886 г. — С. 11; Отчет правления Одесского Славянского Общества имени св. св. Кирилла и Мефодия за 1889 г. — Одесса: Типография “Одесского Вестника”, 1890. — С. 7.
10. Отчет правления... за 1884 г. — С. 11 — 12.
11. Отчет правления... за 1886 г. — С. 5.
12. Отчет правления... за 1886 г. — С. 11; Отчет правления Одесского Славянского Общества имени св. св. Кирилла и Мефодия за 1887 г. — Одесса: Типография В. Кирхнера, 1888. — С. 8; Отчет правления... за 1889 г. — С. 11.
13. Отчет правления... за 1884 г. — С. 10; Отчет правления... за 1886 г. — С. 5; Отчет правления... за 1889 г. — С. 6-7.
14. Отчет правления... за 1884 г. — С. 13; Отчет правления... за 1885 г. — С. 10.
15. Отчет правления... за 1885 г. — С. 10.
16. Отчет правления за 1886 г. — С. 9; Отчет правления... за 1887 г. — С. 9 — 10.
17. Отчет правления... за 1885 г. — С. 11; Отчет правления... за 1886 г. — С. 10; Отчет правления... за 1887 г. — С. 12.
18. Отчет правления... за 1886 г. — С. 10.
19. Отчет правления... за 1887 г. — С. 9-10.
20. Отчет правления... за 1887 г. — С. 10-12.

Резюме

Статья посвящена изучению одного из аспектов культурно-просветительской работы Одесского Славянского Общества имени святых Кирилла и Мефодия — организации народных чтений. Особое внимание автор уделила анализу содержания деятельности созданной при ОСОКМ Комиссии по народным чтениям.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Г. И. Гончарук

РОЛЬ С. А. ПОДОЛИНСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ДР. ПОЛ. ХІХ ст.

У суспільно-політичному житті 60-80-х років ХІХ ст. в Україні визначну роль відігравали народники, які сприяли розвитку освіти, культури і науки. Оцінка діяльності народників в громадських рухах є предметом наукових дискусій в історії України та намаганням дослідників більш об'єктивного висвітлення внеску революціонерів у суспільно-політичні процеси України.

Одним із подвижників розвитку українського просвітницького руху у другій половині ХІХ століття був відомий мислитель, революціонер та вчений Сергій Андрійович Подолинський (1850-1891). Коло його громадських і наукових пошуків діяльності в українському народницькому русі містить багато не досліджених окремих сторін в зв'язку з недостатньо вивченістю джерел за радянський час. Тому сьогодні ми заново відкриваємо для себе постать С. А. Подолинського, його теоретико-публіцистичну творчість та просвітницьку діяльність в Україні. Серед сучасних українських дослідників, які досліджують життя та діяльність С. Подолинського, його участь у народницькому русі слід виділити праці Р. Сербина та Т. Слюдикової, в яких надається багато цінної інформації щодо його громадської діяльності [1].

Роки навчання в Київському університеті Св. Володимира сприяли знайомству С. А. Подолинського з революційним і культурним середовищем російської та української інтелігенції, яка значно вплинула на формування його громадсько-політичних поглядів. Особливий вплив на еволюцію світогляду мали відомі українські просвітителі-вчені В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер та соціалістичні ідеї західних вчених, працями яких захоплювалось революційне студентство того часу на лекціях та гуртах самоосвіти. Популяризовані ними тоді твори Т. Шевченка, "Капітал" К. Маркса, та "Історичні листи" П. Лаврова сприяли усвідомленню С. Подолинським політичних та економічних змін у суспільстві та створенню власної української державницької ідеї.

Після закінчення університету у 1871 році С. А. Подолинський виїхав за кордон до Цюріху з метою продовження занять з медицини та участі у революційному житті. Як відомо, тодіш-

ня “Мекка” (тобто Цюріх) російських і українських студентів готувала революціонерів до “походу у народ” серед яких популярними були професії сільського лікаря та педагога [2].

В Парижі С. Подолинський познайомився з П. Лавровим, з яким спільно організував і видав нелегальний революційно-демократичний журнал “Вперед!”. Він активно включився в соціал-демократичний рух, співробітничав з багатьма російськими і українськими діячами. Серед яких були В. Смирнов, Р. Ідельсон, М. Драгоманов, О. Терлецький, М. Павлик та ін. Завдяки П. Лаврову в Лондоні 1872 р. відбулась визначна зустріч С. Подолинського з К. Марксом і Ф. Енгельсом, яка вплинула на його подальшу творчу діяльність (участь у роботі V конгресу Інтернаціоналу, листуванні з К. Марксом та ін.) [3].

Захоплення С. А. Подолинського українським національним рухом поступово віддалило його від поміркованої революційної праці з П. Лавровим та його прибічниками. У листі до російського революціонера В. Смирнова за 1875 р., він пояснює розходження українського суспільно-політичного руху з російським в національному питанні так: “Не забувайте, що ми [українофіли] не можемо, а особливо український народ не може розвиватися в соціалістичному напрямку за Вашими формами, так як не міг би польський” [4]. В зв’язку з відмінністю поглядів на розвиток українського народницького руху С. Подолинський намагався за допомогою галицьких соціалістів організувати в Відні український революційний журнал на зразок “Вперед!” та утворити веслов’янський соціалістичний осередок з читальнею. Також він співпрацює з іншими українськими часописами, пропонує ідеї соціальних перетворень та відродження українського народу.

Після повернення в Україну під впливом українського народництва С. Подолинський вирішує займатися “ходінням у народ”, щоб взяти безпосередню участь у практичній революційній боротьбі. В рідному селі Ярославка Київської губернії він займався медичною практикою та педагогічною діяльністю в народній школі. Збирає етнографічний та санітарно-гігієнічний матеріал про соціальний розвиток сільського населення України для майбутньої книги, яка була опублікована у 1879 р. під назвою “Життя і здоров’я людей на Україні”.

Слід відмітити і значний внесок С. Подолинського у розвитку соціал-демократичного руху і перш за все пропаганду марк-

систеського вчення. Так, з українськими революціонерами С. Подолинський проводить ідеологічну роботу по створенню української соціал-демократичної партії, влаштовує сховище нелегальної літератури. Разом з Ф. Вовком, Ф. Винниченком, П. Житецьким С. Подолинський брав участь у роботі Київської громади. На її засіданнях крім вирішення політичних питань, “громадівці” приділяли значну увагу просвітницькій роботі [5]. Так, наприклад, збирали кошти на влаштування друкарні за кордоном, працювали над складанням українського словника, з приводу якого С. Подолинський звертає увагу на особливість просвітницької діяльності на Україні російського народника В. Смирнова. Він пише, що “без словника, підручників і етнографічного знання народу неможливе не лише видання революційних книг і журналів, але й усна пропаганда” [6].

Будучи активним членом “Молодої громади” С. Подолинський у 1875 р. спільно зі своїми однодумцями — О. Терлецьким та Я. Ковачевим засновує у Відні видавництво серії політичних брошур — “метеликів”: “Парова машина”, “Про бідність”, “Про хліборобство”, які стали першими українськими працями, на сторінках яких пропагувалися соціалістичні ідеї. Їх пропаганда в середині 70-х р. XIX ст. сприяли виникненню та розвитку української соціалістичної течії в соціал-демократичному русі [7].

Громадська-політична діяльність не заважала С. А. Подолинському займатися наукою. У травні 1876 р. в Києві він успішно захищає дисертацію на медичному факультеті і отримує диплом лікаря. Однак, наприкінці наступного року у зв'язку зі станом здоров'я та політичними переслідуваннями, він мусив знову виїхати за кордон. Але тепер вже в постійну еміграцію у Францію.

З 1878-1881 рр. — це останній період діяльності українського революціонера і вченого. Не маючи змогу брати участь у революційній боротьбі, С. Подолинський займався більш теоретичною та видавничою роботою. Змінюється напрямок праць. Тепер його наукові розвідки розраховані передусім на інтелігенцію.

За кордоном С. Подолинський перш за все організував видавництво популярної соціалістичної літератури та першого українського політичного журналу радикального напрямку “Громада”. Разом з М. Драгомановим і М. Павликом він розробив програму до “Громади”, зміст якої за викладом політичних, економічних і культурного питань видавців в повній мірі відобра-

жив їх самостійницькі прагнення на майбутню Україну, яка б мала державну модель “Федерації громад України” [8].

Різноманітна громадська діяльність С. А. Подолинського на батьківщині, як і його зосереджена багатогранна наукова праця в еміграції сприяла також розвитку у 70-80-х рр. XIX ст. суспільно-політичного руху в Україні. Так, у його відомих наукових працях “Ремесла на Україні” та “Праця людини та її відношення до розподілу енергії”, які були опубліковані у 1880 р. за кордоном, він вперше дослідив економічну історію України від первісного ладу до капіталістичного розвитку. Велике значення має його науковий аналіз проблем збереження енергії на Землі для сьогодення [9].

Отже, треба зазначити, що великий внесок С. Подолинського у розвиток українського суспільно-політичного руху др. пол. XIX ст. свідчить перш за все його просвітницька і наукова праця в Україні та за кордоном, яка розпочалась ще з студентських років. У період його еміграції були надруковані перші соціалістичні книги українською мовою, які сприяли виникненню в середині 70-х років української соціалістичної теорії. Лише тільки трагічні обставини його життя не дали можливості втілити весь революційний і науковий потенціал С. А. Подолинського в українському громадсько-політичному русі, в якому він відіграв визначну роль в етапі ідейного розвитку серед інтелігенції і народу.

Література

1. Подолинський С. Листи та документи / Упоряд. Сербин Р., Слюдикова Т. — К., 2002 — 421с.
2. Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху: М. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. — Відень, 1922 — С. 18.
3. Чесноков В. С. Штрихи биографии С. А. Подолинского // Природа. — 1989. — № 7. — С. 127.
4. Лист з 4 травня 1875 року // Сергій Подолинський. Вибрані твори. — Монреаль, 1990. — С. 53.
5. Слюдинова Т. Джерела біографії С. А. Подолинського // Архіви України. — 1991. — № 5-6. — С. 4.
6. Рудько М. П. Революційне народництво 70-х р. XIX ст. і українські “Громади” // Український історичний журнал. — 1968. — № 9. — С. 128.

7. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX - п. тр. XX ст.). — К., 1992. — С. 35.
8. Чесноков В. С. Сергей Андреевич Подолинский. — М., 2001. — С. 131.
9. Подолинський С. А. Машины і фабрики на Україні // Вибрані твори. — К., 1990. — 207 с.; Подолинський С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии // Слово. — 1880. — № 4-5. — 135 с.

Резюме

В статті розглядається громадсько-політична та наукова діяльність українського революціонера С. А. Подолинського та його роль у розвитку українського народницького руху.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Г. К. Париенко

УДК 94(477):332.021.8:929Флоровский “1861”

В. В. Калінку

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 Р. У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ А. В. ФЛОРОВСЬКОГО (1884-1968)

Реформаторська діяльність імператора Олександра II мала вагомий значення для подальшої трансформації Російської імперії. Особливе місце серед реформ посідало скасування кріпацтва у 1861 р. Відтоді ця проблематика приваблювала увагу суспільствознавців. Згодом, коли минуло кілька десятиліть і були помітні певні наслідки цих реформ, до аналізу цієї проблеми взялися уже історики.

Перші ґрунтовні праці почали з'являтися на межі XIX-XX ст. Так, наприклад, під час революції 1905-1907 рр. було видано працю, одним важливих питань якої було аграрне, О. О. Корнілова “Крестьянская реформа”. Скасування кріпацтва він розцінював як акт, що “повинен був розчистити шлях до повного існування свобод та громадянського рівноправ'я” [5, с. 161]. В 1911 році на честь річниці “подолання” кріпосного права вийшло фундаментальне шеститомне видання “Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем” під редакцією О. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. І. Пічети [7, с. 339]. Названі матеріали у працях залишили вивчення даної проблематики з претензією на обмеження в них російської провінційної історії.

Тому вивченням російської історії зайнялися у провінційних наукових осередках, зокрема в університетах. І таким вищим навчальним закладом в Південній Україні був Новоросійський університет в Одесі (ІНУ), заснований у 1865 р. Найчисельнішою у ньому стала наукова школа І. А. Линниченка (учень В. Б. Антоновича). Саме серед учнів І. Линниченка і було започатковано вивчення історії аграрних перетворень, зокрема на півдні України внаслідок Великої реформи. Першовідкривачем цієї проблеми був А. В. Флоровський.

Антоній Васильович Флоровський народився 1 (14) грудня 1884 року в Єлисаветграді (нині Кіровоград) в родині протоієрея [8, с. 294]. Він був третьою дитиною в родині. У 1894 р. родина Флоровських переїхала до Одеси, де батько у 1905 р. став настоятелем Кафедрального Собору. Сам Антоній з 1894 р. навчався в четвертій класичній гімназії, яку закінчив у 1903 р. Тут у юнака виявився інтерес до дисциплін гуманітарного профілю, зокрема історії. Після закінчення гімназії майбутній науковець вступає до ІНУ на історико-філологічний факультет на відділення історичних наук, слов'яно-російську групу. Там він слухав лекції професорів Е. Р. Штерна, Є. М. Щепкіна, В. М. Істріна та І. А. Линниченка [1, с. 650]. Останній справив найбільший вплив на формування його поглядів.

Закінчивши у 1908 р. курс навчання на історико-філологічному факультеті ІНУ з дипломом першого ступеню, Антоній Васильович був залишений при університеті для “підготовки до професорського звання” по кафедрі російської історії. З 1911 р. він почав читати лекції на посаді приват-доцента [6, с. 18, 16]. А 14 лютого 1916 р. науковець здобув ступінь магістра російської історії після захисту в Московському університеті дисертації “Состав законодательной комиссии 1767-1774 гг.”, яка була надрукована ще в 1915 р. Про якість дисертації свідчить присудження їй Уваровської премії Петербурзької академії наук [2, с. 544].

Отже, за роки навчання і захисту магістерської дисертації, Антоній Флоровський познайомився з історією Південної України XVIII-XIX ст. і почав розгорнуті наукові пошуки для написання нових праць в цьому напрямку.

Проте в безхмарний життєвий і науковий шлях втрутилися дві революції. Під час боротьби за владу історики повинні були робити вибір — чи приєднатися до більшовиків, чи залишитися

осторонь цієї боротьби. Саме останній шлях обрав Антоній Флоровський. Після остаточного встановлення більшовицької влади в Україні, у історика, як і у багатьох інших науковців того часу виникають проблеми з цією владою, оскільки він належав до тих верств населення, яких більшовики вважали неблагонадійними. 1 вересня 1922 р. за наказом Одесгубпрофобру він був звільнений з усіх посад [3, с. 80]. Саме цим можна пояснити його рішення залишити батьківщину і емігрувати. Відтоді розпочався еміграційний період науковця — спочатку в Константинополі, потім в Софії, Белграді, Празі (з 1 січня 1923 р.).

Праці Флоровського з названої вище проблеми були написані на початку двадцятих років, тобто в кінці “одеського” періоду. Це дві статті і дві монографії — “Очерки о крестьянском движении на Украине” (1921), “Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края” (1921), “Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края” (1921) і “Воля панська та воля мужицька”. Сторінки з аграрних розрухів в Новоросії 1861-1863 рр.” (1922).

Ймовірно, вчений намагався пристосуватися до більшовицької влади, тому й повертається від тематики Законодавчої комісії до аграрних питань, якими він займався ще під час навчання в ІНУ. Так, один зі студентів ІНУ, в майбутньому крупний радянський історик М. Рубінштейн у своїх спогадах писав про А. Флоровського: “Він мав ерудицію і його курси були куди серйозніше, але, наскільки я пам’ятаю, не виходили за межі навчального матеріалу. У Флоровського виникав великий інтерес до соціальної проблематики” [9, с. 90]. Таким чином, соціальна проблематика була йому не чужою.

Хронологічно першими в цьому доробку була стаття, надрукована в збірці “Ученые Записки Высшей школы г. Одессы” та окремих відбитком — “Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края” [12, с. 25]. Свою роботу автор будує на документах і матеріалах з архіву управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (НБГГ). Це, насамперед, рескрипт Олександра II, який був розісланий по всіх губерніях на ім’я генерал-губернаторів. Багато використав даних зі збірки документів “Сборник правительственных распоряжений” (т. 1). Серед праць своїх попередників він використав статті О. З. Попельницького “Херсонское дворянство

в деле освобождения крестьян” (1911) та Арсенія Маркевича “Освобождение крестьян в Таврической губернии” (1912), а також статтю О. Корнілова “Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858-59 гг.” (1905).

Дослідник підіймає низку проблем, які стосуються звільнення селян по трьох губерніях Новоросії — Херсонської, Катеринославської і Таврійської. Перша проблема — стосовно того, як зустріло дворянство рескрипт Олександра II стосовно реформи. І писав, що “найбільш повно нам відомо про враження, справлене рескриптом Назімову в Катеринославській губернії. Про Херсонську ми не знаємо нічого, крім заключної постанови, про Таврічну лише загальні відомості, що предмет цей взагалі приймається тут під добрим враженням і що поміщики в більшості виявили готовність працювати в губернському комітеті” [12, с. 2].

Історик дійшов висновку, що на “катеринославське дворянство рескрипт і циркуляри міністра справили сильне враження. Дані керівничі розпорядження, негадано отримані, вразили багатьох до відчаю, передбачити наслідків виконання наказу, по-перше відносно складу кожного, по-друге відносно жаху відновлення прикладів, що були в Галичині, і в особливості, щоб затриманням виконання наказу не позбавитися прав, даних монархом дворянству, що брало участь в цій важливій справі” [12, с. 2, 3-4].

Другий спектр проблем — аналіз проектів Новоросійських губерніальних комітетів. Історик вказує, що “в проекті Таврічного губерніального комітету ми бачимо більш-менш непристрасне намагання визначити обставини і форми вільного життя звільнених селян, добрих для їх діяльності. І лише земельні інтереси не давали дворянству забезпечити в повному розмірі й широкій перспективі повний економічний статок селян”. Далі Антоній Флоровський наводить дані по Херсонській губернії, і вказує, що право на землю і недоторканість земельних володінь є основою їх переконань, ось чому думку про звільнення селян вони намагалися здійснити так, щоб їх землевласницькі прерогативи ніяк не були затрунуті і щоб з їх відому і розпорядження могла бути виділеною лише виключно мала частина в формі садибної селянської осілості”. В Катеринославській губернії — дворяни і обрані ними члени губерніальних комітетів в меншій мірі були “заражені” лібералізмом. Священне право власності в проекті

добре оберігається і про викуп селянами землі (окрім садивно́ї) в проєкті не йдеться” [12, с. 14-24].

Заключний фрагмент — наділення селян землею. Історик доходить таких висновків, що “бажання херсонських дворян швидко звільнити селян від кріпосної залежності з наданням їм можливості селитися на землях поміщика на правах вільних хлібопашців за вільними домовленостями з власниками”. Далі мова йде про Катеринославську губернію: “... в середовищі катеринославського дворянства ми чуємо пряме і визначене намагання відхилити від нього написані в рескриптах і циркулярах рішення керівництва заради вигід для місцевих дворянських загальних начал”.

Праця завершується відомостями стосовно цього питання по Таврійській губернії: “в заявах Таврійського Губерніального комітету ми бачимо дві групи дворян: перші заявляють, що потрібно передбачити своєрідність умов топографічного і господарського характеру гірних частин півострова, і інші — віддзеркалюють погляди дворян і його загальні ставлення до пропозицій керівництва” [12, с. 5-7].

Наступною є стаття, що вийшла друком в збірці “Посев” та окремим виданням — “Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края”. Окрім вказаних джерел, дослідник використав витяги з доповідних записок генерал-губернатора О. Г. Строганова на ім'я імператора. До названих вище робот попередників, він додає працю П. І. Лященко “Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика” (СПб., 1913). Сама стаття будується на поглядах генерал-губернатора О. Г. Строганова на питання звільнення селян.

Антоній Васильович в праці ставить перед собою таке завдання: “ми зробимо спробу порівняти деякі заяви з селянського питання”. Свої висновки по цьому питанню історик робив на основі доповідних записок на ім'я імператора — за 28 вересня 1858 і за 28 вересня 1859 рр. Науковець аналізує їх і стверджує, що “довідні записки не оригінальні за своїм змістом, віддзеркалюють розповсюджені в поміщицькому середовищі погляди про патріархальні відносини між поміщиками і селянами” [11, с. 1].

Наприкінці статті А. Флоровський дійшов висновку, що “ми маємо підставу стверджувати, що в особі графа О. Г. Строганова Новоросійський край мав далеко не рядового адміністрато-

ра, який щодо селянської реформи вмів поєднувати свої патріархальні поняття про існування кріпосного права з живим співчуттям до справи звільнення” [11, с. 3-5, 11-12].

Наступною є монографія “Очерки о крестьянском движении на Украине”, що вийшла окремим виданням в 1921 році, проте, нажаль, нам вона недоступна [13, с. 140].

Заключна праця по даному питанню побудована на попередніх розвідках. Це монографія “Воля панська і воля мужицька. Сторінки з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861-63 рр.” (1922) [10, с. 72]. Працю побудовано на багатому джерельному матеріалі. Окрім вказаного архіву, дослідник використав дані Херсонської духовної консисторії; опубліковані документи, зокрема “Сборник правительственных распоряжений по крестьянскому делу” 1-3 т.; мемуари; епістолярію; пресу. Сам автор в передмові зазначив, що: “у цій книжці зібрано відомості про селянські розрухи в зв’язку з реформою 1861 р. на протязі всього так званого “Новоросійського краю”, який у ті роки охоплював у своїх межах Херсонщину, Катеринославщину й Таврію”.

Для написання монографії історик використовував статті і дослідження своїх попередників: І. І. Ігнатовича “Волнения помещичьих крестьян от 1854 по 1863 гг.” (1908); О. З. Попельницького “Как принято было Положения 19 февраля 1861 г. освобожденными крестьянами” (1911); А. І. Маркевича “Освобождение крестьян в Таврической губернии” (1912) та інших.

В передмові автор визначив головні цілі і завдання свого дослідження, він формулює це так: “Сутичка двох світоглядів — селянського та урядового, сутичка відкрита й рішуча, дуже яскрава та досвідна для довжезної історії селянства, — ця сутичка заслуговує на серйозний досвід та описання” [10, с. 5].

Робота поділена на чотири розділи: 1) сприйняття селянами Маніфесту 19 лютого 1861 р.; 2) стосунки між селянами та поміщиками за “Положеннями” 19 лютого 1861 р.; 3) форми заспокоєння заворушень; 4) статистика заворушень. Науковець дійшов висновку, що рухи були викликані тим, “що більшість селян не могла зрозуміти нові свої права й обов’язки”.

Підбиваючи підсумки свого дослідження науковець пише: “Неспокій, який у народі призвело “Положення” 19 лютого 1861 р., був не зовсім безглуздий, яким він взагалі здавався. Справа тут не в частковому непорозумінні селян з поміщиками,

а в усій системі відношень кріпацького селянства до землі та поміщиків.... Так, вибух протесту був викликаний, розуміється “невірним тлумаченням” акту 19 лютого 1861 р.” [10, с. 64-65].

Дана робота є важливою для дослідження історії нашого краю в другій половині XIX століття, а саме для історії аграрної реформи та її наслідків на долю селян. Хоча історик і не вказав “грабіжницьких умов реформи” [7, с. 115], вона є визначальною серед істориків-науковців. Так, наприклад, історик П. О. Зайончковський користувався нею для написання своєї праці “Отмена крепостного права в России” [4, с. 362].

Отже, селянська реформа посідає чільне місце у творчості Антонія Флоровського. Чотири праці по історії проблеми написані ним в останні роки перебування в Одесі (1920-1922). Пов’язано це було намаганням адаптації історика до нових умов життя. Доробок історика по загальним проблемам реформи, а також використання широкого кола архівних матеріалів започаткували дослідження у цій царині, він почав торувати шлях, яким пішли наступні вчені.

Література

1. Аксенова Е. П. Флоровский Антоний Васильевич // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции: первая треть XX века. — М., 1997. — С. 650-652.
2. Волченко В. В. Професор Новоросійського університету А. В. Флоровський: віхи біографії // Записки історичного факультету. — 2002. — Вип. 12. — С. 543-546.
3. ДАОО. — Ф. Р. 1395. — Оп. 1. — Спр. 30.
4. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. — М., 1968. — 368 с.
5. Корнилов А. А. Крестьянская реформа. — Спб., 1905.
6. Обзорение пре подаваний в Императорском Новороссийском университете на историко-филологическом факультете в 1912-1913 академическом году. — Одесса: Экономическая, 1912. — 34 с.
7. Очерки истории исторической науки в СССР. — Т. 3. — М, 1963.
8. Попова Т. М. Флоровський Антоній Васильевич // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т.4. — Одеса: Астропринт, 2000. — С. 294-299.
9. Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. — 1962. — № 6. — С. 88-114.

10. Флоровський А. В. “Воля панська та воля мужицька”. Сторінки з аграрних розрухів в Новоросії 1861-1863 рр. — Одеса: Держвидав, 1922. — 72 с.
11. Флоровский А. В. Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края. — Одесса, 1921. — 12 с.
12. Флоровский А. В. Освобождение крестьян по проектам губернимальных комитетов Новороссийского края. — Одесса, 1921. — 25 с.
13. Флоровский А. В. Очерки о крестьянском движении на Украине. — Одесса, 1921. — 140 с.

Резюме

В статье речь идет о взглядах Антония Флоровского (преподавателя и историка Императорского Новороссийского университета в Одессе в 1911-1922 гг.) на отмену крепостного права на территории Южной Украины, принадлежавшей тогда Российской империи.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Хмарский

УДК 37.046(430.1)

О. Е. Лихачева

МЕМУАРЫ А. И. ГЕОРГИЕВСКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА МОСКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

А. И. Георгиевский (1830-1911) является одним из главных деятелей по разработке и внедрению реформы среднего образования в России в 60-80 годах XIX в. Долгие годы он занимал важнейшие должности в Министерстве просвещения Российской империи. В 1866-1881 годах находился на должности редактора “Журнала Министерства Народного Просвещения”. Вплоть до перехода на пост сенатора в 1898 году, он был бессменным председателем Ученого комитета Министерства Народного Просвещения.

В дореволюционной историографии его имя было тесно связано с реформированием системы народного образования. В книге В. Бузескула “Всеобщая история и ее представители в России в конце 19 - начале 20 века”, А. И. Георгиевский был назван главным создателем классической системы образования. Рассматривалась автором и его многолетняя деятельность в Министер-

стве просвещения, отмечалась масштабность и влияние его личности [1, с. 195]. Анализ его деятельности на уровне образования содержится и в “Историческом обзоре деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902” [14, с. 503-504]. Однако процесс формирования личности А. И. Георгиевского, его первые шаги на пути получения высшего образования, начало его научной деятельности остаются неисследованными. Пролить свет на этот период могут мемуары А. И. Георгиевского под названием “Мои воспоминания и размышления”, публикация которых была начата в феврале 1815 года в журнале “Русская старина” [2, с. 343-362]. Опубликовал их его сын — Л. А. Георгиевский. Он отмечал, что воспоминания были написаны его отцом в Царском селе, где он проживал после вступления в должность сенатора. Работу над ними автор продолжал более 10 лет, и даже когда стал терять зрение, продолжал их диктовать. В своих воспоминаниях автор очень подробно останавливался на своем детстве, на периоде обучения в Московском дворянском институте и в Московском университете. Что касается дальнейших событий, автор выражал надежду что, воспользовавшись его записями и документами, мемуары завершит его сын. Однако революционные события 1917 года не позволили продолжить публикацию, и воспоминания завершаются на периоде обучения в Московском университете.

Целью настоящей работы является изучение мемуаров А. И. Георгиевского, посвященных периоду обучения на историко-филологическом факультете Московского университета.

В июне 1845 года в числе 20 других учеников А. И. Георгиевский окончил Московский дворянский институт. К этому времени он, без малейших колебаний, избрал для дальнейшего обучения исторический факультет Московского университета. Однако неожиданно образовалась серьезная формальная проблема. Дело состояло в том, что к моменту поступления в университет ему было только 15 лет, а по уставу 1837 года, к поступлению допускались лишь лица, достигшие 16 летнего возраста. В связи с этим, ходатайство о поступлении должно было быть рассмотрено самим министром просвещения. И разрешения было получено. Александр Георгиевский был зачислен на 1-е отделение философского факультета, который вскоре был переименован в историко-филологический факультет Московского универ-

ситета. Во главе этого факультета в то время стоял Д. Е. Зайковский, знавший всех студентов не только в лицо, но и по фамилиям, а их число составляло около 125 человек. Это и о нем в своих мемуарах А. И. Георгиевский писал: “В это время начальство было начальством, от подчиненных требовало почтительности и безусловного повиновения, и руки студентам не подавало и популярности между ними не искало” [3, с. 366].

К этому периоду относятся интересные воспоминания о количестве средств, выделяемых детям в доме Георгиевских. Автор писал, что деньги дарили на именины, день рождения, Рождество и Пасху. В остальные дни карманные деньги выдавались только на еду, на мелкие расходы, на покупку книг и извозчика. Причем услугами извозчика можно было пользоваться только на пути в университет. Обратная дорога, в связи с тем, что университет был на расстоянии около часа ходьбы пешком, не оплачивалась. Исключения составляли дни, когда из-за погоды пешая прогулка была невозможна. На все выше перечисленное выдавался 1 рубль. Когда деньги оканчивались, чтобы получить следующий 1 рубль, нужно было представить точный отчет о предыдущих тратах. При этом детям разрешалось зарабатывать дополнительные средства, путем преподавания частных уроков. А. И. Георгиевский писал о таком подходе с явным пониманием и одобрением, приводя примеры из жизни своих однокурсников, расточительство которых привело к самым плачевным результатам.

Мемуары А. И. Георгиевского позволяют получить ценнейшую информацию о целой плеяде блестящих преподавателей и ученых, читавших в это время свои лекции в стенах историко-филологического факультета Московского университета. Безусловно, самое главное место среди этих преподавателей по степени влияния на дальнейшую судьбу и мировоззрение А. И. Георгиевского занимала личность М. Н. Каткова. Конспекты его лекций из уважения к памяти учителя бережно хранились А. И. Георгиевским всю жизнь [13]. В своих мемуарах Александр Иванович Георгиевский неоднократно писал о нем, а первое упоминание о Михаиле Никифоровиче можно найти уже на первых страницах. А. И. Георгиевский писал о нем, как о великом наставнике “коим был незабвенный, чтимый мною почти наравне с моими приснопамятными родителями, Михаил Никифорович Катков, который путем философии и науки успел

примирить отпадавший от православной веры ум с религиозно настроенным сердцем” [2, с. 350].

Знакомство с М. Н. Катковым произошло в 1846 году не в университете, а в гостях у доброй знакомой семьи Георгиевских Е. А. Карльгоф, вдовы бывшего помощника попечителя Одесского учебного округа. Как вспоминал автор, в ее доме по субботам собирался весь цвет московского интеллектуального общества того времени, “без различия литературных партий, к которым они принадлежали. Тут можно было встретить и А. С. Хомякова, М. Н. Погодина, С. Л. Шевырева, О. М. Бодянского, Ю. С. Бартенева, ... а с другой стороны А. И. Герцена, С. М. Соловьева, М. Н. Каткова и большого его приятеля А. Л. Ефремова, впоследствии П. М. Леонтьева, В. Н. и А. Н. Драшусовых. Из дам и девиц, кроме моей сестры, бывали чаще других С. Гр. Полянская (в замужестве Рехневская) и семейство Васильчиковых. Чрезвычайно оживленные и занимательные беседы не редко прерывались мастерскими рассказами П. М. Садовского” [5, с. 417].

Однако знакомство с М. Н. Катковым в качестве преподавателя произошло позднее, на втором курсе обучения. М. Н. Катков вернулся из Берлина, где он являлся слушателем еще неизданного в тот период курса Шеллинга “О внешних началах знания” [5, с. 418]. Именно с этими новыми не только для России, но и для Западной Европы философскими взглядами и стремился познакомить М. Н. Катков московских студентов. А. И. Георгиевский так описывал свои впечатления от услышанного: “Лекции эти отличались столько же глубиной и верностью мышления, сколько и творческою силою слова, и читались с такою силою убеждения, с такой выразительностью, так вдохновенно, что после каждый из них мы долго еще оставались под обаянием и не легко переходили к другим занятиям или обычным разговорам” [5, с. 419]. Но, несмотря на такой успех курса, М. Н. Катков очень переживал о том, все ли тонкости в точности усвоены слушателями. Потому встречая своего студента у Е. А. Карльгоф, часто и подолгу беседовал с А. Георгиевским о своих лекциях. В свою очередь, Александр Иванович предложил представлять ему конспекты лекций для просмотра и внесения поправок. “Он был доволен моим изложением, сам его не исправлял, но делал на словах своих замечания”, — писал И. И. Георгиевский [5, с. 419]. Однако еще большим

успехом у студентов пользовался читаемый им курс “Введения в историю философии”, и уделявший большое внимание мировоззрению и религиозно-философским учениям Древнего Востока и Древней Греции. Но наиболее значимыми были личные беседы с теми из студентов, кто проявил наибольший интерес к его курсу. М. Н. Катков был выдающимся и неутомимым наставником. По отношению к своим лучшим ученикам он был особенно внимателен. “Руководил их домашним чтением философских сочинений, требуя отчеты об этом чтении, снабжал их книгами из своей или университетской библиотеки, тщательно проверял их письменные работы по этой части. Указал, что нужно читать Плутона и Аристотеля, говоря, что они господствуют над всем последующим движением философской мысли”, — вспоминал А. И. Георгиевский, который уже в этот период был им наиболее опекаем. Александр Иванович отмечал также большой потенциал М. Н. Каткова как ученого. Изучая под его руководством один из сложнейших диалогов Платона “Софист”, Александр Иванович подчеркивал его научную увлеченность: “В пылу этих разъяснений Михаил Никифорович забывал и время, и себя, и даже до некоторой степени и своего слушателя, не проверяя вовсе, следит ли он за мыслью своего наставника и усваивает ли он ее себе вполне: Михаил Никифорович, во всяком случае, был несравненно больше мыслителем, философом, ученым, нежели педагогом” [5, с. 421]. Вообще, трудно переоценить влияние М. Н. Каткова на дальнейшую судьбу А. И. Георгиевского. В мемуарах имеются свидетельства очень теплых личных взаимоотношений. Когда в 1848 году у Александра Ивановича умерла от холеры сестра, М. Н. Катков прислал ему письмо, свидетельствующее о большом участии и искреннем сочувствии горю. В нем были следующие строки: “Я твердо уверен, что вы не преминете доставить мне сердечное удовольствие видеть вас, как только приедете в Москву. Жму от души вашу руку. Искренне любящий вас М. Катков” [9, с. 288]. Несмотря на то, что к моменту написания мемуаров с тех пор прошло много лет, А. И. Георгиевский отмечал: “Письмо это было и останется для меня навсегда драгоценным, как доказательство сердечного участия к моему горю и дружественного расположения ко мне лица, которое я неизмеримо высоко ставил как ученого, как профессора и как человека...” [9, с. 288]. Еще на первом курсе студенты ис-

торико-философского факультета получили возможность учиться у Тимофея Николаевича Грановского, преподававшего историю Древнего Востока, Греции, Рима затем и средних веков. “Историком-художником” называет А. И. Георгиевский его в своих воспоминаниях. “Из всего громадного фактического материала он умел всегда выбирать черты, наиболее характеризующие данный период времени, совершающегося в нем события и каждого из отдельных его деятелей и так сгруппировать их между собой, что они производили на слушателей живое, ценное художественное впечатление”, — писал автор [4, с. 467]. Александр Иванович отмечал, что лекции Т. Н. Грановского вызывали у слушателей глубокие эмоциональные переживания и даже заставляли мыслить благороднее. “Сверх того, лекции его должны были пробуждать охоту к дальнейшему изучению его предмета. Так было и со мною”, — писал он [4, с. 467]. Действительно, именно история Древнего Рима станет в дальнейшем научной специализацией А. И. Георгиевского.

“Звездой первой величины” называет А. И. Георгиевский в своих мемуарах талантливейшего историка С. М. Соловьева, преподававшего курс русской истории. “Лекции читал он вообще очень оживленно, несколько отрывисто, разнообразно и оживляя свое изложение заимствованиям из первых источников”, — вспоминал Александр Иванович Георгиевский [5, с. 422]. Отмечал он и некоторую недоступность С. М. Соловьева для студентов, слишком дорожившим своим временем. “Я лично в качестве студента совсем у него не бывал, а в последствии, как у декана, бывал очень редко, не иначе как по делу”, — писал он [5, с. 422-423]. Однако, встречаясь с ним у Е. А. Карльгоф, А. И. Георгиевский находил его “очень простым и оживленным собеседником, хотя, быть может, несколько отрывистым и резким” [5, с. 424].

Знания, полученные в стенах Московского университета, были прочными и многим из его выпускников пригодились в их дальнейшей деятельности. Так, по воспоминаниям автора, курс географии А. Л. Ефремова, хоть и был весьма сложным для конспектирования, зато в полной мере был использован им в период преподавательской деятельности в Одесском Ришельевском лицее. А. И. Георгиевский преподавал в этом учебном заведении сравнительную статистику и не мог обойтись без основательного курса географии. Да и впоследствии, он, в составе раз-

личных комиссий, экзаменовавших преподавателей по географии на получение различных должностей, не испытывал никаких затруднений в этом предмете. Практически все преподаватели стремились развить в своих студентах не только узко специальные знания, но давали дельные советы по развитию кругозора в целом. По воспоминаниям Александра Ивановича Георгиевского, например, профессор А. И. Чивелев советовал читать иностранные газеты — французские или немецкие. “Вы будете знать все, что делается на белом свете, и в мире политики, науки, искусства и литературы... без этого нельзя быть вполне образованным и развитым человеком”, — напутствовал он студентов [5, с. 429]. В николаевскую эпоху иностранные газеты невозможно было найти в стенах университета. А потому, также по совету профессора, А. И. Георгиевский стал посещать кондитерскую Педотти, где всегда можно было познакомиться с последними публикациями иностранной прессы.

Особенно яркими для юного студента были впечатления от европейских революционных событий в 1848 году. Не в силах сдерживать эмоции, А. Георгиевский написал письмо, адресуя его своим братьям, которые служили в уланском Фридрих Виртембергском полку, 7-й легкой кавалерийской дивизии. В нем он очень живо пытался анализировать и передать все известные ему, на тот период, сведения, касающиеся ситуации во Франции и Европе. Он писал: “громадный переворот, совершившийся в продолжении одного только месяца, но подготовленный целыми веками, всем прошедшим, и не только одной Франции, но и в целом Европы. Переворот, который вызывал наружу все недоразумения, сомнения, вопросы, которые могли возникнуть при настоящем порядке вещей, и который непременно поведет к полному их решению” [6, с. 87]. Он восторгался лидерами революции, особенно Ламартином. При этом, не забывая отметить выдающиеся качества и лидеров противоположного лагеря, например Гизо. Он писал о Гизо, как о человеке с превосходным дарованием, необыкновенным умом, считал его искусным правителем, и в тоже время, называл его “первым историком нашего времени” [6, с. 88]. “Переворот во Франции произвел неслыханное, просто фанатическое волнение во всей Европе. Везде требуют реформ, свободных учреждений, свободы политических сборищ, народного самоуправления. Нет ни одного уголка во всей Ев-

ропе (конечно, кроме благоденствующей Российской империи), куда бы не проникло это движение, везде народ в разладе с королями. Теперь все шатко, ... никто не поручится, что весь прежний порядок не рухнет” [6, с. 87]. По его мнению, поддерживать порядок может лишь Россия. Надо отметить, что благодаря иностранной прессе А. И. Георгиевский был хорошо информирован о последних событиях в Европе и гораздо хуже мог оценить действия российских властей. Так, он отмечал: “ Все правительства Европы (ничего не знаю о России) объявили, что не вмешиваются во внутренние дела Франции, да им и некогда” [6, с. 88]. В письме содержится озабоченность судьбой Австрийской империи. И хотя автор отмечает, что “ его сочувствие на стороне народов, ищущих свободы”, он старался не забывать и об интересах России. “ Трудно, если не вовсе невозможно, идти против духа времени, тяжело также уступать ему, дело идет о существовании Австрии — нашей союзницы” [6, с. 89]. Письмо это было отправлено в полк и прочитано одним из командиров. Несмотря на его невинный текст, и у братьев, и у самого автора могли быть большие неприятности. Однако дело кончилось благополучно. А по прошествии многих лет, А. И. Георгиевский, несколько стесняясь чересчур эмоционального изложения тех событий, писал: “Нельзя не принимать во внимание, что мне было 18 лет от роду, и это было первое крупное событие, о которых я читал и душевно переживал как современник, значение которых поэтому уже не могло не представляться мне в сильно преувеличенном виде, и что в ту пору жизни всему верится, всем восхищаешься, в чем только проявляются великодушные стремления к общему благу, добру, правде и истине и что только соприкасается с идеями свободы, равенства и братства, и слова проникнутые этими идеями, принимаются за дела” [6, с. 86].

А. И. Георгиевский с целью расширения своего кругозора с удовольствием посещал и занятия по итальянскому языку. Д. Рубини принципиально говорил даже с начинающими обучение студентами только по-итальянски. “Ничего что плохо меня понимаете и не можете мне отвечать, а вот через месяца два будете не только меня понимать, но и говорить со мной. Так и случилось”, — вспоминал автор [5, с. 430].

В период обучения в университете А. И. Георгиевский давал частные уроки. Однако после смерти в августе 1847 года

его отца к тяжелому моральному состоянию прибавились и материальные проблемы. Немалые средства требовались братьям, поступившим на военную службу. Семья вынуждена была продать лошадей и часть мебели, а А. И. Георгиевский стал преподавать частные уроки дочерям Н. А. Мельгуновой и сыну А. Н. Львова. Летом 1848 года он занимался репетиторством в имении Мельгуновых — Таболово. В это время в России наблюдалась очередная серьезная вспышка холеры. В округе не было ни одного врача, способного оказать хоть какую-нибудь помощь крепостным крестьянам. Посильную помощь им оказывал гувернер двух младших сыновей Мельгуновых — К. А. Козловский. Александр Иванович вспоминал: “Замечательно, что, несмотря на плохой русский говор, на иноземное свое происхождение и на иную веру ... он успел внушить полное к себе доверие народа, и слава его, как лечащего холеру, широко распространилась в окрестности, и за ним присылали телеги из всех селений и даже привозили больных в Таболово к церкви” [9, с. 287]. Так как Карл Андреевич очень плохо говорил порусски, он неоднократно обращался к А. И. Георгиевскому с просьбой сопровождать его при посещении холерных больных. Александр Иванович Георгиевский сопровождал его даже тогда, когда от холеры умерла его сестра Надежда. В своих воспоминаниях он спорит с К. А. Козловским, отмечавшим слишком спокойное отношение к потере близких среди его пациентов. А. И. Георгиевский возражал ему и настаивал, что за кажущемся спокойствием стоит ничто иное, как вера в Бога. Этот эпизод как нельзя лучше, на наш взгляд, характеризует убеждения и самого автора мемуаров.

В ноябре 1848 года семью Георгиевских постиг еще один удар — умерла их мать. Семья продала дом и переехала в наемную квартиру, которая находилась на Большой Мещанской улице. Почти весь капитал, около 15 тысяч серебром, был, с общего согласия, отдан в пользование, за что семья получала ежегодно 10 %. А. И. Георгиевский отмечал: “Жизнь в то время была сравнительно очень дешевой, и на 1,5 тыс. руб. серебром среднего годового дохода при своей вполне честной, преданной и умелой прислуге можно было жить безбедно, особенно давая еще уроки, и даже довольно значительные суммы уделять братьям” [10, с. 454].

Ярко и подробно представлена в мемуарах университетская жизнь во второй половине 1848 года. В этот период на историко-филологическом факультете начали читать свои лекции два выдающихся преподавателя — Павел Михайлович Леонтьев и Петр Николаевич Кудрявцев. “В лице Павла Михайловича Леонтьева мы приобрели чрезвычайно сведущего, дельного и основательного преподавателя”, — писал автор [10, с. 454]. П. М. Леонтьев читал курс “энциклопедии и методологии классической филологии”, курс “художественной мифологии, археологии и истории классического искусства”, а также курс “римских государственных древностей”. Все эти предметы он преподавал на латыни, часто повторяя, что “говорить или писать по-латыни — значит изящно говорить или писать” [10, с. 457]. Курс “истории римских государственных древностей” сопровождался изучением воззрений Цицирона, Макиавелли, Монтескье. Студенты имели возможность не только изучать историю и право Древнего Рима, но и анализировать события, опираясь на политические учения великих мыслителей. “Такое преподавание действовало на нас развивающим и оживляющим образом”, — вспоминал А. И. Георгиевский [10, с. 459]. Не менее полезным и интересным был и курс “энциклопедии классической филологии”. Александр Иванович Георгиевский отмечал, что этот предмет “раскрывает перед нами всю важность и значение изучения классической древности. Курс художественной мифологии археологии и истории древнего классического искусства, как нельзя более мог содействовать нашему эстетическому образованию” [10, с. 458]. Уже после первого занятия, на котором он предложил написать свою биографию на латинском языке, П. М. Леонтьев отметил работу, написанную А. Георгиевским. “Павел Михайлович нашел мое сочинение очень живым и интересным, и особенно удивился, что оно было написано таким правильным и хорошим языком”, — вспоминал автор мемуаров [10, с. 456]. П. М. Леонтьев пригласил подающего надежды студента к себе домой, чтобы познакомиться с ним поближе. С тех пор А. И. Георгиевский неоднократно посещал его. “Если кто мог возбудить любовь к классической древности и рвение к ее изучению, то это именно П. М. Леонтьев, как глубоко знающий, умелый и живой преподаватель”, — писал автор [10, с. 457]. Во многом благодаря этим лекциям многие из однокурсников А. И. Георгиевского всерьез

увлеклись коллекционированием древностей, нумизматикой, в целом сформировали уважительное и трепетное отношение к истории искусства и культуре. Среди них он называет Валентина Петровича Шелашникова и А. П. Базилевского, ставших известными коллекционерами, Г. Д. Филимонова, посвятившего себя изучению русского искусства и иконописи. О себе автор пишет, что впоследствии, общаясь со специалистами в области культуры и искусства, он никогда не испытывал затруднений, “у меня уже был значительный запас сведений и любознательности для плодотворной беседы с ними по их специальности”, — вспоминал он [10, с. 458].

С Петром Николаевичем Кудрявцевым А. И. Георгиевский познакомился в начале 1848 г. у Авдотьи Андреевны Яковлевой, но встречался с ним и в кондитерской Педотти, куда он также заходил читать иностранные газеты. П. Н. Кудрявцев преподавал курс новой истории, начиная с реформационного периода до Вестфальского мира. Автор мемуаров писал о нем, как о прекрасном и внимательном преподавателе, проявлявшем искренний интерес к своим воспитанникам. Часто приглашал их к себе домой, рекомендовал книги для чтения, с удовольствием делился имеющимися у него изданиями. С необыкновенным энтузиазмом здесь обсуждались проблемы литературы, журналистики, события Московской театральной жизни. Кроме того, Александр Иванович часто посещал дом П. Н. Кудрявцева по субботам, когда там проводились приемы. “Эти вечера принадлежали к числу самых приятных, особенно когда на них появлялся И. С. Тургенев, вносящий с собой необыкновенное оживление и воодушевление в общество”, — вспоминал автор [11, с. 92]. Когда П. Н. Кудрявцев скончался, в некрологе, опубликованном в № 13 “Одесского вестника” от 4 февраля 1858 г., А. И. Георгиевский писал о нем: “С глубокою и основательною ученостью он соединял блестящий дар слова, живое понимание событий и лиц исторических, глубокое и неизменное сочувствие ко всему высокому и прекрасному” [11, с. 90].

События 1849 года Александр Иванович Георгиевский считал для русского просвещения очень тяжелым временем. “Руками самого же Уварова разрушался более чем умеренный и скромный уваровский классицизм”, — писал он [12, с. 282]. Предполагалось прекратить преподавание в университетах исто-

рии философии, а также передать курсы психологии и логики преподавателям богословия. В этой ситуации ни П. М. Леонтьев, ни М. Н. Катков не могли быть уверенными в своем завтрашнем дне, и не могли рекомендовать студентам специализацию по своему профилю. Однако М. Н. Катков порекомендовал А. Георгиевскому изучать психологические сочинения Бенеке. “Он прямо указывал, что мне это пригодится в жизненном обиходе, и в занятиях историей и в педагогической деятельности. Вообще все, что я изучал по части философии под рукой или по указанию Каткова, было для меня важным приобретением на всю жизнь”, — писал А. И. Георгиевский [12, с. 283]. С болью писал А. И. Георгиевский о закрытии Московского дворянского института, о переводе его директора А. И. Чивелева в Санкт-Петербург, об упразднении преподавания классических языков. А. И. Чивелев преподавал также на историко-филологическом факультете Московского университета политическую экономию и статистику. В связи с его переводом А. Георгиевскому пришлось самостоятельно изучить курс политической экономии по учебнику Рау и курсу лекций М. Шевалье [12, с. 286]. В дальнейшем именно курс статистики он преподавал в одесском Ришельевском лицее. В мемуарах А. И. Георгиевский вспоминал еще об одном эпизоде, свидетельствующем о необходимости изменений в системе народного образования. После очередного визита С. С. Уварова, студентам было предложено выступить с докладами по заранее подготовленным ими темам. Был составлен список из 20 студентов, в котором была и фамилия А. Георгиевского. Для своего доклада он избрал тему: “О значении гуманизма в начале новой истории”. По воспоминаниям А. И. Георгиевского, он собирался в этой работе сопоставить воззрения древнего мира и средневековья. Пригодилось для нее и изучение личности Ульриха фон Гуттена, которое он предпринял в период летних каникул. Предполагал он коснуться особенностей мировоззрений Эразма Роттердамского и Райхлина. Работа была написана и в мемуарах даже приводятся цитаты из этого доклада. Однако выступить публично перед министром студенты так и не смогли. Дело состояло в том, что С. С. Уваров рассказал о предстоящем мероприятии императору Николаю I. Министр подчеркнул, что подготовка к нему вызовет дух соревнования между студентами, поможет выявить уровень их знаний и уровень

преподавания. В мемуарах приведен следующий ответ императора: “Подобные речи с кафедры студентов считаю полезными только для тех из них, которые сами готовятся служить по учебной или ученой части, для прочих... считаю вредным, ибо оно вселяет в них привычку блистать красноречием” [12, с. 289]. Обычно очень сдержанный в оценках А. И. Георгиевский, был категорически не согласен с этим. По его мнению, такая практика весьма полезна, особенно для оканчивающих курс в высших, да и в средних учебных заведениях. В связи с этим приводился опыт знаменитой Парижской *Ecole Normale Supérieure*, которую он посетил в ноябре 1896 года. В своих воспоминаниях А. И. Георгиевский утверждал, что именно такие научно-практические упражнения давно и с большим успехом там применяются. “Упражнение эти составляют наибольшую силу этой школы и чуть ли не одну из главных причин ее процветания, и того, что она стала гордостью, как всей Франции, так и лучших ее ученых литераторов, которые чрезвычайно дорожат возможностью прибавить к прочим своим званиям и титулам еще и указание на место своего высшего образования — *normalein*”, — отмечал автор [12, с. 290]. Он явно был не согласен с мнением императора и подчеркивал, что практика публичных выступлений нужна не только деятелям просвещения. “Нужно прибавить священнослужителей, проповедников, еще секретарей-докладчиков по судебной и административной части, в настоящее время всех судей, прокуроров и адвокатов и их помощников, всех земских деятелей и деятелей по городскому общественному управлению, равно как всех членов многообразных обществ и комиссий, всех кому приходится говорить публично в качестве экспертов и т. д.” — настаивал в своих воспоминаниях А. И. Георгиевский [12, с. 291]. А что касается “привычки блистать красноречием”, то, по его мнению, именно преподаватели должны осуществлять педагогический контроль и предостерегать своих питомцев от подобных ошибок.

Изучение мемуаров А. И. Георгиевского представляет уникальную возможность проследить за процессом обучения на историко-филологическом факультете Московского университета в 1845-1850 годах XIX века. В этот период на факультете трудилась целая плеяда выдающихся ученых. В мемуарах с огромным уважением упоминаются такие преподаватели как

С. М. Соловьев, М. Н. Катков, Т. Н. Грановский, П. М. Леонтьев, П. Н. Кудрявцев и др. Мемуары предоставляют возможность изучить круг их научных интересов, отметить высокий уровень преподавания, заложившего фундамент прочных знаний у студентов. Они помогают оценить глубокое, благотворное влияние личных моральных качеств преподавателей на социальные, этические, религиозные ориентиры студентов, на их мировоззрение в целом. Именно в стенах этого учебного заведения формировался как ученый, публицист и государственный деятель и А. И. Георгиевский. Здесь им были сделаны первые шаги на поприще изучения истории, получен ценный опыт критического анализа и досконального знания изучаемых проблем. Заложены мощные стимулы к постоянному самообразованию и самосовершенствованию. А главное, усвоена необходимость глубокой не нравственной основы для любых начинаний как научного, так и социально-политического характера.

Литература

1. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в 19 — начале 20 века. — Ч.2. — Л.: Издательство Ак. Наук, 1931. — С. 195.
2. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1915, февраль. — С. 343-362.
3. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1915, май. — С. 353-366.
4. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1915, июнь. — С. 453-471.
5. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1915, сентябрь. — С. 414-442.
6. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1915, октябрь. — С. 80-90.
7. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1915, ноябрь. — С. 252-257.
8. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1915, декабрь. — С. 431-440.
9. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1916, февраль. — С. 286-293.
10. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1916, март. — С. 454-459.

11. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1916, апрель. — С. 88-92.
12. Георгиевский А. И. Мои воспоминания и размышления // Русская старина. — 1916, май. — С. 282-292.
13. Георгиевский А. И. Лекции по логике профессора М. Н. Каткова // РФ РГБ (Москва). — 31 л.
14. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902 / Сост. С. В. Рождественский. — С-пб.: Издание Министерства народного просвещения, 1902. — С. 503-504.

Резюме

У статі розглядаються спогади О. І. Георгієвського, які висвітлюють період його навчання на історико-філологічному факультеті Московського університету. Особлива увага приділена не тільки становленню особистості автора мемуарів, а в цілому історії цього навчального закладу у середині ХІХ ст.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Хмарский

УДК [94 (100): 327(569.4+6)]“1950/1960”

Г. Л. Божкова

РОЛЬ ІЗРАЇЛЬСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ ФЕДЕРАЦІЇ — ХІСТАДРУТУ — У ВСТАНОВЛЕННІ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ІЗРАЇЛЕМ ТА КРАЇНАМИ ТРОПІЧНОЇ АФРИКИ (1950-ті — початок 1960-х рр.)

Процес встановлення взаємовідносин між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки почався задовго до того, як останні отримали статус незалежних держав, на початку 1950-х рр. Як ізраїльські, так і африканські історики вважають, що саме це дало ізраїльтянами велику перевагу перед конкурентами [1]. Ще напередодні проголошення незалежності, “африканці визнали Ізраїль як послідовного прихильника процесу деколонізації та як важливе джерело технічної підтримки” [2, с. 18]. Але оскільки до 1957 р. в Тропічній Африці існувало лише три незалежні держави — Ліберія, Ефіопія та ПАС, то встановлення дипломатичних зв'язків було проблематичним внаслідок протидії країн-метрополій: яскравим прикладом стали спроби Ізраїлю встановити консульські стосунки з Нігерією, два роки заблоковані урядом

Великої Британії. Тому в 1950-ті рр. стосунки між ізраїльськими та африканськими політичними та суспільними діячами встановлювались, переважним чином, двома шляхами:

- через спільну роботу у міжнародних профспілкових організаціях, таких як Міжнародна конфедерація вільних профспілок (МКВП), активним учасником якої була ізраїльська профспілкова організація — Хістадрут;
- по лінії створеного в 1951р. Соціалістичного Інтернаціоналу, членом якого з самого початку діяльності була ізраїльська партія МАПАЙ (Робітничка партія).

Діяльність Хістадрута, направлена на налагодження зв'язків між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки, на заснування та реалізацію програм допомоги африканським країнам, не лишилась поза увагою дослідників [3]. Проте відкритими остаються питання щодо конкретизації ролі Хістадруту у розробці та реалізації програм технічного співробітництва, участі цієї організації у створенні спільних ізраїльсько-африканських підприємств, здійсненні соціальних проектів, велика кількість яких реалізовувалась спільно із спеціалізованими організаціями ООН. В 1950-ті роки, на фоні проблематичності, а часто — і неможливості встановлення міждержавних зв'язків, саме ізраїльська профспілкова федерація — Хістадрут — стала ефективним інструментом реалізації африканського вектору зовнішньої політики Ізраїлю, націленої на подолання політичної та дипломатичної ізоляції країни.

На Африканському континенті після II Світової війни та — особливо — після V Панафриканського (Манчестерського) конгресу, що був скликаний у жовтні 1945 р. за ініціативою Джорджа Падмора та Вільяма Дюбуа, починається новий етап національно-визвольного руху, який характеризується переходом від пасивної до активної стадії боротьби африканців за свої права, від розрізнених стихійних виступів колоніальних народів проти іноземного панування до організованої боротьби за незалежність. Під тиском антиколоніальних виступів “адміністрація метрополій змушена погоджуватись на легалізацію політичних партій та визнавати за населенням колоній право на створення різноманітних суспільних організацій” [4, с. 107]. Активно працюють політичні партії, зокрема — “Об'єднана спілка Золотого Берега” (з 1949 р. — Об'єднана народна партія), створена “великою гансь-

кою пісткою”: д-р Ебінезер Аджей, Едвард Акуфо-Аддо, д-р Джо-зеф Боакі Данкуа, д-р Кваме Нкрума, Еммануель Одаркві Обетсебі-Лампті, Вільям Офорі Атта, Націоналістична партія Нігерії (Нанді Азіківе), Національна африканська спілка Танганьїки (Джуліус Ньерере), Спілка африканців Кенії (з 1960 р. — Національна спілка африканців Кенії), під керівництвом Джома Кеніати, Демократична спілка Африки під проводом Фелікса Уфуе-Буаньї, “Незалежні заморські” (з 1948 р. — Леопольд Сенгор). Крім політичних партій, велику роль у ході боротьби за здобуття незалежності в Африці в цей час грають профспілкові союзи.

Профспілковий рух на Африканському континенті не стояв осторонь від ідеологічного протистояння. В 1950-ті рр. найбільш впливовою профспілковою організацією на континенті (і в світі в цілому) був Міжнародна конфедерація вільних профспілок (МКВП), створена в 1949 р. групою профспілкових організацій, невдоволених домінуванням СРСР в роботі Всесвітньої федерації профспілок (ВФП). В Статуті МКВП підкреслювалось, що організація “зобов’язується захищати основні демократичні свободи, боротися за рівність можливостей для всіх людей, добиватися ліквідації будь-яких форм дискримінації форм та пригноблення по національній, релігійній, статевій або соціальній ознакам, протистояти та боротися з тоталітаризмом та агресією в усіх формах” [5]. Маніфест МКВП — “Хліб, мир та свобода!”, схвалений делегатами Установчого з’їзду, закликав народи світу: “Ми стверджуємо, що економічна та політична демократії невід’ємні. Об’єднуйтеся з нами для боротьби за світ, в якому люди будуть вільними від тиранії комуністів, фашистів, фалангістів та всіх інших форм тоталітаризму” [6]. З метою поглиблення свого впливу у Африці МКВП в 1960 р. створив Африканську регіональну організацію — АФРО, в яку ввійшли профспілкові організації Тунісу, Сенегалу, ДРК, Об’єднаний конгрес праці Нігерії, праві профспілки Малагасійської республіки тощо. Саме ці організації в 1962 р. в Дакарі (Сенегал) стануть ядром АПК (Африканської профспілкової організації), створеної на противагу про-радянській Загально-африканській федерації профспілок (травень 1961 р., Касабланка, Марокко), куди ввійшли профспілки Малі, Гвінейської Республіки, Марокко, Алжиру, ОАР, Танзанії, НРК, частина профспілок Нігерії, Дагомеї, Анголи, Гвінеї (Бісау).

Ізраїльська профспілкова організація — Хістадрут — була активним членом МКВП з самого початку роботи цієї організації. В 1957 р. в Тунісі відбувся Всесвітній конгрес вільних профспілок: форум МКВП, в роботі якого прийняли участь лідери профспілкового руху багатьох країн Азії та Африки, зокрема — Індії, Пакистану, Японії, Цейлону, Малайзії, Гани, Лібєрії, Тунісу та Ізраїлю. Після конгресу, за ініціативою голови Політичного відділу Хістадруту Реувена Баркатта, декілька десятків африканців було запрошено до Ізраїлю. Як вважала головний ініціатор розвитку ізраїльсько-африканських відносин Г. Меір, уроки, засвоєні ізраїльтянами після проголошення незалежності, їх досвід розбудови власної держави можуть стати дуже корисними для молодих новостворених держав Тропічної Африки, для африканських народів, які в 50-ті роки ХХ ст. були залучені до процесу державного будівництва. В своїх мемуарах Г. Меір писала про те, що: “ їм, як і нам, прийшлося дуже непросто позбавитись іноземного панування. Подібно нам, вони повинні самі навчитися, як повернути власну землю, як підвищити урожайність полів, як зрошувати, як розводити птицю, як жити разом, як себе захистити... Ізраїль може стати найкращою моделлю для молодих африканських держав, тому що нам, як і їм, довелось зіткнутись з такими проблемами, про які великі заможні держави навіть не підозрюють” [7, с. 384].

Ізраїльське керівництво не випадково доручило встановлення перших зв'язків з африканцями саме Хістадруту. Заснований ще в додержавний період, в 1920р. Хістадрут (івр.: “Хістадрут ха-клатіт шель ха-’овдім бе-Ерец-Ісраель” — “Генеральна федерація працівників землі Ізраїля”, з 1994р. — “Хістадрут ха-’овдім ха-’клатіт ха-хадаша” — “Нова всезагальна федерація трудящих”, в повсякденній мові — Хістадрут — “федерація”) на середину століття став головною профспілковою організацією Ізраїлю, яка об’єднувала більшість найманих працівників країни, членів кібуців, мопавів та кооперативних підприємств, а також значну кількість осіб вільних професій. Хістадрут мав той величезний досвід розбудови незалежної держави, якого гостро бракувало африканцям, що стояли на порозі отримання незалежності. Саме ця організація ще в додержавний період почала опікуватись практично всіма сторонами життя працівника. В освітній сфері Хістадрутом в межах “робітничої освітньої течії”

було засновано мережу початкових та середніх загальноосвітніх шкіл, ремісничих шкіл “Амал”, професійні та сільськогосподарські школи Жіночої робітничої ради “Мо’ецет ха-по’алот”, школи адміністрування та конторської роботи для федерації службовців, професійно-освітні установи при лікарнях та медичних лабораторіях, що належали хістадрутівській лікарняній касі. З часом до хістадрутівських навчальних закладів додалися коледжі “Бет-Берл”, “Ха-мідраша ле-хаклаут”, “Мосад Руппін” та ін. В мережах хістадрутівських установ діяли вечірні школи для працюючих, різноманітні курси: мови іврит, підвищення кваліфікації тощо; гуртки, проводилась культурна робота. У військовій сфері саме під керівництвом Хістадруту перейшла заснована в 1920 р. Хагана. У промисловій сфері Хістадруту на середину століття належали такі компанії як “Солел Боне”, “Шікун”, “Мекорот”, “Тнува”, “Яхін”, “Ассіс” тощо [8, с. 181]. Основою сільського господарства країни були кібуци та мошави — сільськогосподарські поселення, що базуються на принципах ідеальної соціальної рівності: спільна колективна праця, рівний розподіл продуктів труда тощо. Саме на долю цих двох типів сільськогосподарських поселень припадає близько 80 % аграрної продукції, що виробляється в Ізраїлі. На момент створення Держави Ізраїль (і до сьогоднішнього дня) у державній власності знаходиться близько 95 % усіх земель країни, на долю приватної власності припадає відповідно лише 5 %. На той момент це було обумовлено, головним чином, необхідністю забезпечити інтереси національної безпеки країни (як у військово-стратегічному, так і в економічному, зокрема — в продовольчому відношенні). Після 1948 р., не дивлячись на окремі заклики до приватизації частини земельного фонду, в цілому у ізраїльському суспільстві існувала загальнонаціональна згода щодо необхідності збереження державної власності на землю. Це пов’язане з тим, що крім своєї практичної, економічної цінності, земля в Ізраїлі має глибоке символічне значення як невід’ємна спадщина цілого народу. Взагалі, на середину минулого століття, життя ізраїльського суспільства розвивалося багато в чому за соціалістичними принципами. За думкою російської дослідниці Т. Карасової, це пояснюється, передусім, специфікою історичного розвитку країни, в якій традиційно була відсутня земельна, світська та духовна аристократія, крупна торгівельна та фінансова буржуазія. В додержавний та

ранній державний періоді заможні євреї не поїхали в Палестину, обмежившись фінансовою допомогою та політичною підтримкою. Освоєння, облаштування Палестини та створення там держави цілком знаходилося в руках соціалістично-налаштованих найбідніших верств єврейської імміграції. Правляча еліта перших десятиліть дотримувалась ідеалів егалітаризму та майже не відрізнялась від інших членів суспільства на побутовому рівні [9]. Більшість перших керівників Ізраїлю були членами кібуців — достатньо згадати Д. Бен-Гуріона та Г. Меір — і жили дуже скромно. З самого початку формування державних інститутів ініціатива знаходилась у руках соціалістичних сіоністських партій, найвпливовішою з яких була заснована в 1930 р. партія МАПАЙ (акронім “Ізраїльська робітничка партія”, з 1968 р. — “Партія труда Ізраїлю”, з 1999 р. — “Єдиний Ізраїль”, проте в країні вона традиційно відома як “Авода”), яка спиралась на промисловий та сільськогосподарський пролетаріат.

Африканцям були близькі та зрозумілі соціальні ідеї ізраїльтян. Для традиційної культури народів Тропічної Африки, в основу якої покладена етика колективізму, спільноти та спільного блага, західні соціальні та економічні моделі розвитку суспільства є неприйнятними, проте вони із прихильністю зустріли пропозиції Ізраїлю щодо розвитку контактів та реалізації запропонованих ізраїльтянами програм технічної допомоги [10].

Реалізацію перших, тоді ще одиничних програм технічної допомоги країнам Тропічної Африки Хістадрут почав з 1956 р. Зокрема, в Кенії ізраїльтяни надавали консультації в галузі сільського господарства та підготовки кадрів. В 1956 р. хістадрутівська компанія “Солел Боне” (“Solel Boneh”), яка займалась житловим та промисловим будівництвом, інфраструктурою та будівництвом транспортних шляхів, створила в Ліберії спільну ізраїльсько-ліберійську будівельну фірму “Лайбірєн констракшн корпорейшн”. Незабаром, спільно з урядом Гани, “Солел Боне” створила компанію “Гана Нейшюнал констракшн компані” (“GNCC”), крім цих країн, компанія працювала в Ефіопії, Нігерії та Сьєра-Леоне. З 1958 р. почали діяти спільні ізраїльсько-ліберійські програми в галузі сільського господарства та медицини. При посередництві Хістадруту наприкінці 1950-х рр. в країнах Тропічної Африки починає активну роботу низка ізраїльських компаній, серед яких: судноплавна компанія “ЦІМ”

(“ZIM Navigation”), при участі якої (40 % статутного капіталу) в Гані було засновано компанію “Чорна зірка” (“Black Star Line”) та відкрито морську академію “Ghana Merchant”; компанія “Тахал” (“TAHAL Consultant Engineers Ltd.”), спеціалізацією якої є водопостачання та управління водними ресурсами (спеціалісти “Тахал” працювали в Гані, БСК, Ботсвані, Гвінеї, Ліберії, Кенії, Нігерії, Камеруні, Замбії, Того, Ефіопії, Танзанії та Уганді).

Хістадрут був організатором стажування в Ізраїлі африканських лідерів в галузі профспілкового руху, кооперації, управління та освіти. В 1959 р. в Ізраїлі було проведено семінар Міжнародного Союзу соціалістичної молоді, в ході якого делегати з Гани, Нігерії та Ліберії мали змогу ознайомитися з такими інституціями як кібуц, мошав та Нахаль.

В 1958 р. Хістадрутом при підтримці уряду Ізраїлю, було створено Афро-Азійський інститут кооперації та тред-юніонів (з 1972 р. — Міжнародний інститут розвитку, кооперації та праці), який розробив та впровадив в життя низку програм, націлених на професійну підготовку фахівців з числа громадян країн, що розвиваються, у самих різноманітних галузях — менеджмент в соціальній сфері, організація профспілкового та молодіжного руху, економіка, сільське господарство, освіта (в тому числі — рання, професійна та курси підвищення кваліфікації), охорона здоров'я, державне будівництво, соціальне забезпечення тощо.

Взагалі, підготовкою та підвищенням кваліфікації африканських громадян в Ізраїлі займалося близько 20 установ: спеціальних центрів, учбових закладів, професійних організацій. Серед найбільших — Міжнародний центр громадських служб у Хайфі, Сільськогосподарський інститут ім. Руппіна, Центр технічної підготовки в Натанії, Центр з вивчення поселень в Реховоті, ветеринарний інститут, інститут лісового господарства тощо.

В 1958 р. урядом Ізраїлю, спільно з Хістадрутом при підтримці спеціалізованих установ ООН, зокрема — ФАО, було створено МАШАВ — Центр міжнародного співробітництва при МЗС Ізраїлю. Перед новоствореною організацією було поставлено низку завдань, зокрема надання допомоги країнам, що розвиваються в цілях пом'якшення проблем голоду, хвороб та бідності за допомогою підготовки кваліфікованих технічних кадрів та передачі технологій.

Зберігся лист від 15 липня 1958 р., написаний засновником факультету іноземної підготовки при Міністерстві сільського

господарства Ізраїлю (попередника CINADCO — сільськогосподарського відділу Машав) — Гершоном Фрадкіним Рааному Вейцу, в якому перераховуються основні завдання та напрямки першої навчальної програми:

1. Мета курсу: підготувати адміністративних робітників та сільськогосподарських інструкторів.
2. Програма буде містити в собі: практичну організацію робіт, дослідження сільськогосподарської галузі загалом, соціальні дослідження, практичні заняття та польові роботи.
3. Кількість учасників — 20-25 студентів з таких країн як Бірма, Нігерія, Індія, Гана та Ізраїль....
6. Інструктори залучаються у врегулюванні з Департаментом сільського господарства та з запрошенням двох лекторів з-за кордону: д-р Йанг (представник ФАО) та проф. Огонші з Нігерії.
7. Відкриття першого курсу: на протязі серпня 1958 р.
8. Фінансування: Департаменти сільського господарства та житлового будівництва, МЗС та Канцелярія прем'єр-міністра, при участі ФАО [11].

Машав почав свою діяльність в невеликих масштабах. В перший — 1958 р. роботи він провів навчальні курси для 137 слухачів з країн Африки та Азії. П'ять років потому, в 1963 р. в рамках навчальних проектів Машав пройшли навчання 1262 слухачі. Головним чином, курси спеціалізувалися в галузях сільського господарства, менеджменту та трудових відносин, медицини та охорони здоров'я. Більшість студентів були представниками африканських країн. В цьому ж 1963 році вперше експертів Машав було направлено у інші країни для проведення курсів підготовки “на місцях”: в цілому в 1963 р. було проведено 21 курс в 19 країнах з 393 слухачами. На середину 1960-х рр. близько 15 тисяч ізраїльських експертів працювали у 27 країнах Тропічної Африки. Африканці часто віддавали перевагу саме ізраїльтянам, тому що по-перше, робота ізраїльського експерта коштувала 6-7 тис. доларів США на рік (13.000 USD — з родиною), що було нижчою ціною в порівнянні з європейським експертом та вдвічі дешевше за експерта американського. По-друге, третина експертів прибували з ізраїльських кібуців та мошавів, з одного боку — мінус був в тому, що не всі ізраїльські експерти

були науковцями в областях, в яких вони вели консультування, проте з іншого боку — всі вони мали величезний досвід практичної роботи, соціальна ідеологія кібуцу робила їх “пророками праці”, вони пропагували роботу в колективі, за принципом: від кожного — по своїх силах та здібностях, не зважаючи на походження та статус при народженні [12, с. 10].

Освітні програми Машав планувались таким чином, щоб слухачі мали змогу знайти власні шляхи вирішення проблем та адаптувати їх до своїх культурних та соціальних цінностей, економічного потенціалу, природних ресурсів та регіональних пріоритетів. Курси проходять на базі різноманітних Машав-асоційованих установ по всій країні. В число учасників входять аспіранти, спеціалісти, викладачі, працівники на місцях, техніки та державні службовці. Серед найбільш відомих навчальних центрів Машав такі як:

- CINADCO — Центр для міжнародного сільськогосподарського співробітництва та розвитку. Заснований в 1958 році міністерством сільського господарства та сільського розвитку. Навчальні центри діють в кібуці Шефаїм та дослідницькому сільськогосподарському центрі Волкані, Бейт Даган. Діяльність CINADCO зосереджена в таких сферах як продовольча безпека, новітні технології в галузі сільського господарства, менеджмент та маркетинг в галузі сільського господарства, управління водними ресурсами та захист навколишнього середовища.
- МСТС — The Golda Meir Mount Carmel International Training Center — Кармелський центр — було засновано в 1961 р. в Хайфі. Головна ціль центру — заохочувати міжнародне співробітництво завдяки навчальним курсам, більшою мірою для жінок, збільшити їх причасність до здійснення процесу розвитку. Головними сферами діяльності МСТС є організація та управління мікропідприємствами, розвиток сфери соціальних послуг, дитячий розвиток, рання дитяча освіта. МСТС працює з різноманітними закладами та організаціями: Міністерствами сільського господарства, освіти, охорони здоров'я, університетом Хайфи та Техніоном — ізраїльським технологічним інститутом, жіночими організаціями, спеціалізованими установами ООН: ЮНІСЕФ, ФАО, ЮНЕСКО, МОТ, UNDP та ін.

- Інститут Арава для досліджень в сфері екології. В цьому навчальному закладі слухачі з країн, що розвиваються, в тому числі — африканських — навчаються на курсах з екологічних проблем, охорони та збереження природи, екологічної освіти.
- Університет Бен-Гуріона в Негеві — спеціалізується в сфері досліджень протидії опустелюванню, наукові дослідження пустелі та лісонасаджень. Структурними підрозділами є Інститут Віаустейн та IPALAC — міжнародна програма для вивчення урожайності в умовах посушливого клімату, характерного як для Ізраїлю, так і для більшості країн Тропічної Африки.
- Єврейський Університет (Єрусалим) — Школа охорони здоров'я — проводить річний курс, що забезпечує теоретичні та практичні знання з охорони здоров'я та фармакології. Сільськогосподарський факультет проводить курси в таких площинах як біотехнологія, продовольчі технології, захист врожаїв. Перших африканських студентів було прийнято на навчання в 1957/58 навчальному році.
- Ізраїльська метеослужба — курси прикладної метеорології та агрометеорології.
- Лікарня Карпан — коледж годувальниць [13].

Влітку 1960 р. у Реховоті під керівництвом Абби Ебана, посла у США і постійного представника Ізраїлю в ООН, у приміщенні Інституту Вейцмана відбулася Перша міжнародна конференція щодо ролі науки в країнах Африки та Азії. Половина учасників конференції складалася з представників країн, що розвиваються, інша половина — із провідних європейських, американських та ізраїльських вчених. Мета конференції була досить конкретна — навести мости між розвиненими державами й іншими країнами, виявити найбільш ефективні засоби використання на місцях досягнень сучасної науки та техніки. Ця конференція в Реховоті поклала початок традиції проведення подібних зустрічей кожні два роки.

Програми технічної допомоги, започатковані Хістадрутом, були дуже прихильно сприйняті більшістю африканських країн. На протязі 1950-60-х рр. кількість таких програм складала близько 200 і вони діяли в двох десятках країн Тропічної Африки, тисячі ізраїльських інженерів, техніків, лікарів, агрономів, профспілко-

вих функціонерів і організаторів молодіжного руху почали на місцях надавати практичну допомогу країнам Африки. Дуже значна кількість африканців пройшла професійну підготовку в самому Ізраїлі. Згідно з інформацією Департаменту міжнародного співробітництва МЗС Ізраїлю, Машав на самому початку своєї діяльності працював з дуже обмеженою кількістю студентів та країн: в 1958 році кількість стажерів складала 137 осіб, 43 % з них — з країн Африки. Але вже через п'ять років, в 1963 р. кількість студентів досягла 1262, з них 27 % займалися сільським господарством, вивченням основ кооперації та трудових відносин — 14 %, охороною здоров'я — 6 %. Причому більшість студентів (54 %) була саме з африканських країн [13]. Із більш ніж 13 тисяч стажерів з 90 країн світу, які навчалися в єврейській державі в період з 1958 по 1970-ті рр., 6272 особи (майже половина) були африканцями, а всього за роки функціонування програми Машав, 23730 африканських студентів здобули професію в Ізраїлі [14, с. 8].

На середину ХХ ст. профспілковий рух перетворився на один із важливих чинників формування сучасної системи міжнародних відносин. Діяльність Хістадруту по налагодженню контактів та розробці і реалізації десятків програм технічної допомоги стала фундаментом, на якому з 1958 по 1973 рр. активно розвивалось співробітництво між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки.

Література

1. Eger A. Histadrut: Pioneer and Pilot Plant for Israel's International Cooperation with the Third World // Israel in the Third World / Ed. Curtis, M. and Gitelson, S. A., Akiva Eger. — New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 1976. — 410 p.; Kwame Bofo Arthur, E. Gyimah-Boadi. Africa's Evolving Relations with Israel // Israel and Africa: Assessing the Past, Envisioning the Future. — New York - Tel Aviv, 2006. — P. 16-26.
2. Там само. — P. 18.
3. Peters J. Israel and Africa, The Problematic Friendship. — L.: British Academic Press, 1992. — P. 121; Laufer L. Y. Israel and the Developing Countries: New Approaches to Co-operation. — New York: Twentieth Century Fund, 1967. — P. 298; Gitelson S. A. Evolving Relations between Israel and the Third World // Judaism. — 1980 — V. 29, № 2. — P. 197-207.

4. Косухин Н. Д. Особенности партийного строительства и партийной системы в государствах Тропической Африки // Вестник Российского университета дружбы народов. — Сер.: Политология. — 2004. — № 1(5). — С. 107-118.
5. International Confederation of Free Trade Unions Constitution // <http://www.icftu.org/displaydocument.asp?Index=991221155&Language=EN>.
6. ICFTU Archives 1949-1993: Historical background: some dates / International Institute of Social History. — IISH Amsterdam, 2008. — P. 10-11. — <http://www.iisg.nl/archives/pdf/10751819.pdf>.
7. Меир Г. Моя жизнь. — Чимкент: Аурика, 1997. — С. 384.
8. Штереншис М. История Государства Израиль. — Герцлия: ISRADON, 2005. — 720 с.
9. Карасова Т. А. Правящая элита Израиля // Политическая элита Ближнего Востока: Сб. стат. — М.: ИИИиБВ и ИВ РАН, 2000. — 176 с.
10. Детальніше див: Ю. А. Юдин. Политические системы независимых стран Тропической Африки (государство и политические партии). — М.: Наука, 1975. — 324 с.
11. Gorelic M. Resettling Refugees in Rwanda // Shalom Magazine. — 1999. — № 3. — <http://www.mfa.gov.il/MFA/Mashav%20-%20International%20Development/Publications/2000/Resettling%20Refugees%20in%20Rwanda>
12. Segre D. V. The Philosophy and Practice of Israel's International Cooperation // Israel in the Third World / Ed. Curtis M. and Gitelson S. A. — New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 1976. — 410 p. — P. 7-26.
13. Bentsur E. Seminar on Israel's International Cooperation Policies in Africa. Kibbutz Ma'alene Hahmishina. — 1997, June 15: Summaries of Talks. — <http://www.mfa.gov.il/MFA/Mashav+-+International+Development/Activities/MASHAV+-+Israel's+International+Cooperation+Policies.htm>
14. Этингер Я. Мост между тремя континентами // Лехаим. — 2002. — № 2. — С. 4-12.

Резюме

Автор рассматривает значение израильской профсоюзной организации — Хистадрута — в установлении первых контактов Израиля и стран Тропической Африки в 1950-60-е годы XX столетия.

Рецензент канд. истор. наук, доцент И. Д. Черных

**ПОЛІТИКА КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ
ПРОТИ БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
(20-30-ті рр. ХХ ст.)**

Болгарське населення як і інші представники національних меншин зазнало організованих ударів каральної машини. У 1920 р. в 40 болгарських селах Таврії, переважно в Бердянському повіті, проживали 100 тис. болгар, на Херсонщині в 10 болгарських селах — стільки ж, у 15 болгарських селах Криму — 45 тис. Деяко меншу кількість болгар зафіксував перепис 1926 р. Згідно з ним, усього їх налічувалось 223,1 тис, що становило 0,6 % населення республіки. І така ситуація цілком закономірна — дався взнаки голодомор 1921-1922 рр., від якого постраждали переважно південні регіони України [1].

По так званих “національних лініях”, що становили окремий розділ статистичного звіту, облікові підрозділи обласних управлінь народного комісаріату внутрішніх справ (УНКВС) повинні умовно віднести заарештованих до відповідних груп. Звіти передбачали: польські, німецькі, харбінські, латиські, естонські, грецькі і болгарські лінії [2]. Болгарське населення, що проживало переважно на Півдні України, як і інші національні меншини, зазнало організованих ударів каральної машини.

На території сучасної Миколаївської області болгары розселися компактно починаючи з 70-х років XVIII століття (села Димово, Щербані). Найбільш багаточисельним є селище Тернівка, засноване в 1791 році вихідцями із східної Фракії в 1802 році. За офіційними даними в 1929 році Тернівська сільрада за своїм складом була національною, із переважною кількістю болгар, все її населення складало 5125 осіб [3].

Одними з перших наступ тоталітарної системи відчули селяни. Відомо, що жителі Тернівки традиційно займалися сільським господарством, в тому числі овочівництвом. В дордянські часи сформувався подвірний принцип землекористування, який передбачав закріплення за родинами ділянок, що передавались у спадщину. В 20-х роках ХХ століття внаслідок процесів укрупнення на території селищної громади виникли декілька колективних господарств. У 1929 році діяли комуні

ім. Ф. Держинського, ім. Леніна, артіль “Іскра”, ім. Я. Свердлова, “Червоний Схід”, “Вільний орач Жовтня” [4]. Водночас, більшість селян (56 % дворів) не бажали вступати до нових утворень, вважаючи, що сімейні форми господарювання є більш зручними і ефективними. Подібні настрої суперечили партійній політиці, націленій на усупільнення землі, реманенту та худоби. На листопадовому 1929 року пленумі ЦК ВКП (б) жорстко засуджені спроби відхилення від генеральної лінії партії на суцільну колективізацію, а в грудні того ж року Й. Сталін визначив нове стратегічне завдання — перехід до політики ліквідації куркульства як класу. Виконуючи партійні директиви президія Тернівської сільської ради 19 січня 1930 року розпочала репресивні заходи проти одноосібників, в першу чергу заможних. У 16 родин за невиконання планів хлібозаготівлі конфіскували будинки і майно.

Постраждали: Г. Ганчо, Д. Дмитрієв, Ф. Сербін, П. Скарлат, Г. Христо та інші [5], через тиждень ще у 11 сімей відібрали майно. Особливої жорстокості зазнала сім'я Г. Ганчо, в якій було шестеро дітей віком від одного до шести років та батько господаря — 83 років. В люті морози їх виселили із власного будинку і поселили в землянці; все майно і худобу відібрали [6].

Частина селян змушена покинути Тернівку, в якій майже 130 років проживали предки. Місцева влада примусово розкуркулила з подальшим виселенням О. Брятко, Д. Бузніка, І. Волчо, О. Деордієва, Я. Коча, М. Черно та інших [7]. Згідно із інструкцією ЦВК та РНК СРСР найбільш заможних куркулів виселяли у віддалені місцевості СРСР, інших — в межах району. У селян конфісковували житлові і господарські побудови, реманент, худобу, продовольчі і кормові запаси, насіння, домашнє майно, а також готівку.

Звичайно, така політика викликала гостре обурення з боку громадян. Деякі із них відкрито виступали проти насильницької колективізації та розкуркулення. Житель с. Бармашовки болгарин Ф. Васильєв на зборах членів місцевого товариства спільного обробітку землі висловився: “ТСОЗ — це панщина, і селяни, які увійдуть туди залишаться голими...” [8].

Примусове укрупнення господарств супроводжувалось жорсткими кампаніями державної хлібозаготівлі. Тих селян, які виступали проти цих заходів, звинувачували в антирадянській агітації та пропаганді і засуджували за статтею 54-10 КК УСРР до виселення в

північні регіони. За таким звинуваченням відправили до міста Котлас (Архангельська область) мешканця с. Кантакузівка Вознесенського району Г. Семчова (народився в м. Дряново, Болгарія) [9].

На півночі опинився і тернівчанин Ф. Сербін разом із дружиною, сином і донькою. В 1935 році він самовільно повернувся до рідного села, де працював сторожем в місцевій кооперації. Пізніше, в 1937 році його звинуватили в антирадянській агітації і за вироком трійки при УНКВС розстріляли [10].

Наступ на одноосібні господарства, депортація селян у віддалені райони країни, а також примусове проведення хлібозаготівельних кампаній призвели до голодомору, який торкнувся і Тернівки. Члени місцевої комуни ім. Леніна в листі до редакції газети “Шлях індустріалізації” від 7 березня 1933 року писали: “Повідомляємо що члени комуни дуже голодують, вже чотири дні як не бачать навіть крихти хліба. Просимо Миколаївські організації звернути на це увагу та надати негайну допомогу” [11]. Політичне керівництво країни намагалось приховувати інформацію щодо голоду. Саме це слово заборонялось вживати в документах партійних і державних органів, а також в засобах масової інформації. Порухників заборони карали навіть ув’язненням. Так, мешканку Тернівки Г. Стоєву засудили умовно до ув’язнення в концтаборі за “розповсюдження чуток про голод” [12].

Деякі заможні селяни ще до початку масових кампаній по розкуркулюванню ліквідували власні господарства, продавали майно і виїжджали до міста. Але й там вони підпадали під репресивні дії влади. Нові городяни не знали, що згідно із директивою органів державного політичного управління (ДПУ) агентурним шляхом збиралась інформація щодо їх адрес, місць роботи, складу сім’ї, майнового стану до переїзду в Миколаїв. В період масових репресій 1937-1938 років ці дані органи НКВС з особливою ретельністю використовували при “розкручуванні” політичних справ. Так, у звинуваченні проти Г. Деордієва, працівника заводу “Дормашина” зазначалось, що в “1929 році він побоюючись розкуркулення і вислання ліквідував в с. Тернівка своє господарство і виїхав до м. Миколаєва”. Влада не “вибачила йому куркульського минулого”: в подальшому його страчено із конфіскацією майна [13].

В квітні 1935 року заарештували уродженця Тернівки І. Іванова, який працював робітником на металпромкомбінаті міського

промсоюзу. В матеріалах справи записано, що він “проводив на заводі А. Марті контрреволюційну агітацію і розпалював національну ворожнечу серед робітників (антисемітизм)”. Постановою особливої наради при народному комісарі внутрішніх справ СРСР від 20 липня 1935 року за антирадянську агітацію його вислали до Красноярського краю.

Масовий політичний терор торкнувся і представників національної інтелігенції. За декілька років до початку тотальних репресій заарештовано болгарина Прокопенка Василя Георгійовича, завідуючого трудовою школою № 25. У звинуваченні зазначалось, що “здійснював виховну роботу серед учнів в антирадянському дусі, в результаті чого деякі із них в 1928 році в період перевиборів до сільрад виготовили рукописні антирадянські листівки і розповсюджували в селі Варварівка. В них говорилося: “За радянську владу, але без комуністів!” [14]. Органи засудили вчителя до п’яти років ВТГ (виправно-трудових таборів).

В 1937-1938 роках каральні дії влади проти педагогів, як і інших категорій населення значно посилились. Вихідцю із Тернівки П. Черно, завідуючому кабінетом хімії при інституті підвищення кваліфікації інженерно — технічних працівників, поставили у провину пособництво в антирадянській націоналістичній організації. Під час очної ставки між свідком М. Лещенко і П. Черно йшлося про те, нібито останній дав згоду дістати хімічні реактиви для виготовлення вибухівки. Хоча Черно категорично заперечував ці вигадки, сталінське правосуддя винесло йому суворий вирок — розстріл. [15].

До стану ворогів народу включили земляка Черно, О. Васильєва — викладача математики на курсах майстрів соціалістичної праці при Миколаївському трамвайному парку. В 1938 році його позбавили волі за звинуваченням про участь у контрреволюційній підпільній повстанській організації. Заарештований в своїй заяві спробував “щиро зізнатися і відверто розповісти про свою контрреволюційну діяльність” під час панування гетьмана Скоропадського, наступу армій генералів Денікіна і Врангеля. Васильєв сподівався, що керівництво облуправління НКВС врахує його відвертість і надасть можливість “чесно, по-стаханівськи працювати”. Але органи оцінили “білогвардійське минуле” Васильєва у відповідності із службовими директивами: підсудного стратили, а майно конфіскували [16].

Жертвами свавілля влади стали вчителі-болгари: Г. Белік, А. Діордієв, К. Петков та інші. Репресії застосовувались і щодо студентів. В 1938 році ув'язнили К. Петкова, студента 4 курсу Миколаївського педінституту, але за недостатністю доказів справу припинено [17].

Серед репресованих опинився І. Бузнік, інженер Миколаївського будівельного тресту. В матеріалах слідства підкреслювалось, що він був “з 1925 року шпигуном болгарської розвідки”. Рішенням трійки при УНКВС його засудили до вищої міри покарання із конфіскацією особистого майна [18].

Зміцнюючи тоталітарний режим владні органи використовували різноманітний арсенал засобів, націлених на те, щоб залякати населення і зламати його опір. Але і в умовах зростаючого ідеологічного тиску не всі громадяни піддавались ідеологічній обробці. Деякі з них відверто критикували політику ВКП (б). Працівник тернівського колгоспу ім. Коларова М. Серебрич під час бесіди з односельцями відверто називав Сталіна контрреволюціонером, який знищив багато чесних людей, заявляв, що страта Тухачевського, Уборевича, Якіра та інших воєначальників є злочином. Виступ М. Серебрича обговорили на загальних зборах членів колгоспу і кваліфікували як “терористичний випад”. До того ж, його звинуватили в агітації, націленій на зрив продажу державі надлишків хліба. В серпні 1937 року М. Серебрича розстріляли [19]. За вислови в “захист ворога народу Тухачевського і похабні образи товариша Сталіна” в 1938 році стратили члена однієї із місцевих артіль О. Волчана [20].

Управління НКВС в областях свідомо фабрикувало групові справи, щоб продемонструвати наявність організованої антирадянської опозиції. Нерідко використовувався “національний підхід”. Так, в 1938 році “сфабриковано” справу групи болгар — колишніх куркулів із Первомайського району Миколаївської області. До неї входили уродженці старого болгарського поселення Ольшанка — брати Михайло, Петро та Семен Владови, які на той час проживали в с. Грушівка, а також мешканці міста Первомайська В. Добров, Д. Опря, Г. Бужан, К. Кіров, Д. Тодоров. В офіційному звинуваченні зазначалось, що учасники організації проводили “антирадянську агітацію серед робітників і службовців, розповсюджували провокаційні чутки про війну... вихваляли фашистський лад Болгарії, прагнучи довести, що там добре життя”. Всіх болгар, що проходили по цій справі страчено [21].

В 1937 році в місті Очакові проводилося слідство за справою церковників, очолюваних священником Х. Господіновим. До шпигунської групи входили церковний староста Ф. Данилов та активіст громади І. Дубина. В матеріалах справи підкреслювалось, що церковники “агітують відсталу частину селян із колгоспу “Червоний партизан” не виходити на роботу у недільні дні..., під видом релігії здійснюють антирадянську агітацію..., а Дубина взагалі заявляв, що влада представляє собою купу аферистів, які знущаються над народом”. Церковнослужителів спіткала така ж доля як і болгар із Первомайщини [22].

Під оберти репресивної машини попадали цілі сім'ї. Її жертвами стали М. Тумберкакі та його донька — вихідці із греко-болгарського села Малий Аджалик (с. Свердлове Благоевського району Одеської області). Голову сімейства в 1930 році за виступ проти колективізації відправили до Сибіру строком на 5 років. Разом із односельцем К. Граматікою та іншими двічі тікав із заслання, а потім самовільно повернувся до Тернівки, де на той час проживала його сім'я. Він влаштувався чорноробочим в радгосп ім. Коларова. Вислів Тумберкакі про те, що “раніше били і садили куркулів, а зараз вже нікого садити” став для нього фатальним. До того ж в матеріалах справи зазначалось, що “не забезпечував належний догляд за кіньми”. Вирок трійки — розстріл [23]. Донька Тумберкакі — Євгенія “серед молоді і дівчат Тернівки висловлювала невдоволення заходами радянської влади”. У постанові вказувалося про те, що в присутності групи працівників місцевого радгоспу вона критично оцінила проведення підписки на державну позику. За це її засудили до 8 років виправно-трудоих таборів. Знедолена мати в червні 1937 року звернулася із заявою до прокурора СРСР з проханням переглянути справу, але протест прокуратури на рішення трійки відхилили [24]. За межі місця проживання виселили С. Єнчева, який народився в с. Константинів (Болгарія) і його сина А. Єнчева [25].

Особливо прискіпливо органи розглядали справи болгар, які прибули порівняно недавно із-за кордону і підтримували зв'язки із батьківщиною. В Болгарії в 1935 році встановлено монархічну диктатуру царя Бориса III. В зовнішній політиці монарх орієнтувався на фашистську Німеччину, що згодом призвело до погіршення відносин з СРСР. Це в певній мірі відчували болгар, що проживали в СРСР.

Характерна доля Г. Чернева, який під час Першої світової війни він попав у полон, після чого в 1916 році залишився в Росії. В 30-х роках Чернев займався овочівництвом в с. Ново-Андріївка Варварівського району Миколаївської області. В документах слідчої справи підкреслювалось, що за матеріальним станом він був заможним, “двічі розкуркулювався..., мав постійну найману силу до 25 осіб, декілька коней”. Окремо зазначалось про його листування із батьками, сестрою, сином та іншими родичами в Болгарії. У звинуваченні записано, що Чернев вихваляв фашистський режим в Болгарії. В жовтні 1938 року трійка УНКВС ухвалила вирок щодо нього — розстріл з конфіскацією майна. На прохання сина потерпілого, в 1956 році постановою Миколаївського обласного суду справу припинили за недостатністю звинувачень [26]. Така ж доля очікувала болгар М. Вачкова, К. Бонева, Г. Дойч, М. Попова, які працювали в сільськогосподарській галузі на території Миколаївщини. Їх засуджено до ВТТ.

Репресій зазнав тернівчанин Д. Богданов. Напередодні жовтневого перевороту 1917 року він прибув до Тернівки, де налагодив вирощування овочів. За даними свідків в його господарстві працювали близько 40 найманих працівників. Заможного господаря під час колективізації розкуркулили, після чого він вимушений працювати городником у приміському господарстві міліції, а в 1935 році заарештували. В матеріалах слідства наводились факти про бажання Богданова повернутися до Болгарії, оскільки там “добре живеться”. Особлива нарада при НКВС СРСР звинуватила його у вербуванні охочих нелегально переїхати до Румунії і Болгарії і засудила до п’яти років виправно-трудових таборів. У висновках наради зазначалось, що Богданов не виїхав до Болгарії з причини небажання залишити свою сім’ю, що проживала в СРСР [27].

В 1938 році розстріляно болгарина М. Попова — завідуючого артілі “Червоний трудовик”. Крім типових звинувачень у нелояльності до радянської влади, його звинуватили у листуванні із братом, який емігрував до Болгарії під час громадянської війни [28].

Болгарська тема використовувалась навіть в тих процесах, де учасниками проходили українці і росіяни. В 1937 році розглядалось справа архієпископа О. Нагорського. На час арешту він проживав в м. Миколаєві. Архієпископа звинуватили у дискредитації

нової радянської конституції і підбурюванні віруючих до виступів за повернення церков. Причому наголошувалось, що О. Нагорський підтримував зв'язки із донькою в Болгарії — “надсилав їй антирадянську інформацію і отримував від неї кошти” [29].

Таким чином, болгарське населення Півдня України в 20-30-х рр. ХХ століття зазнало репресій з боку сталінського режиму: від позбавлення виборчих прав до вищої міри покарання. За підрахунками дослідника Шитюка М. М. тільки на території Миколаївської області жертвами репресивних заходів стали близько 150 болгар [30]. Внаслідок примусової колективізації багато селян залишили власні господарства і переїхали до міст, що об'єктивно зруйнувало їхнє традиційне соціокультурне і етнічне середовище. Погіршення відносин між СРСР та Болгарією використовувалось органами НКВС як один із аргументів у впровадженні “болгарської національної лінії”, грубо порушувались елементарні права і свободи людей. Це призвело до приниження гідності болгар, які десятиріччями проживали спільно з українцями і росіянами і, фактично, стали корінним населенням. Трагічні 30-ті роки не минули і мешканців болгарських поселень Південної України, довгі роки їх вважали “ворогами народу”.

Література

1. Міронова І. С. Національні меншини України. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — С. 289.
2. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 84.
3. Вся Николаевщина. 1929 год. — Николаев, 1929. — С. 216.
4. Там само.
5. ДАМО. — Ф. Р. 162. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 8, Л. 4.
6. Макарчук С., Рихальський М. Колективізація сільського господарства на Миколаївщині та її наслідки // Масові репресії на Миколаївщині 1920-1950-ті роки. — К.-Миколаїв, 2004. — С. 81.
7. ДАМО. — Ф. Р. 162. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 73.
8. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 952. — Арк. 19-20.
9. Трагедія століття: голодомор 1932-1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 321.
10. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 4336. — Арк. 17.

11. Трагедія століття: голодомор 1932-1933 років на Миколаївщині. — С. 38.
12. Там само. — С. 336.
13. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 1695. — Арк. 33.
14. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 3977. — Арк. 58.
15. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 3650. — Арк. 2, 34-36.
16. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 946. — Арк. 6. 16-17.
17. Бюлетень. Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій. — Миколаїв, 1996. — Вип. 3. — С. 32.
18. Реабілітовані історією. У 27 т. Миколаївська область. — Кн. 1. — К.-Миколаїв: Світогляд, 2005. — С. 50-51.
19. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 4551. — Арк. 5-28.
20. Реабілітовані історією. У 27 т. Миколаївська область. — Кн. 1. — С. 51.
21. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 6597. — Арк. 15-148.
22. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 6323. — Арк. 65-68.
23. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 4803. — Арк. 1, 8, 20.
24. Там само. — Арк. 1, 15, 30
25. Єнчев С. С. Облікова картка громадянина, що зазнав політичних репресій // Архів Миколаївської обласної редакційно-видавничої групи “Реабілітовані історією”.
26. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 5186. — Арк. 2, 8, 11, 27-29.
27. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 684. — Арк. 10-20.
28. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 3901. — Арк. 8, 21-25.
29. ДАМО. — Ф. Р. 5859. — Оп. 2. — Спр. 2865. — Арк. 92.
30. Дихан М. Болгарские национальные районы в Украине в 20-30-е гг. Краткий исторический очерк. — Одесса: Маяк, 2004. — С. 99.

Резюме

Исследуется политика административной системы в 1920-1930-х годах на юге Украины относительно болгарского населения.

Рецензент канд. истор. наук, доцент А. Е. Румянцева

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ АРА НА МИКОЛАЇВЩИНІ В 1922-1923 РОКАХ

Соціально-політичне та економічне становище Української радянської республіки значно ускладнилося внаслідок голоду 1921-1923 рр. на Півдні України. Він був породженням кількох взаємопереплечених чинників:

- згубної для сільського господарства республіки політики “воєнного комунізму”, яка проводилася до березня 1921 р. (а деякі її методи використовувались до осені того ж року);
- залежності України від московського центру, який в умовах посухи на Півдні республіки діяв не в інтересах українського населення;
- загальної розрухи у сільському господарстві після семирічного періоду воєн;
- посухи 1921 р. в основних аграрних районах України.

У 1921 р. в УСРР було зібрано лише 27,7 % від урожаю 1916 р. Незважаючи на це, Москва вимагала збільшити вивезення хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу заготівель. Формування державного хлібного фонду здійснювалося примусово. Це різко збільшило кількість голодуючих, яких навесні 1922 р. було 5,6 млн. осіб (25 % населення республіки) [1]. За даними О. М. Мовчана до літа 1922 р. кількість голодуючих в Україні становила 15 % населення республіки, або 3,8 млн. чол. За підрахунками відомого тоді статистика П. Н. Попова, кількість населення країни в ті роки скоротилася на 5,2 млн. чол., а за даними сучасного історика Ю. А. Полякова — на 3,4 млн. Зменшення населення на Україні (дані Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК) становило близько 300 тис. чол. [2]. В порятунку українських голодуючих суттєву роль відіграли іноземні благодійницькі організації, діяльність яких тривала на Україні з березня 1922 по серпень 1923 рр. Вони забезпечували харчуванням близько двох мільйонів чоловік.

Стурбований тяжким становищем голодуючих в Росії міністр торгівлі США Герберт Гувер, голова Американської адміністрації допомоги (АРА), заявив про готовність розпочати переговори з представниками країни Рад про надання продовольчої допомоги населенню неврожайних місцевостей. Спочатку В. І. Ленін сприйняв пропозицію Гувера вороже і називав голову АРА та його найближчого співробітника У. Брауна “нахабами” і “брехунами”. Проте незабаром він дав згоду на переговори з Брауном в Ризі. Переговори в Ризі тривали 10 днів. 20 серпня 1921 р. представник правління АРА Браун та Литвинов офіційно підписали угоду про поставки Радянській державі зерна і продовольства. Проте до України іноземних рятувальників не запрошували. Як зазначалося раніше, про голод в Україні існувала інформаційна блокада. Першими, хто її прорвав, були меноніти громад США, Канади і Нідерландів. Вони звернулись до Х. Раковського з вимогою надати їм можливість відкрити харчувальні пункти, насамперед для своїх одновітців, які мешкали в Запорізькій та Миколаївській губерніях. Вже в жовтні 1921 р. Раковський від імені уряду України уклав з ними відповідну угоду. Проте менонітів пустили на територію України лише в березні 1922 р.

В грудні 1921 р. Раковський уклав угоду з місією Нансена, а 10 січня 1922 р. з АРА про поширення на територію України усіх видів допомоги, які раніше направлялися цими організаціями російським голодуючим. Проте Радянський уряд певний час чинив різні перепони їх діяльності на Україні з метою зосередження допомоги голодуючим Російської Федерації. Лише у травні 1922 р. АРА і місія Нансена розгорнули свою діяльність в Україні.

Пік діяльності іноземних благодійницьких організацій на Україні припав на літо 1922 р. До 15 липня 1922 р. по лінії АРА харчувалося 1 млн. 200 тис. чоловік, тобто близько 800 тис. дітей і 400 тис. дорослих. А вже на початок серпня АРА харчувала на Україні в своїх їдальнях та кухнях близько 2100000 чоловік (1072666 дорослих та 1025440 дітей). Місія Ф. Нансена годувала ще 80 тис. голодуючих, український Червоний Хрест — 780 тис. [3]. За весь час допомоги місія Ф. Нансена надала голодуючим 12,2 млн. пайків, АРА — 180,9 млн. Допомога інших благодійницьких організацій була значно меншою [4]. На прохання радянського уряду в 1922/23 рр. іноземні

організації надавали в основному виробничу допомогу голодуючим. До квітня 1923 р. іноземні організації завезли в Україну 250 тис. кіс, 100 плугів, 428 жниварок, 100 сортувалок, 400 віялок, 1335 коней, 500 корів, більше 15 вагонів насіння, обладнання для 15 сироварень і книжки для 40 сільськогосподарських бібліотек. Американський об'єднаний комітет “Джойнт”, який вийшов зі складу АРА, асигнував 1,5 млн. доларів на безпроцентну позику виключно єврейським селянським кооперативам. Його позику отримали 10 тис. одноосібних господарств селян у 29 єврейських колоніях та 27 українських селах [4, с. 76-77].

Зазначимо, що окрім згаданих форм допомоги, благодійна діяльність іноземних організацій мала й інші напрями. Українському населенню було безкоштовно роздано співробітниками АРА 129 тис. пар теплої білизни, понад 17 тис. м тканин. У квітні 1922 — березні 1923 рр. медичні заклади України отримали лише від АРА медикаментів на загальну суму 4 млн. крб. [3, с. 67]. Зрозуміло, що обсяг статті не дає можливості з достатньою глибиною висвітлити весь комплекс проблем іноземної благодійницької допомоги голодуючим у 1921-1923 рр. Проте, нам слід пам'ятати, що у ті далекі 1920-і роки завдяки діяльності іноземних благодійних організацій від жахливої смерті було врятовано мільйони українського населення, а особливо генофонд народу — його дітей.

Миколаївський районний комітет АРА було утворено на організаційному засіданні 6 травня 1922 р. Тоді ж було прийнято рішення про утворення комітетів по повітах губернії, а також про відкриття перших трьох харчових пунктів: № 1 (вул. Кузнечна, між 1-ю і 2-ю Слобідськими), № 2 (при заводі “Руссуд”) і № 3 (на 6-й Воєнній, ріг Спаської) [5]. їх відкриття відбулося 18 травня [6].

Через декілька днів було відкрито ще 4 пункти харчування: 21 травня — № 4 (їдальня заводу “Наваль”), 25 травня — № 5 (9-ая Воєнна і Котельна), кінець травня — № 6 (їдальня в районі вокзалу, приміщення колишнього залізничного училища), початок червня — № 7 (3-я Кладбищенська, ріг вул. 3-я Воєнної). До кінця року АРА відкрила у Миколаївській губернії 60 пунктів харчування, постачала 231 дитячий заклад та лікарні, кормлячи 49060 дітей [7]. Загалом протягом 10 місяців 1922-23 років на харчування хворих з фонду “АРА” було виділено 205 410 обідів [8].

Одна із проблем годування стосувалася суворого правила АРА: готування їжі й харчування повинне відбуватися на кухні; нікому не дозволялося брати додому або доставляти їжу хворим вдома. Це, як виявилось, стало найбільш непопулярною акцією АРА. З американської точки зору було б нерозумним дозволяти дітям брати продукти додому, де вони ділилися б серед голодних батьків і родичів, ще більш ускладнюючи проблему підтримки голодних дітей. Належний раціон був призначений на одну людину, але ніяк не на декілька. Американці наполягали на суворому виконанні “науково” запропонованої кількості калорій. Діти й батьки не могли узяти до тями, чому не можна поділити “пайку”.

Повсякденна страшна реальність демонструвала неспроможність відстояної на європейському досвіді аксіоми. Заборони часто в селах порушувалися, селяни осаджували проханнями супервайзерів відмовитися від безсердечного обмеження. Американці були змушені поступитися — їжу брали додому, їли не готуючи, годували дорослих і хворих [9]. Наприклад, Уповноважений по Миколаївській губернії М. Раскін змушений був 11 липня 1922 р. дозволити дітям молодше п’яти років, у зв’язку з епідеміями, отримувати обіди вдома. Але часті зловживання у даному напрямку привели до відміни цього розпорядження і з 18 вересня “усі діти без різниці у віці повинні з’їдати свої обіди винятково у приміщеннях їдалень”. Хоча певні винятки були передбачені для хворих дітей, якщо вони мали свідоцтво лікаря [8].

Не завжди були хороші відносини і з офіційними представниками радянської влади. З моменту появи Американської Адміністрації допомоги у Миколаєві за ними розпочався нагляд з боку відділу державного політичного управління (ДНУ). Тимофеев, голова особливого відділу ДНУ в губернії, зазначав: “... шпигунство не страшне, є наше ДНУ, важливіше значення має допомога “АРА”, оскільки симпатії до американців надто великі. За “АРА” населення зовсім не бачить “Допгола”, констатує відсутність керівництва губернією. Необхідно спрямовувати агітацію у протилежний бік...”. На засіданні губернського комітету ДНУ ставиться вимога перед губернським виконкомом добитися того, щоб робота з надання допомоги йшла від імені “Допгола”, що і сталося з пайками, які не видавалися в пунктах, відкритих “АРА” [10].

Іншою формою діяльності АРА була доставка продуктивних посилок. Ця схема була випробувана у Центральній Європі у 1920-1921 рр. Угода АРА з радянським урядом про посилки була підписана 19 жовтня 1921 р. Задум полягав у тому, що кожний живучий за межами ураженої голодом країни, хто бажав надати допомогу, купував продуктивний купон за 10 доларів в американському банку, або в офісах АРА в Європі. Потім купон посилав поштою через АРА в країну голоду, де АРА знаходила людину-одержувача, якому призначалася посылка. Одержувач відносив купон у найближчий склад АРА й обмінював його на продуктову посылку. Посылка складалася з 49 фунтів борошна, 25 ф. рису, 3 ф. чаю, 10 ф. жиру, 10 ф. цукру, 20 банок згущеного молока. У перерахуванні на кілограми, вага посилки становила приблизно 53 кг. Це були продукти вищої якості, вони обходилися АРА в 6,5 доларів плюс 1 долар за перевезення й страховку. Різниця між собівартістю і продажною ціною йшла до фонду, що використовувався на харчування дітей. Згідно з підрахунками АРА, один типовий набір продуктової посилки забезпечував родину з 5 чол. харчуванням на тиждень [9].

Один з очевидців пише у своїх спогадах, як виглядала така посылка: “Перша посылка, яку мати і я з торжеством провезли на поштові від пошти до нашого будинку по вулиці, зробила сенсацію. Ящик, що важив пуда півтора, був із чисто струганих дощок, з великими буквами англійською мовою по бокам, з великим яскравим американським прапором, наклеєним на кришці. Ящик привезли, кліщами й сокирою вчисто розкрили. Усі заахали від захоплення. На банках зі згущеним молоком були зображені корови, що паслися, на різних мішечках і коробках теж красувалися кольорові картинки. Витягли свиняче сало, що носило дзвінку назву “бекон”, борошно питлівку, метрової довжини макарони, цукор довгими шматочками, рис”.

Для управління посилковими операціями був створений спеціальний відділ в АРА. На місцях діяли пункти розподілу посилок. Основними пунктами в Миколаївській губернії були Миколаїв, Єлисаветград (нині — Кіровоград) та Херсон. Для повідомлення громадян про існування програми продовольчих посилок АРА поширила в Росії через свої офіси й поштові відділення близько півтора мільйонів листівок. Російські громадяни вписували свої імена й адреси в ці листівки; після АРА відправляла

їх у Європу і в Америку. Так забезпечувалася адресна персональна допомога конкретної людини за межами України конкретній людині в Україні. Крім цього, відновлювалися порушені війною і революцією зв'язки між країнами і людьми [11].

Критична фаза голоду залишилася позаду, був зібраний гарний урожай. Більшовики почали тяготитися присутністю АРА. Голод переходив у нестаток і недоїдання. На офіційному сленгу становище характеризувалося як “последгол”. Однак, Ради потребували політичного визнання США, тому місію доводилося терпіти, хоча почався виявлятися ввічливий, але твердий натиск. І все-таки, незважаючи на офіційний оптимізм, багато селян як і раніше голодували й волали про допомогу.

Починаючи з 1 вересня 1922 р. АРА почала згортати свою активну діяльність в Україні. На Миколаївщині з даного числа припинялося годування дорослого населення, а кількість дітей зменшувалася на 50 % [12]. У подальшому ідальні АРА поступово переходили під контроль “Джойнту”, Місії Нансена та Українського товариства Червоного Хреста, хоча станом на квітень 1923 р. АРА мала на Миколаївщині 112 їдалень.

Голод і допомога АРА серйозно компрометували комуністичну владу в очах населення і світової громадськості. Тому влада в центрі і на місцях уживала спроби прямо або побічно зменшити внесок АРА у боротьбі з голодом і заодно приписати їхні заслуги собі. Коли криза минула, відношення явно змінилося, тепер допомога бачилася не такою потрібною, влада стала тяготитися присутністю незалежної від її контролю організації, а в голосі партійних функціонерів усе виразніше стали проявлятися нотки класової ненависті.

Улітку 1922 р. радянська делегація на конференції в Гаазі звалила світ у шок, оголосивши про намір відновити експорт зерна. Восени 1922 р. Москва оголосила про наявність мільйонів тон зерна, призначеного на експорт, у той час, коли власні оцінки вказували на те, що в найближчу зиму 8 млн. радянських громадян усе ще буде потрібна продовольча допомога, половина якої може бути задоволена власними ресурсами. Американська сторона протестувала проти вилучення більшовиками хліба у голодуючих на експорт, і це згодом мало негативне враження на громадську думку в СІЛА — допомога була припинена, відносини між країнами зіпсовані, а офіційне визнання Америкою СРСР

було відкладено ще на десять років. АРА заявляла про безпосередній порятунок життя радянських людей, радянські лідери про відродження індустрії для будівництва соціалізму, який би ліквідував голод у майбутньому. Гувер не бажав субсидіювати реконструкцію радянської промисловості за рахунок життів радянських людей — це стало джерелом його відмови від пошуку коштів і привело до згортання діяльності АРА як в Радянській Росії, так і Україні.

25 червня 1923 р. Миколаївський окружний комітет АРА було офіційно закрито, а 20 липня 1923 р., через два роки після драматичного звертання Горького про допомогу, був закритий центральний офіс місії в Москві. Залишаючи країну, Адміністрація вручила російським і українським співробітникам, хто найбільш відзначився, іменні сертифікати “У вдячне визнання вірних і самовідданих послуг, зроблених А. Р. А. у її прагненні полегшити страждання голодуючого населення Росії”. Усього таких сертифікатів було видано 5000. Керівництво АРА вважало, що вони послужать збереженню в країні пам’яті про американську допомогу.

Зокрема, висловлюючи глибоку вдячність американському народу від РНК СРСР, Л. Б. Камєнев на прощальному вечорі із співробітниками Американської адміністрації допомоги сказав: “Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА мільйони людей різного віку були врятовані від смерті, й цілі поселення і навіть міста уцілили від загрожуючої їм катастрофи. Нині, коли з припиненням голоду величезна робота АРА закінчується, РНК від імені врятованих мільйонів і трудящого народу Радянської Росії та союзних республік вважає своїм обов’язком перед обличчям усього світу висловити цій організації, її голові Герберту Гуверу, представникові в Росії полковнику Хаскелю і всім його співробітникам свою глибоку вдячність і заявити, що народи, які населяють Союз Радянських Соціалістичних Республік, ніколи не забудуть подану їм американським народом через АРА допомогу, вбачаючи у ній основу майбутньої дружби двох народів” [2].

Можна тільки припустити, що у свідомості поколінь, що пройшли через голод і американську допомогу, пам’ять про АРА суперечило тому офіційному уявленню, яке їм намагалася зверху нав’язати радянська влада. Розуміючи, що АРА занадто силь-

но вплинула на суспільну свідомість, офіційна влада спробувала викоринити всяке згадування про неї, зробити її зовсім невідомою для наступних поколінь.

Як результат, перемога спільними зусиллями над одним із найстрашніших в історії голодом двадцятого століття. Америка допомагала Україні продовольством, медикаментами, одягом, незважаючи на те, що не визнавала більшовицьку владу і навіть ставилася до неї досить вороже. В українських умовах створення “арівської машини” було подвійно важливо тим, що допомога контролювалася не державою, а незалежною організацією. Тому допомога доставлялася тим, хто в ній нуждався, не розкрадалася. Операція по наданню допомоги виявилася успішним “експериментом” у співробітництві між ворожими політичними системами. Обидві країни з різними суспільними системами придбали цінний досвід конструктивного міжнародного співробітництва. Їхнім лідерам удалося, нехай на час, повстати вище своїх ідеологічних розбіжностей в інтересах досягнення загальної мети. Іронія історії — радикальний антикомуніст Гувер зробив більше всіх, щоб урятувати Ради, хоча він хотів повалення більшовиків.

Внесок АРА вимірюється не тільки кількістю поставленого продовольства й іншої матеріальною допомогою. Не менш важливими, чому кукурудза й консервоване молоко, були “невловимі ресурси”, доставлені АРА, такі як передова технологія управління допомогою, професійна відданість, дух оптимізму. Ефективна діяльність АРА відроджувала надію на те, що голод буде переборений, стимулювала конструктивну конкуренцію між АРА й Допголом, сприяла міжкультурному діалогу на всіх рівнях суспільства. АРА стала одним з факторів розвитку непівських реформ, стабілізації суспільства в період хворобливих перетворень. Діяльність АРА сприяла встановленню першого дружнього “контакту” Радянської України з капіталістичним світом, своєрідним проривом економічної, політичної й культурної блокади, “наведенням мостів” між двома берегами. Завдяки АРА, хоча й на час, були відновлені контакти українців із зовнішнім світом, відділених від нього політичними й ідеологічними перешкодами. По суті, з’явився шанс налагодження діалогу між комуністами й капіталістами. Через “народну дипломатію” посланники АРА й інших організацій “знизу” зводили основи мирного співіснування.

Література

1. Політична історія України / за ред. В. І. Танцюри. — К., 2001. — 488 с.
2. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 роках // Український історичний журнал. — 1989. — № 10. — С. 77-84.
3. Комаренко О. Ю. Малодосліджені аспекти допомоги США українському народу в боротьбі з голодом 1921-1923 рр. // Питання нової та новітньої історії: Міжвід. наук. зб. / Редкол.: Б. Гончар (відп. ред.) та ін. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 67.
4. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946 -1947: Злочини проти народу. — К.-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 18.
5. Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р. 608. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
6. ДАМО. — Ф. Р. 608. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 12.
7. ДАМО. — Ф. Р. 608. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 16.
8. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // Щотижня. — 2003, 14 травня. — С. 6-7.
9. Латыпов Р. Помощь АРА Советской России в период “великого голода” 1921-1923 рр. // Научно-культурологический журнал. — 2006. — № 1.
10. ДАМО. — Ф. Р. 608. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 80.
11. Цихелашвили Н. Ш. Американская помощь народам России в начале 20-х годов XX в.: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1998. — С. 128.
12. ДАМО. — Ф. Р. 608. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 202.
13. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 роках // Український історичний журнал. — 1989. — № 10. — С. 77-84.

Резюме

В данной статье автор освещает деятельность международной организации АРА, основные направления ее деятельности и сотрудничество с советской властью на Николаевщине в 1922-23 годах.

Рецензент канд. истор. наук, доцент Л.С. Буланенко

**СПРОБА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЕТНОРЕГІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
В М. ОДЕСІ ЗА ДОПОМОГОЮ ОСВІТИ**

Донедавна поза увагою істориків залишалось чимало проблем, які торкались окупаційної політики. Досить довго дослідники були позбавлені можливості об'єктивно і неупереджено вивчати питання, пов'язані з реалізацією німецько-румунською окупаційною владою освітньої та наукової політики на Півдні України.

Важливою складовою проблеми окупаційної політики влади є формування ідентичності. Виходячи з цього, метою даної роботи є дослідити політику румунської окупаційної адміністрації стосовно формування нової етнорегіональної ідентичності підпорядкованого їм населення. Для досягнення означеної мети необхідно, на наш погляд, розглянути по-перше, румунський погляд на вивчення історії в цілому; по-друге, діяльність історико-філологічного факультету та факультету румунської культури Одеського університету, діяльність Народного румунського університету; по-третє, відношення румун стосовно української культури.

Актуальність проблеми обумовлена недостатньою вивченістю цієї сторінки історії Одеси. Без вивчення окреслених проблем неможливе цілісне бачення історії Другої Світової війни.

Комплексного історичного дослідження присвяченого означеним проблемам на сьогодні не існує, хоча окремі аспекти окупаційної політики, в тому числі освітньо-наукові розглядались в контексті більш ґрунтовних робіт, присвячених добі окупації це роботи радянських дослідників І. Э Левита., В. Ф Єгорова, Н. І. Зотова [1], сучасних вітчизняних науковців М. І. Михайлуци, В. П. Щетнікова, А. А. Черкесова і В. П. Гридіна [2], американського вченого А. Далліна [3], румунських та молдавських дослідників А. Габор, О. Веренка, Р. Соловей [4].

Джерельною базою дослідження є періодична преса, яка виходила у 1941-1944 рр. в Одесі, зокрема "Одесская газета", "Одесса", "Молва".

На окупованій румунами території Одеси створювався типовий для Румунії адміністративний устрій, було широко розрекламовано соціальну, економічну політику.

У румунської адміністрації існувало розуміння того, що відкриті факультети університету, а особливо гуманітарного спрямування (історико-філологічний та румунської культури), початкові, середні і середньо-спеціальні навчальні заклади, можна успішно використовувати як один із засобів у боротьбі з радянською владою за вплив на місцеве населення, поширюючи на молодь, яка вчиться, свої політичні і національні ідеї. Губернатор Трансністрії, професор Алексяну, у декларації, оприлюдненій в “Одеській газеті” проголошував: “Молодь в державному організмі є домінуючою силою” [5].

Тому румунська влада приділяла досить велику увагу освіті та науці. Останнє було обумовлено по-перше тим, що румунська окупаційна адміністрація сподівалась на підтримку місцевого населення, в тому числі одеситів; по-друге, румуни виходили з того, що вся територія Трансністрії є споконвічно румунською, саме це стало головною концепцією яка розроблялася, тому що мала підтримку від влади. Це так би мовити було державним замовленням того часу.

Передусім варто розглянути “румунський погляд на історію”.

Румунські науковці доводили присутність румун на території Трансністрії з давнини. Розшукувались молдавсько-румунські корені в історичному минулому Одеси і України в цілому (такі як: митрополит Київський у XVII ст — Петро Могила; румунський митрополит XIX — Редумеску-Бедоні; район Одеси, де мешкали молдавани — “Молдаванка”).

За стародавніми джерелами встановлювалося, що провінція між Дністром і Бугом, була заселена румунами. Саме тут у районі Дубоссар, за свідченням російських вчених, мало місце перше стикання між слов'янами і румунами у VI-VIIIст. На підставі цього доводилась присутність румун в Трансністрії, яка називалася Задніпровською Молдавією

В статті альманаху “Transnistria” “Трансністрія навіки буде румунською” зазначалось “В галузі військового мистецтва наші військові начальники поклали основи козацтва. Ще в 1577 Іон Підкова був одностайно обраний гетьманом українського народу. Такі діячі як Скапа, Цирка, Дракул Чорба, Булацел (всі румунського походження) були військовими начальниками, які організували російські і українські армії. З 1792 р. тобто за 20 років до відторгнення Бессарабії і до сьогоднішнього дня,

задністровська гілка нашого народу була відірвана від нашої країни. Трансністрія залишиться назавжди румунською” [6]. Історія Румунії та Трансністрії викладалась, виходячи з концепції О. Бовдура. У зв’язку з цим варто звернутися до її головних положень.

Румунський історик, професор Яського університету Олександр Бовдур поділяв історію Румунії на три періоди:

1. Стародавній період з VII ст. до Р. Х. до XII після Р. Х., який починається пануванням скіфів перетворюється в державу гето-даків і закінчується навалом варварів.
2. Середній період з XII ст. до XVI ст. починається володарюванням болоховців (валахів).
3. Польсько-турецько-російський період.

Розглядаючи детально ці 3 періоди, автор, користуючись численною літературою, доводить наявність гето-даків (предків румун) на території Трансністрії ще в VII ст. до Р. Х. Наприкінці стародавнього періоду автор відмічає розселення гето-даків, які поширювалися до півночі і сходу від Дністра, досягаючи басейнів Дніпра і Прип’яті.

В середньому періоді автор розглядає історію болоховців або волохів у XII і XIII ст., які після боротьби з князем Данилом Галицьким покидають свої володіння (у верхньої течії ріки Буг, у верхній течії ріки Случ до впадіння у нього притоку Хомор і у верхньої течії ріки Тетерев) і осідають за Дністром, де з валахами верхніх частин Дністра, Прута, Серета заснували Молдавське князівство.

Далі простежується діяльність валахів в місцевості, яка знаходилася в межах Трансністрії. Наприклад, при будівництві Очакова і його відновлення молдавани грали велику роль: молдавський господар Петро Хромий у 1578 р. надіслав 15000 робочих і 5000 возів на відновлення зруйнованого Очакова.

Новий період автор розпочинає з володарювання татар в Трансністрії і румунського населення в XVII столітті, розглядає роль молдаван “в Поділлі і на Україні” [7].

Румунський професор Е. Діонеску у праці “Східні румуни. Трансністрія”, заявляв з приводу того, що невірно проводилося “виховання румунського народу”, якого вчили, що кордон Румунії повинен бути лише на Дністрі. Румунські поселення, доводить професор, простягаються далеко на Сході, і оскільки румуни являють собою “історичну перманентність” по відношенню до ко-

чових племен варварів, вони мають право включати цю територію до складу Румунії. Створення “Великої Румунії” — “єдиної, сильної, добре підготовленої, проникнутої наступальним духом” — потрібно для спокою Європи. Діонеску підкреслював “Возз’єднання західних кордонів не повинно залежати від їх розширення на Сході” [8].

Саме розробкою такої концепції історії Румунії і зокрема Трансністрії займалися науковці історико-філологічного факультету Одеського університету; історико-археологічний музей, яким керував професор Є. І. Селінов [9]; одеського товариства історії та старожитностей при університеті. Концепція історії Румунії, і зокрема Трансністрії, викладалась у всіх вищих, середніх та середньо-спеціальних навчальних закладах, які були відновлені за румунської влади. Історико-філологічний факультет розпочав свою роботу 28 вересня 1942 року. У відновленій структурі історико-філологічного факультету посаду декана займав спочатку Борис Варнеке, а пізніше Володимир Мазурський [10].

Археологічний музей, який перейшов до Одеського університету, за його дорученням теж займався науковою діяльністю. Були розроблені дві теми: “Одеса в радянські часи” і “Процеси колонізації Трансністрії”. До другої теми надійшли роботи В. І. Селінова і асистентів А. Занчевського, М. Москетті, Л. Кузнецової, а також карта Трансністрії художника Х. Чернявського (“Історико-етнографічна мапа Трансністрії”), “Поселення трипільської культури в селі Собанівка на Південному Бугу” Добровольського, “Легенди про походження скіфів” Болтенка, “Стародавній причорноморські поселення між Бугом і Дністром періоду торгівельного розквіту Ольвії IV-III ст. до н. е” професора Селінова.

Передбачалось розробка історії муніципального управління м. Одеси за весь період її існування, а пізніше повинна була продовжуватися праця “Процес колонізації Трансністрії” за матеріалами історичного архіву працівниками музею і іншими істориками [11]. В жовтні 1943 року був відкритий факультет румунської культури в Одеському університеті, деканом якого була призначена Німфа Джионат [12].

В листопаді 1943 року до Одеси прибули професори Яського інституту національної історії на чолі з професором Болдуrom, для читання доповідей. Зокрема, на факультеті румунської культури при одеському університеті професор Болдур 1 листопада 1943 року

прочитав доповідь на тему: “Молдавські господарі Василій Лупа і Георгій Стефан і революція Богдана Хмельницького” [13].

Ще одним закладом, головною метою якого стало поширення румунської культури став Народний університет, урочисте відкриття якого відбулося у липні 1942 року. Від імені Одеського Університету виступив проректор професор Шеттле, вказуючи на дві значні події — відкриття Одеського університету в грудні 1941 року і відкриття в липні 1942 року Народного Румунського Університету [14], директором якого був С. Думітрашку.

На відкритті університету виступав міський голова Пинтя: “Чим буде цей заклад? В першу чергу це буде осередок культури, відкритий не тільки для румун, але й для всього населення Одеси і Трансністрії” [15]. Основними напрямками роботи університету стали: православна церква та її історія; румунська мова в різні періоди; румунська література та її історія; мова та література в Трансністрії, румунські землі між Бугом та Тисою, якості румунського народу та його історична місія, майбутня Європа та роль Румунії у її створенні [16]. Отже, метою університету було об’єднання всіх місцевих румун, незалежно від місця їх народження з метою виховання в душі національних ідеалів румунського народу, поширення румунської мови і культури серед народів, які жили з румунським народом.

В цілях здійснення цього, дирекція Університету співпрацювала з наступними установами: румунською патріархією, румунським товариством у Бухаресті, румунським товариством “Астра”, культурним товариством буковинських румун, македонським румунським товариством, королівською фундацією в Бухаресті, Одеським, Яським, Бухарестським університетами, Інститутом історії Румунії Клуж-Сібіу, румунським соціальним інститутом, лігою єднання усіх румун, національними домами в Бухаресті, народним університетом у Кишиневі, Національним науковим румунським інститутом у Тирасполі [17].

В процесі творення нової етнорегіональної ідентичності румунська влада покладала великі сподівання і на школу. Почали відкривати початкові, середні та середньо-спеціальні навчальні заклади: гімназії, ліцеї, ремісничі школи, технічні училища.

Приведемо приклад шкільного життя цього періоду:

Перед початком занять в залі проходила загальна молитва, яку читали по черзі всі учні у супроводі хору.

Кожного тижня учні по 20 чоловік від кожного класу у супроводі 8-ми викладачів відвідували тижневе богослужіння Грецької церкви. Учні несли національні румунські прапори і плакати свого навчального закладу [18]. Кожен учень мав знати національний румунський гімн.

На сьогодні лишається дискусійним питанням відношення румун до української культури. Так, М. Михайлуца, зазначає, що “румунська влада проводила ціленаправлену політику травлі української мови, оскільки викладання в школах, видання газет, вистави в театрах відбувалося виключно на румунській та російській мовах” [20], натомість В. Гридін, пише, що “так румуни не любили Україну і всіляко доводили, що багато діячів — наприклад, Петро Могила, не українського, а молдавського походження, на своїх мапах українські землі позначали як “валахські”. Разом з тим вони допустили з самого початку роботу української трупі у приміщенні на Старорезничий, біля “Привозу”, а в кінці окупації я бачив у продажу газету на українській мові. Були видані поетичні збірки українських поетів — І. Паламарчука і Н. Каїра” [21].

Не вдаючись до дискусій, все ж таки зауважимо, що за доби румунської окупації була відкрита українська гімназія-ліцей, де викладали професори та доценти Одеського університету: професор Мазурський, професор Шумлянський, професор Жук, професор Макаренко, професор Кисельов, доцент Крижанівський, доцент Супрун, доцент Каковський [22]. Крім того, з дозволу відділу культури та освіти Губернаторства група професорів у середині 1942 року завершувала роботу над складанням підручників української мови та літератури для міських та сілких шкіл та ліцеїв Трансністрії. Для цих підручників був підібраний матеріал з творів румунських та українських класиків. Одночасно з цим проводився переклад історії Румунії на українську мову [23].

Попри це, 24 березня 1943р. відбулася нарада директорів початкових шкіл, де обговорювалося забезпечення всіх шкіл іконами, портретами і національними прапорами, а також вилучення української літератури і про здачу радянської “макулатури” в архів Губернаторства [24]. З переходом гімназій у відання Дирекції Культури Губернаторства всі прохання і офіційні папери повинні були надаватися на румунській мові. При гімназії мали працювати спеціальні службовці, які володіли румунською

мовою. А вивіски у всіх школах повинні були бути в такому розташуванні: головна, по центру румунською мовою, з боків німецькою та російською мовами [25].

Таким чином, оскільки румунська окупаційна влада хотіла довести, що українські землі є споконвічно румунськими, вона всіляко сприяла історичним концепціям, які доводили присутність румун на нашій території ще з VI століття. З цією метою були відкриті історико-філологічний факультет, археологічний музей, відновлена діяльність товариства історії і старожитностей. Для румунізації був встановлений режим найбільшого сприяння, задля цього був відкритий факультет румунської культури Одеського університету та Народний університет. За часи окупації проводилась досить плідна видавнича діяльність, присвячена румунській культурі, але при цьому румунській адміністрації не вдалося створити нову етнорегіональну ідентичність на території міста Одеси.

Література

1. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.09.1939-19.11.1942) — Кишинев, 1981. — С. 319; Єгоров В. Ф., Зотов Н. І. 907 днів в тылу врага. — Одесса: Маяк, 1969. — 74 с.
2. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х - 1944 рр.). — Одеса, 2006. — 237 с.; Щетников В. П. Одесский университет: 1941-1944 годы (по материалам оккупационной прессы) // Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 9. — С. 266-271; Черкасов А. А. Оккупация Одессы. Год 1941. Очерки. — Одесса, 2007. — 270 с.; Гридін В. Еще раз об Одессе и Транснистрии в 1941-1944 гг. // Юг. — 1995, 30 июня.
3. Dallin A. Odessa, 1941-1944: a Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. — Santa Monica, 1957. — 296 p.
4. Gabor A., Nicolae A. Petcu Biserica ortodoxa si evreii in timpul lui Antonescu // Dosarile, Istoriei. — 2002. — № 11 (75); Verenka O. Administratia civila romana in; Transnistria — Chisinau, 1993; Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: 19 aug. 1941 - 29 ian. 1944. — Iasi, 2004.

5. Одесса. — 1941, 13 декабря.
6. Transnistria. — 1942. — С. 59.
7. Одесса. — 1942, 4 ноября.
8. Левит И. Э. Вказ. праця. — С. 238.
9. Одесса. — 1943, 1 апреля.
10. Dallin A. Odessa, 1941-1944: a Case Study of Soviet Territory... — P. 47.
11. Одесса. — 1943, 5 сентября.
12. Там само. — 1943, 23 октября.
13. Там само. — 2 ноября
14. Там само. — 1942, 14 июля.
15. Там само. — 1942, 14 июля.
16. Там само. — 10 июля.
17. Там само. — 15 октября.
18. Там само. — 1942, 28 января.
19. Там само. — 1942, 16 октября.
20. Михайлуца М. Одесса. Транснистрия. 1941-1944 гг. // Юг. — 1995, 10 июня.
21. Гридін В. Вказ. праця.
22. Одесса. — 1943, 20 февраля.
23. Там само. — 1942. — 25 августа.
24. Там само. — 1943. — 24 марта.
25. Там само. — 1942. — 20 февраля.

Резюме

Автор рассматривает вопросы формирования новой этнорегиональной идентичности в период румынской оккупации Одессы в годы Великой Отечественной войны.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Г. И. Гончарук

УДК 94(477.74):070.13“1879/1889”

М. Ш. Кашкаєв

КОНТРОЛЬ ЗА ЦЕНЗУРОЮ ТА ПРЕСОЮ НА ПВДНІ УКРАЇНИ У РОКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТИМЧАСОВОГО ОДЕСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА (1879-1889)

Наприкінці ХІХ століття масові технічні засоби отримання і передачі інформації не досягли такого рівня як в наш час. Газети і книжки були основними джерелами звідки отримували

новини і інформацію, звісно треба врахувати телеграф і акустичний телеграф прототип сучасного телефонного зв'язку, хоча друкованим періодичним виданням належала першість. Великі тогочасні імперії, на кшталт Російської, опікувались внутрішнім спокоєм, охороною порядку, попередженням розповсюдження чужоземних політичних, релігійних ідей і течій тощо.

Якщо звернутися до тлумачення довідковою літературою терміна цензура, можна побачити, що цензура має два тотожних значення. Вона розглядається як робота цензора і установи або як система, що контролює попередній перегляд літературних творів, наприклад газет, книг, журналів. Цензура в Московській державі з'являється у 60-і рр. XVI ст. з появою друкарського верстату. На офіційному і законодавчому рівні цензура впроваджена Петром I у 1720 році, коли до обов'язків Священного Синоду належало попередньо перевіряти кожен надруковану книжку [1, р. 216]. У своєму нарисі з історії російської цензури виданому в 1903 р. Микола Енгельгардт виділив три періоди цензури. Перший — XVIII ст., коли чітка регламентація була відсутня і цензура знаходилась в руках монархів, Синоду, сенату, губернаторів, поліції, училищної комісії, кураторів Московського університету тощо. Другий — з 1804 до 1865 р. як період “застережний”. Цей період складався з чотирьох епох. Перша епоха, коли в 1804 р. Олександр I видав устав, що діяв до 1828 р. Друга епоха — з 1828 до 1848 рр. виправлений устав. Третя епоха з 1848 до 1855 р. за твердженням М. Енгельгардта “нетерпимості і остраху перед думкою”. Четверта епоха з 1855 до 1865 р. — правління і початок реформ Олександра II. Повертаючись до періодів, третій період як зазначав автор з 1865 по наші, тобто його дні — запровадження каральної цензури [2, с. 32-33]. Монографічний доробок закордонних пошуковців, що досліджували питання запровадження і функціонування цензури в Російській імперії досить значний. Зокрема можна звернутися до статті про цензуру Чарльза А. Рууда в сучасному енциклопедичному виданні присвяченому історії Росії [1, р. 218].

Дослідниця Н. Г. Патрушева окремо виділяє період з 1863 до 1917 р. Початок періоду датується указом від 14 січня 1863 р. за яким цензура передана з підпорядкування міністерства народної освіти до МВС, а кінцем — ліквідація головного управління у справах друку і скасування цензури 27 квітня 1917 р.

Цензура розподілялась на внутрішню і іноземну. Внутрішня розглядала усі друковані твори, що видавалися в Росії будь-якою мовою, а іноземна — дозволяла або забороняла книги, журнали ті інші друковані матеріали з закордону. Існувала окрема установа — Цензура газет і журналів при поштамті, яка цензурувала іноземні передплатні видання і знаходилась у підпорядкуванні головного управління пошти і телеграфів. З 1865 р. новим центральним цензурним органом стало головне управління у справах друку, якому були підвітні комітет цензури іноземної і місцеві цензурні установи — комітети, окремі цензори і інспекції.

В Одесі посада цензора була створена у 1828 р. і першим хто її обійняв був директор Рішельєвського ліцею Іван Орлай. В Ризі і Одесі цензурні комітети були розподілені на комітет цензури іноземної і окремих цензорів внутрішньої цензури [3, с. 669-671]. Окремий цензор з внутрішньої цензури в Одесі мав листування з місцевими губернаторами і адміністративними установами, складав списки творів дозволених до друку одеською цензурою, попередньо перевіряв протоколи і постанови міської думи і управи перед публікацією у пресі, координував свою діяльність з іншими цензурними комітетами у справі заборони видавати брошури польською, українською і єврейською мовами, твори окремих авторів як Е. Золя, Л. Толстой, п'єс, віршів, історичних досліджень, висловлював думку про заборону газет, що порушували цензурні правила, отримувал циркуляри з головної установи щодо своєї діяльності, чітко дотримувался постанов тимчасового одеського генерал-губернатора, зокрема на заборону друкувати в пресі повідомлень про елизаветградський погром 1881 р., критику місцевої адміністрації тощо. Одеський комітет цензури іноземної перевіряв твори іноземними мова, мав списки творів заборонених до ввозу німецькою, французькою, чеською, англійською, єврейською, вірменською, арабською, турецькою, листувався з головним управлінням і цензурними комітетами про ввіз газет єврейською мовою, дозволу, забороні релігійних книг, малюнків тощо [4].

Більшість цензорів отримували вищу освіту. Багато цензорів з іноземної і внутрішньої цензури знали кілька мов іноземних і народів Російської імперії. Серед цензорів були й письменники, вчені і працівники освіти. Як приклад згадаємо поета і композитора С. І. Донаукова (1835 (1839?)-1897), що став цензором

у 1887 р., а до того часу служив в МВС і був відряджений у розпорядження тимчасового одеського генерал-губернатора Е. І. Тотлебена з 1879 до 1880 р., а потім разом з ним переїхав до Вільно (сучасний Вільнюс), коли той отримав нове призначення. Іншим прикладом є біографія дворянина А.Є. Єгорова (4.12.1842 -?) журналіста і мемуариста, що з 1881 до 1906 р. працював старшим цензором з іноземної цензури з обов'язками головуючого в тимчасовому присутстві з внутрішньої цензури в Одесі. Він опублікував книгу спогадів в 1913 р. "Страницы из прожитого", в яка міститься спомини про його службу цензором [5]. До речі цензор з внутрішньої цензури надвірний радник А.Є Єгоров був особисто підданий критиці міністром МВС М. П. Ігнат'євим. Справа в тому, що він дозволив до друку передовицю газети "Одесский листок", яку видавав і редагував дворянин В. В. Навроцький, в якій була критика на неефективну політику уряду до селян звільнених з кріпаччини, стверджувалось що вони є заручниками викупного платежу і податків. Тимчасовий одеський генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков написав про це міністру 21 червня 1881 р., а вже наступного дня за особистим розпорядженням М. П. Ігнат'єва як покарання видавати газету заборонили на 4 місяці. Заступництво генерал-губернатора врятувало кар'єру А.Є. Єгорова, він залишився в Одесі, виконував обов'язки старшого цензора іноземної цензури, а секретарів Ржевського і Уточкіна призначили відповідно головою і членом особливої наради [6, арк. 68-70].

Вищим представником царської влади на півдні Російської імперії був Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор доки посаду його не було ліквідовано в 1874 р. Але через зростання революційної напруги в імперії у Варшаві, Харкові і Одесі з 5 квітня 1879 р. були введені посади тимчасових генерал-губернаторів. За десятиліття існування установи тимчасового одеського генерал-губернаторства її очолювали відомі військові і державні діячі імперії. Основним завданням тимчасових генерал-губернаторів було приборкати революційний рух, взяти під контроль життя ввіреної території, налагодити взаємодію з центром і відновити громадський спокій [7, с. 154]. Генерал-губернатор контролював усі місцеві громадські управління, учбові заклади, опікувався охороною порядку і громадського спокою. Загалом мав право згідно указу застосовувати усі необхідні засоби і навіть

висилати в адміністративному порядку громадян подальше перебування яких вважав шкідливим. Він також міг на власний розсуд призупиняти чи повністю забороняти видавати журнали і газети напрям яких визнає шкідливим [8, с. 298].

Найбільш показовою і репрезентативною була діяльність першого генерал-губернатора Е. І. Тотлебена (1879-1880) і останнього — Х. Х. Роопа (1883-1889). Зазначимо, що тимчасове одеське генерал-губернаторство не мало єдиного офіційного друкованого органу. 1 травня 1879 р. з ініціативою зробити таким газету “Правда” звернувся її видавець і редактор дійсний статський радник Й. Ф. Доливо-Добровольський. Він звертався до керманіча канцелярії генерал-губернаторства С. Ф. Панютіна і посилався на схвальний відгук, що дістала газета особисто від Е. І. Тотлебена. У доповідній записці, яку він надіслав в управління разом з зверненням, йшлося, що генерал-губернаторство має значну територію і газета може стати ніби посередником між установою і суспільством, знайомитиме громадськість з намірами і заходами генерал-губернатора. Редактор пояснював, що перевага газети в тому, що вона виходить з 1 жовтня 1877 р., самодостатня, має власне коло читачів і не треба створювати нову [9, арк. 1-4].

Як можна побачити з подальшого перебігу подій пропозицію редактора і видавця газети не схвалили. Навпаки, видавець ще й встиг отримати зауваження від управління і цензора Ю. Ф. Гана через замітку про принца Батенбергського, хоча її дозволила цензура і це був передрук з поважного “Готського альманаху”. Зі свого боку Й. Ф. Доливо-Добровольський намагався заглянути ситуацію, звертався декілька разів до тайного радника С. Ф. Панютіна, запевняв, що це прикра помилка, наділі такого не буде і зауваження буде враховано. Видавець письмово звернувся до співробітників газети і копію надіслав в управління, де зазначив необхідність тримати газету в проурядовому дусі і підвищити увагу у перевірці матеріалів, що готуються до друку.

Дослідникам буде цікаво дізнатися назви періодичних видань, що виходили в Одесі у 1879 р. 4 травня 1879 р. одеський градоначальник генерал-майор О. К. Гейнс надіслав генерал-губернатору список журналів, газет і листків [9, арк. 5]. В тому списку було 14 позиції. Зокрема газети і періодичні видання “Одесский вестник”, “Новороссийский телеграф”, “Правда”, “Journal d’Odessa”,

“Odessaer Zeitung”, “Ведомости одесского градоначальства”, “Одесский листок объявлений”, “Херсонский епархиальные ведомости”, “Циркуляр по управлению одесским учебным округом”, “Записки Императорского Новороссийского университета”, “Записки Новороссийского общества естествоиспытателей”, “Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России”, “Christlicher Volksbote” і “Приказы одесского полицмейстера”. Градоначальник постійно звітував генерал-губернатору. Одного разу навіть сприяв редактору “Одесского листка объявлений” у позитивному вирішенні прохання у затвердженні програми газети [9, арк. 6, 15].

Губернатори також не стояли осторонь питань преси і цензури та інформували генерал-губернатора. Херсонський губернатор О. С. Ерделі повідомляв, що в херсонській губернії, за виключенням Миколаєва та Одеси і крім “Губернских ведомостей”, видається “Елисаветградский вестник”, що знаходиться під наглядом херсонського віце-губернатора. Редактором і видавцем газети є одставний поручик М. К. Хорошанський, атестований поліцією як благонадійний і не помічений у поганих вчинках [9, арк. 7]. Головне управління у справах друку у підпорядкуванні МВС часто зверталося до генерал-губернатора з консультацією з метою вирішення клопотання і перевірки особи прохачів у різних справах. Як приклад видавця “Новороссийского телеграфа” надвірного радника, відомого одеського архітектора і журналіста М. П. Озмидова затвердити редактором. Річ у тім, що редактор газети ординарний професор Новоросійського університету К. І. Карастельов довгий час нездужав і не міг виконувати свої обов’язки через хворобу [10].

Головне управління у справах друку 7 грудня 1879 р. попросили надіслати відгук генерал-губернатора на прохання видавця і редактора газети “Journal d’Odessa” Л. Данікана затвердити другим редактором надвірного радника М. де Рібаса. 17 грудня 1879 р. ще одне звернення про перевірку і консультацію щодо особи вчителя одеської Маріїнської гімназії О. Смирнова, який подав клопотання разом з професором Варшавського університету М. Колосовим затвердити першого редактором журналу “Русский филологический вестник” у Варшаві. Скоріше за все справу до перевірки надійності і особи управління доручило попечителю одеського учбового округу С. П. Голубцову. Прохання надій-

шло 22 грудня і наступного дня написана відповідь, де стверджується, що вчитель російської мови жіночої гімназії О. Смирнов цілком благонадійний в політичному відношенні.

Зв'язок головного управління у справах друку з генерал-губернаторством був доволі тісний, а листування регулярне. Столичне управління надіслало пояснення чому газеті “Одесский листок объявлений” відмовлено у розширенні програми видавництва. Зокрема згадувався факт притягнення до суду видавців після публікації памфлетів, друкування заборонених цензурою місць тощо. Зазначалося, що останнім часом газета змінилася і не давала природу до зауважень, хоча це покладалося на заслугу ретельності і суворості місцевої цензури [9, арк. 18, 20, 50-51].

Крім цензорів і управління генерал-губернатора до публікацій у пресі уважно поставився начальник жандармського управління Одеси полковник К. Г. Кноп. Він написав свій коментар тайному раднику С. Ф. Панютіну з приводу статті в “Новороссийском телеграфе”. В статті йшла мова про бездіяльність адміністративної влади, завдяки якій державним злочинцям вдається переховуватися і уникати покарання. К. Г. Кноп вважав своїм обов'язком доповісти про цей випадок, якщо генерал-губернатор забажає попередити появу подібних статей у майбутньому і встановити істину в зазначеному випадку. До звернення полковник додав примірник газети від 20 липня 1879 р.

В одному з епізодів нарешті простежується власна думка генерал-губернатора, а не лише чиновників його управління. Йдеться про публікацію в одеських газетах про призначення Е. І. Тотлебена варшавським генерал-губернатором. В чернетці листа одеському цензору барону Ю. Ф. Гану від 4 серпня 1879 р. згадується, що керівник краю надзвичайно незадоволений дізнавшись про такі публікації. Справа в тому, що генерал-губернатор особисто і неодноразово просив не друкувати в пресі жодної інформації про його особу. Барон Ган мав повідомити про думку Е. І. Тотлебена редакторів усіх одеських газет. Декілька слів варто сказати про фон Гана [9, арк. 21-26]. Він народився в один рік з Тотлебенем, призначений в 1865 р. головним цензором в рідному місті генерал-губернатора Мітаві, в 1870 р. — молодший цензор варшавського цензурного комітету. З 4 квітня 1871 р. — старший цензор одеського комітету цензури іноземної. 12 лютого 1881 р. вийшов у відставку [11].

З особистою скаргою на публікацію в “Новороссийском телеграфе” звертався до С. Ф. Панютіна командуючий військами одеського військового округу В. С. Семека, збігаючи наперед зазначимо, що командуючим він був ще один місяць. Він обвинувачував редакцію в тому, що вона не знайома з кореспондентами, які писали про військову Бендеро-Галицьку залізницю, надала шпальти газетну кореспондентам, які наводять факти особистого життя працівників залізниці і взагалі публікують те, що не відповідає дійсності [9, арк. 28-30].

Поступово слабшав репресивний тиск на пресу в регіоні, коли очільниками були О. Р. Дрентельн, О. М. Дондуков-Корсаков і Й. В. Гурко. В основному генерал-губернатори вирішували справу у задоволені чи відхилені прохання національних меншини видавати газету їх рідною мовою. Ось наприклад інтереси болгар у справах дозволу на заснування і розповсюдження газет “Български глас”, “Свободная Болгария” особисто лобював О. М. Дондуков-Корсаков, в якого залишилися симпатії до цієї країни з попередньої служби у Болгарії та участі у розробці Тирновської конституції [12, арк. 50-59, 62-64]. До Й. В. Гурко зверталися з проханням дозволити видавати грецьку газету “Одесский курьер” новогрецькою мовою. До Й. В. Гурко звертався Г. Вольф за дозволом видавати в Одесі невелику газету присвячену сільському господарству і німецьким колоністам півдня [13].

В 1882 р. виходить наказ імператора про деякі особливості цензури і перевірки матеріалів до друку. Зокрема, згадувалось, що редакції газет та інших періодичних видань, після отримання третього зауваження від цензорів, мають репрезентувати номер газети у відповідні цензурні комітети не пізніше 11 години вечора напередодні виходу газети наступного дня. Редакції періодичних видань, що виходять без попередньої цензури, повинні за вимогою міністра МВС, повідомляти імена і прізвища авторів статей в згаданих виданнях [14].

Х. Х. Рооп (1883-1889) виконуючи обов'язки генерал-губернатора дещо змінив своє ставлення і головне призначення преси. Це помітно з публікацій авторів на шпальтах місцевих видань. Відбувся відхід більш офіційно засобу інформації, з'явилася варіативність матеріалу і авторів статей, сміливіше висловлювали власні думки. До речі, саме Рооп цікавився справами краю більше за своїх попередників, якщо приблизно поррахувати саме

він найбільше років обіймав посаду генерал-губернатора, він був останнім очільником установи, здійснив найбільшу кількість відряджень для ознайомлення зі справами підзвітних губерній і градоначальств. Х. Х. Роопа турбували не лише справи і обов'язки політичного характеру. Генерал-губернатор, невідомо самотійно чи за допомогою свого управління, здійснював моніторинг преси. Його цікавили статті де йшлося не лише про крамолу, але й про щось більш важливе і буденне. Наприклад, про скарги населення на правила торгівлі на ринках, антисанітарні умови зберігання м'яса і риби, необхідність дотримання правил протипожежної безпеки і запобігання необережного поводження з технічними пристроями, що майже одного разу не спричинило пожежу в центрі міста на вул. Дерібасівській [15, арк. 1-2].

Х. Рооп писав звернення до одеського градоначальника, в якому звертав його увагу на безлад у міській лікарні (про що повідомляла газета “Новороссийский телеграф”). Варто віддати належне градоначальнику, бо той не барився з відповіддю, з'ясував факти, миттєво реагував і надсилав пояснення генерал-губернатору [16, арк. 3, 5, 8, 13, 15, 17].

Крім одеського градоначальника, генерал-губернатор звертався з запитом до севастопольського градоначальника через повідомлення від 19 січня 1886 р. в газеті “Севастопольський листок” про жебракування п'яниць в Севастополі; бессарабського губернатора просив надати підтвердження або спростування фактів викладених у статті в “Елизаветградском Вестнике” про кишенькових злодіїв біля місцевого готелю і той для того, щоб надати пояснення звернувся до хотинського урядника, а потім надіслав докладну відповідь до Одеси [16, арк. 3, 5, 8, 13, 15, 17].

Крім відстеження публікацій у місцевій пресі тимчасові генерал-губернатори і цензурні установи в їх підпорядкуванні, стежили і мали запобігати проникненню іноземних газет. Начальник херсонського губернського жандармського відділу 5 березня 1888 р. повідомляв, що два примірники газети революційного спрямування “Свобода” надійшли поштою інспектору херсонського реального училища і херсонському губернатору. Ще один примірник потрапив у волосне село Мігея поміщику Скаржинському, який на той час жив в Одесі. Про газету повідомив управляючий мігейською економією М. Вишеславцев [17, арк. 7, 23].

Отже, за десять років від заснування і до скасування тимчасово одеського генерал-губернаторства (1879-1889) відбулася значна метаморфоза у ставленні генерал-губернаторів до функцій преси в регіоні. Преса з інформатора офіційних подій, заходів, розпоряджень генерал-губернаторів, рупор чітко перевіреного і відібраного набору закордонних і внутрішньо російських подій, налякана і затуркана в часи генерал-губернатора Е. І. Тотлебена (1879-1880), поступово перетворюється під час генерал-губернатора Х. Х Роопа (1883-1889) на допоміжне джерело інформування керівника краю про різноманітні аспекти життя, події на підзвітній території і головне те, що публікації в ній стають активним стимулюючим фактором до дій керівника краю з покращення роботи адміністративних установ, втручання задля негайного вирішення нагальних потреб суспільства. На відміну від 1879-1880 рр., ці потреби лежали крім політичної, ідеологічної і каральної площин ще й в економічній, побутовій та моральній. Цензурні комітети як завжди незмінно здійснювали посилений нагляд, виконували роль щільного фільтру для запобігання проникненню революційних думок, ідей і кожна помилка цензорів рахувалася і бралася до відома генерал-губернаторами.

Література

1. Ruud Ch. A. Censorship // Encyclopedia of Russian History / Ed. J. R. Millar. — New York: Macmillan, 2003. — V. 1. — P. 216-218.
2. Енгельгардт Н. Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703-1903). — СПб, Изд. А. С. Суворина, 1904. — 388 с.
3. Патрушева Н. Г. Цензурный аппарат России во второй половине XIX - начале XX века // Памяти Ю. Д. Марголиса: Письма, документы, научные работы, воспоминания. — СПб., 2000. — С. 669-678.
4. Державний архів Одеської області. — Ф. 9. — Оп. 1; Там само. — Ф. 11. — Оп. 1.
5. Гринченко Н., Патрушева Н., Фут И. Цензоры Санкт-Петербурга (1804-1917) // Новое литературное обозрение. — 2004. — № 69. — С. 364-392.
6. ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 120.

7. Історія Одеси / Кол. авт; голов. ред. В. Н. Станко. — Оdesa: Друк, 2002. — 560 с.
8. 3-е Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1881. — Т. 54. — С. 298.
9. ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 1-4.
10. <http://odessa.club.com.ua/man/index.phtml?o>; <http://www.rulex.ru/01150085.htm>; <http://www.rulex.ru/01110607.htm>.
11. <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/dorev/persona/cenzory/?id=502>.
12. ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 120.
13. Одесский Вестник. — 1882, 1 мая, 10 нояб.
14. Там само. — 1882, 21 сент.
15. ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1972. — Арк. 1-2 зв.
16. ДАОО. — Спр. 1588.
17. ДАОО. — Спр. 1968.

Резюме

В данной статье рассматривается вопрос контроля цензуры и прессы Временным одесским генерал-губернаторством, которое функционировало на юге Украины с 1879 до 1889 г. и действовало в условиях повышенной общественно-политической ситуации, покушений на жизнь царя, полицейских и административных чиновников.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Хмарский В. М.

УДК 930(303.446.4)

А. В. Демидов

РОЗВИТОК ТОРГІВЕЛЬНОГО ФЛОТУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Державотворчі процеси, що відбуваються в незалежній Україні, супроводжуються зростанням інтересу до вивчення вітчизняної історії та прагненням пізнати і творчо осмислити досвід попередніх поколінь, набутий на різних етапах поступу українського суспільства. Становлення капіталістичних відносин породжує різні запитання, на які можна знайти відповідь в дослідженнях радянської доби.

Вивчення історії, становлення та розвитку торговельного флоту Південної України другої половини XIX - початку XX ст. знайшло своє відображення у науковій літературі з історії України та економічної історії. В цілому історіографію 20-80-х рр. XX ст. з вказаної проблематики можна розділити на три хронологічні етапи, які мають свої закономірності та особливості.

Перший етап охоплює початок 20-х - кінець 40-х рр. XX ст. В цей час були закладені основні напрями досліджень та сформульовані певні кліше, яких будуть притримуватися наступні покоління науковців. Дослідження цього періоду в методологічному та теоретичному плані якісно відрізнялись від попередніх. Це пов'язано з тим, що вивчення економічної історії взагалі та історії торговельного флоту зокрема набуло здебільшого академічного рівня і стало прерогативою фахових істориків. Дискусії навколо деяких питань вивчення минулого мали тісний зв'язок з проблемами розвитку Української Радянської економіки, що надавало їм політичного забарвлення.

Якщо на початку 20-х років XX ст. вчені мали певну свободу в виборі теоретико-методологічної бази досліджень, то вже з середини 20-40-х рр. вони змушені були працювати в рамках певних ідеологічних штампів, які визначалися політичними цілями сформульованими владою. Політизація була викликана наступними причинами: 1) становленням основ офіційної державної доктрини економічних перетворень, що базуються на марксистському економічному вченні, стосовно особливих соціально-економічних умов розвитку Росії; 2) впливом програмних установок більшовицької партії, що завоювала владу в країні. Особливої політизації історія торговельного флоту зазнала у 30-х роках XX ст. з зміцненням особистої влади І. В. Сталіна та початком цілеспрямованої фальсифікації минулого. Теза Сталіна про напівколоніальну залежність Росії, закріплена у концепції "Короткого курсу" історії ВКП (б) перетворила дослідження розвитку торговельного мореплавства на вивчення робітничого руху у напівколоніальній і відсталій Росії. Капіталістичні відносини у галузі морських перевезень, пов'язані з процесом акціонування, відійшли на другий план.

Наукову літературу 20-40-х рр. умовно можна поділити на певні тематичні групи. Такий підхід не суперечить хронологічному розподілу, а навпаки доповнює його.

Першу групу становлять монографії, присвячені вивченню історії торгівельного флоту. У 1921 р. Сергеевим І. була опублікована перша робота з вказаної проблематики під назвою “Морской транспорт у нас и в промышленных странах”. Вона мала описовий характер і ґрунтувалась на позитивістській методології. Головна увага зверталась на статистичні показники та обсяги перевезення вантажів. Історія окремих пароплавних компаній та еволюції ліній морських сполучень в роботі не була висвітлена на достатньому рівні [1].

Деякі відомості про історію торгівельного флоту можна почерпнути з дослідження Яцунського В. К. “Транспорт: история его развития и современное стояние в связи с краткими сведениями по экономике транспорта”. Як і попередня праця вона має описовий характер і характеризує динаміку становлення торгівельного флоту. Проте певну увагу звернено і на причини відставання вітчизняного флоту від іноземного [2].

Наступна монографія цього періоду “Частновладельческий торговый флот” була направлена на вивчення становлення капіталістичних відносин на транспорті. Її автор Белоконь П. досліджує розвиток приватної ініціативи у галузі морських перевезень. Розглядає історію зародження акціонування та основні віхи розвитку тих чи інших компаній, які працювали на ринку морських перевезень. Розглядаються і конкретні питання: розвиток рухомого складу, обсяги вантажних перевезень, конкуренція з іноземними перевізниками та взаємовідносини між робітниками і господарями підприємств. Вчений залучив значний масив дореволюційної літератури та різнопланових джерел. На відміну від інших робіт вона не була переобтяжена “соціологічними схемами”, і тому мала велике значення для вивчення історії морських перевезень на Півдні України [3].

Останньою науковою працею вказаної групи є монографія “Черноморско-Азовское пароходство”, яка була видана П. Белоконем у 1940 р. Через посилення репресій серед представників інтелігенції у кінці 1930-х рр. на перше місце в дослідженні поставлено принцип “партійності”. Головна увага звертається на становлення робітничого руху у Чорноморсько-Азовському басейні та участь моряків у революційній діяльності і громадянській війні [4].

Другу групу складають праці з вивчення окремих аспектів економічного розвитку країни. Не дивлячись на те, що до теми

нашого дослідження їх прямо віднести не можна, однак можна констатувати, що в них розміщено фрагментарні відомості з історії торговельного флоту другої половини XIX - початку XX ст., а саме: діяльність пароплавних компаній на основних напрямках зовнішньої торгівлі, етапи розвитку Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) — монополіста на ринку пароплавних перевезень Південної України.

Важлива інформація з історії діяльності РТПіТ подається в праці “Одесские Главные железнодорожные январские мастерские”, яка вийшла на початку 20-х років. Чільне місце в ній відведено розповіді про технічне устаткування майстерень в роки їх перебування у складі компанії. Зазначається, що контроль товариства мав негативний вплив на завод [5].

На початку 1930-х років побачила світ наступна праця, присвячена історії залізничних майстерень Одеси “Історія заводу імені Січневого повстання в Одесі. (Збірка документів 1876-1920 рр.)”. Її автор Беркович М. звертає увагу на пригноблення робітників заводу адміністрацією РТПіТ. Праця носить відбиток ідеології, яка панувала в суспільстві. Із 160 сторінок 150 розповідає про класову боротьбу та революційний рух на підприємстві

Значний вплив на історичні дослідження української радянської науки 20-30-х рр. мали роботи Покровського М. Н. Поміж інших виділяється монографія “Дипломатия и войны царской России в XIX столетии”. Автор розглядає певні аспекти взаємодії державних інститутів та приватних пароплавних компаній, визначає головні геополітичні пріоритети та їх вплив на економічний розвиток країни [7].

Історію розвитку морських перевезень на Півдні України частково репрезентує робота “Одесский морской торговый порт 1794-1924”. В ній подаються статистичні відомості про обсяги перевезення вантажів та механічні заклади, які ремонтували пароплави в м. Одесі. Серед найбільших судноремонтних підприємств міста виділялись майстерні РТПіТ, які обслуговували потреби торговельного флоту. Концентрується увага і на вивченні робітничого руху серед моряків та робітників порту [8].

Як ми бачимо, з другої половини 20-х рр. починає вивчатися не історія торговельного флоту, а історія соціального та революційного руху в морській транспортній галузі. Така ситуація була обумовлена становленням спрощеного вульгаризовано-

го марксизму, який зімкнувся з позитивізмом, здатним заземлюватися на емпіричному, конкретному, маскуючись під матеріалізм і марксизм. Таким чином, історія торгівельного флоту поступово почала перетворюватися на історію соціологічних та політико-економічних абстракцій. Однак, з початком другої світової війни дослідження проблематики майже повністю припиняється.

Наступний етап в історії вивчення торгівельного флоту охоплює 50-60-ті рр. ХХ ст. Внаслідок послаблення тиску на інтелектуальну еліту з боку державних органів у період хрущовської “відлиги”, пробуджується інтерес до вивчення економічного розвитку Південної України. Доказом зацікавленості вчених даною тематикою є інтенсивність, з якою виходять в світ нові дослідження. Умовно радянську історіографію 50-60-х рр. можна поділити на чотири тематичні групи.

Першу групу становлять роботи, присвячені вивченню історії торгівельного флоту.

У 1957 р. виходить монографія Бакаєва В. Г. “Морской транспорт СССР за 40 лет”. Автор майже не розглядає розвиток торгівельного флоту у дореволюційний період, а концентрує увагу на націоналізації флоту і наводить відомості про одержавлення майна РТПіТ та інших компаній [9].

Через десять років у ювілейному 1967 р. було опубліковано дві наукові праці з історії морського транспорту “Морской транспорт Советского Союза за 50 лет 1917-1967 гг.” та “Морской транспорт СССР в юбилейном 1967 г.”. В них зроблено ґрунтовний аналіз основних віх розбудови радянського морського флоту. Діяльність акціонерних пароплавних компаній на зразок РТПіТ піддана жорсткій критиці. Детально висвітлено робітничий рух на Півдні України і його зв’язок з загальноросійським рухом [10].

До 50-річчя з дня народження морського транспорту СРСР з’являється і фундаментальне дослідження з історії чорноморського пароплавства — “Под флагом родины. Очерк истории Черноморского пароходства”. В ньому розглядається розвиток ліній пароплавного сполучення, кількісні та якісні показники рухомого складу, сильні та слабкі сторони в діяльності пароплавних компаній. Не дивлячись на певну політизацію висновків, робота має колосальне значення для вивчення історії флоту [11].

Певні моменти історії торгівельного флоту отримали своє висвітлення у другій групі наукової літератури, яку складають

праці, присвячені вивченню загальних тенденцій та окремих аспектів економічного розвитку країни. Їх можна поділити на дві категорії: перша була направлена на вивчення загальних проблем народного господарства України, друга стосувалася вивчення окремих питань економічної історії.

Серед загальних робіт з історії економіки виділяється праця П. І. Ляшенко “Історія народного господарства РСР”. В ній автор звертає увагу на формування монополістичних об’єднань у галузі морських перевезень Чорноморсько-Азовського регіону та проводить дослідження загальних особливостей розвитку цієї групи промисловості [12].

Другу категорію наукової літератури представляють роботи з історії: промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, промислового перевороту та становлення монополій в економіці. Нестеренко О. О. в роботі “Розвиток промисловості України” (т. 2), пов’язує інтенсивний розвиток суднобудівної галузі промисловості з активізацією торговельного флоту. Автор залучає архівні матеріали, що збільшує достовірність висновків дослідження [13].

На особливу увагу заслуговують праці Попова А. С. “Внешняя торговля Украины в годы империализма”, Гуржія І. О. “Україна в системі всеросійського ринку 60-90 рр. XIX ст.”, Золотова В. А. “Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в.” та “Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90 г. XIX века”. В них на окремих сторінках розглянуто розвиток торговельного флоту, який був головним перевізником вітчизняних товарів на зовнішній ринок. Подається значна кількість статистичних відомостей про перевезення вантажів, які є важливими для відтворення динаміки розвитку галузі [14].

Становлення парового флоту розглядає Мельников Л. Г. у роботі “Промисловий переворот в Росії і на Україні”. Автор концентрує увагу на кількісних і якісних показниках, які демонструють динаміку промислового перевороту на транспорті [15].

Цінну інформацію містить дослідження Лівшина Я. І. “Монополии в экономике России (экономическая организация и политика монополистического капитализма)”. Автор підіймає проблему формування монополістичних об’єднань на транспорті, дає їх загальну характеристику. В роботі велика увага звертається

ся на діяльність РТПіТ, і зазначається, що товариство стримувало розвиток судноплавства у регіоні [16].

Третю групу складають дослідження історії робітничого руху. В них аналізується процес розгортання страйкового руху та взаємодію матросів торговельного флоту з робітниками фабрик і заводів Одеси, Миколаєва та Севастополя. Серед наукового доробку з вказаної тематики на особливу увагу заслуговують: “Зародження робітничого класу України” (Гуржій І. О.), “Робітничий клас України в 1907-1913 рр.” (Лось Ф. Є.), “Робітничий клас України в 1914-1917 рр.” (Щербина Й.), “Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв.” (Нестеренко А. А.) [17].

Для вивчення історії торговельного флоту важливе місце мають роботи краєзнавчого характеру, які складають четверту групу наукової літератури. В 50-60-х рр. були опубліковані праці: Загоруйко В. А. “По страницам истории Одессы и Одесщины” та “История города-героя Севастополя 1783-1917 гг.”. В них проводиться дослідження промислового розвитку окремих міст та подається інформація про діяльність Адміралтейства РТПіТ [18].

Третій етап в історії вивчення торговельного флоту охоплює 70-80-ті рр. ХХ ст. Він характеризується підвищенням інтересу до проблематики, що знайшло відображення у збільшенні кількості наукових праць. На цьому етапі відбувається пошук нових підходів до вивчення проблеми, поглиблюються знання і з’являються перші дисертаційні дослідження з історії торговельного флоту Чорноморсько-Азовського басейну. Групи наукової літератури 70-80-х рр. відповідають групам, запропонованим на попередньому етапі.

Роботи з історії флоту представляють монографії Гордейчика В. С. “Морской флот СССР: страницы биографии”, Залеського М. А. “Одесса” выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море. 1827-1855 гг.”, Шевирева А. П. “Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы” та дослідження колективу авторів “Морской транспорт СССР (к 60-летию отрасли)”. В них розглядаються проблеми розвитку торговельного флоту на Півдні України. Значна увага приділена вивченню історії флоту в дорадянський період. Визначається роль РТПіТ в історії торговельного флоту Чорноморсько-Азовського басейну. Залеський М. А.

здійснив дослідження історії державних пароплавних компаній напередодні та в роки Східної війни. Науковець продемонстрував причини денационалізації флоту та створення акціонерних товариств. Вплив представників ліберальної буржуазії на проведення реформ у своїй монографії розкрив Шевирев А. П. Він продемонстрував формування приватної ініціативи у галузі морських перевезень та виникнення РТПіТ. Вказані автори зверталися також до розгляду питань революційної боротьби моряків Чорноморсько-Азовського басейну, форм і методів діяльності політичних партій серед суднових команд [19].

Друга група — праці присвячені вивченню загальних тенденцій та окремих аспектів економічного розвитку країни представлена роботами: Зубова Б. М., Измestьєва Т. Ф., Лаверичева В. Я., Шепелева Л. Е., Нифонтова А. С.

У фундаментальному дослідженні Зубова Б. М. “Развитие кораблестроения на Юге России” розглядається історія Адміралтейства РТПіТ у Севастополі. Звернено увагу на внесок акціонерної пароплавної компанії у розвиток суднобудівної галузі. Діяльність Адміралтейства, на думку науковця, сприяла розвитку пароплавних сполучень у регіоні та мала значний вплив на розбудову військового флоту у Чорноморсько-Азовському басейні [20].

Історію зовнішньої торгівлі Південної України з Європейськими країнами у своїй праці “Россия в системе европейского рынка. Конец XIX — начало XX в. (опыт количественного анализа)” розглядає Измestьєва Т. Ф. В дослідженні подаються статистичні відомості з експорту різноманітних вантажів пароплавними компаніями Чорноморсько-Азовського регіону [21].

Становленням та розвитком монополістичних об'єднань та їх взаємовідносинами з державними структурами займався Лаверичев В. Я. У своїх монографіях він надає важливі відомості з історії діяльності РТПіТ. В цілому у його роботах підкреслюється негативний вплив великих пароплавних компаній на розвиток судноплавства у регіоні [22].

Проблеми технічного перевороту в транспортній галузі розглянуті в монографіях та публікаціях Мельника Л. Г. та Нифонтова А. С. Дослідники розкрили причини технічного переоснащення та надали статистичні відомості, які демонструють динаміку технічного прогресу у вказаній галузі [23].

Становлення акціонерних товариств у галузі морських перевезень розглянуто Шепелевим Л. Е. у монографії “Акционерные компании в России”. Дослідник доводив негативний вплив акціонерних компаній на розвиток торгівельної діяльності та морського флоту країни [24].

Історію робітничого руху репрезентує праця Першиної З. В. “Очерки истории революционного движения на Юге Украины”. В ній дослідниця спираючись на архівні матеріали та роботи попередників розглядає історію розвитку страйкового та революційного руху у регіоні, подає цінну інформація про участь моряків і робітників порту у російських революціях [25].

Четверту групу складають колективні дослідження краєзнавчого характеру: “Корабелы Севастополя”, “Героические корабли” та “Севастопольский морской очерк (История фабрик и заводов)”. В них висвітлена історія Адміралтейства РТПіТ та основні етапи робітничого руху на підприємстві [26].

У 80-ті роки з'являється ряд публікацій у періодичній пресі, які розкривають певні моменти з історії торгівельного флоту. В них детально зображуються певні моменти діяльності пароплавних компаній Південної України. Особливо вирізняються статті з історії РТПіТ, які були опубліковані в журналах “Морской флот”, “Вымпел”, “Архіви України”, “Український історичний журнал” та “Історичні дослідження. Вітчизняна історія” [27].

Збільшення інтересу до історії торгівельного флоту засвідчує поява дисертаційних досліджень. У 1981 р. Коноваловим Ю. П. була захищена кандидатська дисертація “Морской торговый флот России в период промышленного капитализма 60-е - середина 90-х гг. XIX в (на материалах Черноморско-Азовского бассейна)”. Науковець концентрує увагу на динаміці зростання торгівельного флоту в басейні. Розглядає питання формування монополістичних об'єднань у другій половині XIX ст. і дає вкрай негативну оцінку РТПіТ. Його дисертаційне дослідження, певним чином, підводить підсумок академічного вивчення історії торгівельного флоту. Недоліком роботи є те, що дослідження обмежене лише другою половиною XIX, тому історія розвитку капіталістичних відносин у галузі морських перевезень розглянута лише частково [28].

Таким чином, радянські дослідники, користуючись розробками дореволюційних авторів і критично переосмисливши їх, внесли

свій внесок у вивчення історії торговельного флоту Чорноморсько-Азовського басейну у другій половині XIX - на початку XX ст. В дослідженнях істориків радянської доби через тиск тоталітарного режиму історія пароплавної справи перетворювалась на історію робітничого руху. Можна чітко виділити три етапи які мають певні специфічні риси. Перший етап характеризується переходом від плюралізму думок до соціальної схематизації, другий — пробудженням інтересу до проблеми, а третій — розширенням наукових досліджень та появою значної кількості літератури. Закінчуючи огляд, ми можемо констатувати, що історія торговельного флоту у вказаний період так і не отримала об'єктивного висвітлення через політизацію проблеми.

Література

1. Сергеев И. Морской транспорт у нас и в промышленных странах. — М.: Львовский городская типография, 1921. — 29 с.
2. Яцунский В. К. Транспорт: история его развития и современное стояние в связи с краткими сведениями по экономике транспорта. — М.: НКПС Транспечать, 1926. — 172 с.
3. Белоконь П. Частновладельческий торговый флот. — М.: Водный транспорт, 1924. — 532 с.
4. Белоконь П. Черноморско-Азовское пароходство. — К.: Водный транспорт, 1940. — 214 с.
5. Одесские Главные Железнодорожные Январские мастерские. — Одесса: Ю.О.П.С., 1923. — 78 с.
6. Беркович М. Історія заводу ім. Січневого повстання в Одесі (зб. док. 1876-1920 рр.). — Одеса: Пролетар, 1932. — 160 с.
7. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. — М.: Красная новь, 1923. — 392 с.
8. Одесский морской торговый порт 1794-1924. — Одесса: Управление морского торгового порта, 1924. — 152 с.
9. Бакаев В. Г. Морской транспорт СССР за 40 лет. — М.: Морской транспорт, 1957. — 103 с.
10. Морской транспорт Советского Союза за 50 лет (1917-1967). — М.: Морской транспорт, 1967. — 112 с; Морской транспорт СССР в юбилейном 1967 г. — М.: Центральное бюро научно-технической информации, 1967. — 36 с.
11. Под флагом родины. Очерк истории Черноморского пароходства. — Одесса: Маяк, 1967. — 456 с.

12. Лященко П.Л. Історія народного господарства РСР. — К.: Держполітвидав УРСР, 1952. — Т. 2. — 690 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — К.: Акад. наук УРСР, 1962. — Т. 2. — 580 с.
14. Попов А. С. Внешняя торговля Украины в годы империализма. — Львов, Торгово-экономический институт, 1958. — 21 с; Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 рр. ХІХ ст. — К.: Наукова думка, 1968. — 191 с; Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине ХІХ в. — Ростов-на-Дону: Ростовский университет, 1963. — 192 с; Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90 г. ХІХ века. — Ростов-на-Дону: Ростовский университет, 1966. — 250 с.
15. Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. — К.: УН-тет ім. Т. Г. Шевченка, 1969. — 68 с.
16. Ливший Я. И. Монополии в экономике России (экономическая организация и политика монополистического капитализма). — М.: Соцэкгиз, 1961. — 447 с.
17. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. — К.: Держполітвидав, 1958. — 180 с; Лось Ф.Є. Робітничій клас України в 1907-1913 рр. — К.: Акад. наук УРСР, 1962. — 196 с; Щербина Й. Робітничій клас України в 1914-1917 рр. — К.: Акад. наук УРСР, 1963. — 367 с; Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ вв. — М.: Гос. полит, издат, 1954. — 308 с.
18. Загоруйко В. А. По страницам истории Одессы и Одесщины. — Одесса: Одесское областное издательство, 1957. — 155 с; История города-героя Севастополя 1783-1917 гг. — К.: Акад. наук Украинской ССР, 1960. — 363 с.
19. Гордейчик В. С. Морской флот СССР: страницы биографии. — М.: Знание, 1984. — 48 с; Залесский Н. А. “Одесса” выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море. 1827-1855 гг. — Л.: Судостроение, 1987. — 128 с; Морской транспорт СССР (к 60-летию отрасли). — М.: Морской транспорт, 1984. — 272 с; Шевырев А. П. Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 184 с.

20. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на Юге России. — Калининград: Калинингр. книжное изд-во, 1990. — 383 с.
21. Измestьев Т. Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX - начало XX в. (опыт количественного анализа). — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 192 с.
22. Лаверычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России: проблемы вмешательства абсолютистских государств в экономическую жизнь и воздействие капиталистических монополий на государственный аппарат. — М.: Мысль, 1982. — 200 с; Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861-1900 гг. — М.: Мысль, 1974. — 252 с.
23. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К.: Київський ун-тет, 1972. — 240 с; Нифонтов А. С. Задачи изучения “промышленного переворота” в России // Из истории экономической и общественной жизни России. — М.: Наука, 1976. — 287 с.
24. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. — Л.: Наука, Ленингр. отд., 1973. — 347 с.
25. Першина З. В. Очерки истории революционного движения на Юге Украины. — К.: Вища школа, 1975. — 247 с.
26. Бегунов А. Г., Кузьмин Д. В. Корабелы Севастополя. — Л.: Судостроение, 1983. — 277 с; Героические корабли. — Одесса: Маяк, 1980. — 223 с; Севастопольский морской очерк (История фабрик и заводов). — Симферополь: Таврия, 1976. — 127 с.
27. Басевич В. Ведущее пароходство в России // Морской флот. — 1987. — № 5. — С. 23-26; Вадимов Б. Русское пароходство // Вымпел. — 1986. — № 21. — С. 30-36; Коновалов Ю. П. Документа з історії Чорноморсько-Азовського торгівельного флоту періоду промислового капіталізму (60-ті - середина 90-х рр. XIX ст.). // Архіви України. — 1977. — № 3. — С. 12-14; Коновалов Ю. П. Чорноморсько-Азовський торговий флот в русско-турецькій війні 1877-1878 років (к 100-летию освобождения Болгарии от османского ига) // Морской флот. — 1978. — № 3. — С. 9-11; Мельник Л. Г. Виникнення і розвиток пароплавства на Чорному і азовському морях // Український історичний журнал. — 1972. — № 11. — С. 49-54; Першина З. В., Гребцо-

ва І. С. З історії зародження буржуазної преси на Україні (газета “Листок Русского общества пароходства и торговли”) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1990. — Вип. 16. — С. 51-56; Силютіна Г. РОПиТу — 120 лет // Морской флот. — 1976. — № 8. — С 21-23.

28. Коновалов Ю. П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма 60-е - середина 90-х гг. XX в (на материалах Черноморско-Азовского бассейна): Дис. ... канд. истор. наук. — Одесса, 1981. — 184 с.

Резюме

В статье проанализированы работы историков советского периода, которые посвящены изучению истории торгового флота Южной Украины второй половины XIX - начала XX ст. Показано особенности развития темы, выделены основные направления исследований, обобщены научные труды советской исторической науки и очерчен круг вопросов, которые нуждаются в дальнейшем изучении.

Рецензент канд. истор. наук, доцент Н. Ф. Щербина

УДК 94(477.5):323.325:929 Слабченко “17”

А. С. Ложешник

М. Є. СЛАБЧЕНКО ПРО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ В ХVІІІ ст.

Проблема походження й розвитку земельної власності та її правове регулювання надзвичайно складна й багатогранна, адже земля завжди була й буде головним джерелом існування людей, основою їхньої господарської діяльності, яка визначає сенс і характер сучасних економічних процесів.

З прийняттям Конституції України (1996) та Земельного Кодексу України (2001) сталися чималі зміни у сфері відносин із земельною власністю, відродився ряд понять та інститутів приватного цивільного права, таких як право приватної власності, сервітутне право, право загальної спільної власності, давність володіння та ін.

Одним із перших учених, який став на шлях дослідження землеволодіння Гетьманщини був одесит, академік Михайло Єлисеєвич Слабченко. Він і сьогодні вважається чи не найкращим

дослідником соціально-економічної історії Гетьманщини. Як слушно відзначив сучасний дослідник С. Водотика, цей вчений вніс вагомий внесок у дослідження проблем соціально-економічної історії правничих засад України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Слід погодитися з його висновками щодо загальних вад творчості М. Є. Слабченка — недостатня увага до історіографічних та джерелознавчих сюжетів, ігнорування узагальнень, односторонність ряду висновків [1]. Але все ж таки, не дивлячись на деякі зауваження слід відзначити, що М. Слабченко був творцем і спадкоємцем кращих традицій національної історіографії. Вчений був прихильником та одним з лідерів державницького напрямку вітчизняної науки 1920-х років, вдало поєднував соціологічні й теоретико-правничі підходи, досліджуючи історію України, намагався розробити її власну концепцію.

Слабченко одним із перших широко порівнював історичні процеси в Україні, Росії, Західній Європі та на Сході, використовував нові для української історіографії ідеї про господарські типи країн та взаємозв'язок між ними [2, с. 78].

Ще будучи на першому курсі Новоросійського університету він написав роботу “Крестьянский вопрос в законодательной комиссии Екатерины II”, а трохи пізніше світ побачило дослідження “Малороссийский полк в административном и хозяйственном отношении” (1708), де на основі великої кількості першоджерел порушено малодосліджені на той час питання політичного і судового устрою Гетьманщини і подано загальну оцінку характеру відносин між Україною і Росією після Переяславської угоди 1654 року. М. Слабченко наголошував, що Гетьманщина була республікою з окремими елементами представницької демократії. Одночасно він працював над монографією “Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.” (1911), яку присвятив юридичним проблемам Гетьманщини, проаналізував систему покарань в Україні [3, с. 40].

Поступово інтереси молодого науковця зосередились на соціально-економічній та адміністративно-правовій історії Гетьманщини. Ці проблеми стали головними об'єктами його досліджень на все життя.

Високо наукова методологія вченого яскраво простежується під час читання його праць. Йому належить також низка статей, що безпосередньо присвячені спеціальному вивченню виявлених них документів. Це “Карання по судовій книзі Прилуць-

кого полку” (1909 р.), “Дияриуш Генеральной Войсковой канцелярии” та “Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года” (1913 р.).

В 1918 р. побачила світ монографія “Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв.” — новаторська робота, в якій вперше в українській історіографії докладно розглядається суспільно-політичний характер Гетьманщини, подано еволюцію українського суспільства у порівнянні з аналогічними процесами в Західній Європі.

Монографія “Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.” (1919) стала однією з перших спроб проаналізувати події з позицій державницького напрямку української історіографії. На думку М. Слабченка зі зміною економічного укладу змінювалося і право, юридичні основи [3, с. 42].

Погляди вченого на історію розвитку землеволодіння Гетьманщини найбільш повно викладено в дослідженнях “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни”. Важливі оцінки розвитку землеволодіння є і в інших його роботах [4].

Проаналізувавши його праці, можна прийти до висновку, що вчений неодноразово висловлював думку про переважання в економіці Гетьманщини сільського господарства, яке викликано наявністю великої кількості чорноземів та пасовиськ. Це і обумовило те, що інші галузі економіки були віддані Західній Європі [5, с. 76].

На думку дослідника економічний децентралізм, який панував у свій час у всій Європі, зазнав деяких модифікацій, обумовлених географічним положенням. Децентралізоване господарство опиралось на природні дані, воно ними рухалось та існувало. Правові норми, які регулювали господарську діяльність, відповідали типу, який панував в інших країнах, але мали відмінності, залежні від географічного моменту [6, с. 2]

У XVIII ст. в Україні продовжувався процес перерозподілу землі. Верхівка (насамперед козацька старшина, шляхта та реєстрове козацтво) поспішала утвердитися в правах власності на землю як основу феодального господарювання. Джерелом цього права були: освоєння пустищ, купівля-продаж, спадщина, пожалування (в тому числі одержання на ранг), давність володіння, а також захоплення земель, що раніше належали польським магнатам. Важливим джерелом одержання землі українськими феодалами стали пожалування земельних володінь і одержання власного чину за службу царю.

При переселенні іноді доводилось, в числі інших способів, платити грішми, аби одержати дозвіл відповідних урядів, від яких залежала доля окупованої власності.

Але окупація не була безмежною, особливо коли землі були до певної міри заселені й місцеве населення могло претендувати на ті, чи інші земельні ділянки.

В розглянутій мною період в зв'язку зі зростом кількості населення, ущільненням його, а отже й з розбором “земельних дібр”, окупація потроху перестає бути правомірним явищем для мас. Лише старшина ще деякий час проводила її, не допускаючи до того бідніше населення [6, с. 23].

У першій половині XVIII ст. ще зберігалася “займанщина” — земельна власність, набута правом першого зайняття вільних або кинутих земель, що не стали власністю старшин чи шляхти. Займати дозволялося тільки вільні землі, які нікому не належали. Землю займали конкретні особи (чи особа). Тому відразу ж утворювалася і певна форма землеволодіння: общинна (кооперативна) чи особиста (індивідуальна) [7, с. 59]. Існування кооперативної власності на громадських землях, що належали спільно кільком поселенням, пояснюється переважанням на українських землях у XVIII ст. суспільної займанщини.

Часом процес суспільної займанщини та особистої відбувалися паралельно, все залежало від місцевих умов, але особиста земельна власність встановлюється у XVIII ст. дуже швидко, бо на нових землях общинні порядки не встигають закріплюватися. Згідно з нормами звичаєвого права земля і всі угіддя вважалися спільною власністю, нею міг користуватися будь-хто, але на початок XVIII ст. спільні землі належали вже як групам сільських громад, так і окремим громадам, і в першому випадку вони називалися вільними, але на праві не володіння, а користування.

Звичаєве право на займанщину з окремими змінами діяло майже до середини XVIII ст. і лише у 1766 р. було ліквідовано у процесі реалізації генерального межування. Видача підтверджуючих володіння документів ускладнюється “розиском” про характер надбання нерухомості. “Розиск” був великим засобом впливу старшини на населення й відомі випадки, коли старшина забороняла козакам вступати в володіння надбаним майном і правами, що не залишалося, правда, без тієї чи іншої реакції [6, с. 27].

Слабченко неодноразово говорив про те, що український тип господарства міг утримуватися тільки при великій кількості земель, рідкості населення й забезпеченню його живим реманентом. Велика кількість родючої землі дозволяла вибирати нові й нові ділянки для посівів, а екстенсивне господарство давало більше прибутків ніж при затраті праці на обробку вже освоєної ділянки. Але завдяки тому, що в Гетьманщині панувало марнотратство в господарстві, замість забезпеченого життя тут панували майже злидні не тільки в дрібних, а навіть і в великих господарствах. В дрібному індивідуальному господарстві все зводилось до щонайменшої витрати енергії та сил. Воліли не стільки культурно обробляти землю, скільки визискувати [6, с. 55]. Бажання мати добрий урожай приводило до того, що часто піднімали цілину або викорчувували лісні ділянки.

Українське господарство у XVIII ст. користувалося досить простим реманентом. Потроху плуг витіснив інші види реманенту при оранці, і стає відомою особлива його конструкція — важкий український плуг. Це вело до раціональнішого обробітку землі, глибшої оранки.

Обробіток землі важкими плугами й сохами міг провадитись тільки волами, які були найближчими помічниками українського орача, й розводились в великій кількості. Наскільки були великі волові загони, доказують цифри ревізій худоби, коли воловий промисел під впливом зовнішніх подій почав підупадати. 1735 року на Україні зібрано задля потреб російської армії 20000 волів, 1736 року — 10000 гол., 1737 — 29289 гол., 1738 р. — 23000 гол., 1756 р. — 1212 пар волів, 1759 р. — 8600 гол., не кажучи вже про закупки волів російськими царями задля їхніх торговельних операцій за кордоном. Забирали не тільки вільні воли, що стояли без діла, а й ті, що були зайняті в роботі [6, с. 51].

В зв'язку з позбавленням живого реманенту занепадало хліборобство. Постійні, за рахунок населення, урядові ревізії, а також пошесті не сприяли процвітанню скотарства на Україні. Навпаки, вони приводили до депекорації й змушували населення переходити на гірші та дрібніші культури скота, які не підлягали ревізійам і не так терпіли від пошестей. Такий перехід датується початком другої половини XVIII ст., коли мобілізовано було землю й експропрійовано велику кількість населення,

в якого було досить живого реманенту, щоб воно жило незалежним економічним життям дрібних власників.

Найважливішою зміною в українському сільському господарстві розглянутого періоду стало поширення його на південь. Та попри збільшення площ і відмінну якість нових земель не відбулося відчутного підвищення врожаїв, що пояснювалося застарілістю реманенту та методів господарювання. На нових землях і надалі використовувалася марнотратна система трипільної сівозміни, колоністи часто переселялися на цілинні землі замість того, щоб покращувати вже оброблювані. Середні врожаї пшениці лише в три-чотири рази перевищували кількість посіяного зерна й за європейськими мірками були просто жалюгідними.

На мою думку, таку відсталість зумовлювало кріпацтво. Маючи в надлишку дармову робочу силу, землевласники не відчували потреби у нововведеннях. До того ж кріпацтво, особливо в його українських формах, стояло на перешкоді професійної різноманітності. На Україні з її родючими ґрунтами феодали вимагали від селян відробляти панщину. Як наслідок — і це належить підкреслити — український селянин прив'язувався до традиційних способів життя в селі та в полі. Та все ж таки, наприкінці XVIII ст. відбувалися й певні зрушення в кращу сторону: було впроваджено нові культури, такі як кукурудза й картопля. землевласники робили більше вкладень у пов'язані з сільським господарством виробництва, що приносили їм прибуток.

М. Є. Слабченко звернув увагу і на існування обмежування, або принаймні, символічного освоєння, як однієї з умов володіння нерухомістю. Він приводить приклад різноманітних видів обмежування: проведення широких суміжних борозен, копці, закопування в землю каміння, насічки на деревах, тин чи кладка з насічками між сусідніми житлами. Вчений цікаво описує обряди, які здійснювались під час відкриття або встановлення нових знаків: молебні, покроплення свяченою водою. Він вважає, що обряди ці мали значення як пережиток, і як спосіб кращого запам'ятовування меж, які святились [6, с. 27].

Слабченко приводить відомості про утворення у XVIII ст. спеціального інституту межовиків — коморних та підкоморних і вказує, що межкування проводилось чинами полкового суду, уповноваженими полкових канцелярій та членами сотенних правліль. “Права” признавали необхідним заведення у всякій сотні й

магістраті інституту межовиків та їхніх поміщиків із числа людей, які мали свої маєтки та були обізнані юридично, з тим, аби вони приймали до свого відома не лише великі розмежування, але могли розсудити і дрібних власників. Наведені побажання були розвинені останнім гетьманом в універсалі 1763 р. про заведення в Гетьманщині особливих підкомірських судів.

Цікаві спостереження і висновки зроблено щодо проведення межування. Вчений прийшов до висновку, щодо реформи Розумовського визначались розміри даної нерухомості лише з приблизною точністю по документах чи словесних вказівках, досить непевних, сусідів з приблизними вираховуваннями величини земельних ділянок. Це робило можливими нові захоплення земель. І тільки генеральне межування припинило практику останніх, признавши всі незахоплені землі державною власністю. Та на той час, власне кажучи, вже майже не було чого захоплювати, бо всі землі були роздані [6, с. 28].

В монографіях М. Є. Слабченка наводиться досить широкий фактичний матеріал про розвиток різних форм землеволодіння. На той час існували декілька різновидів феодальної власності на землю: земля, одержана “на вічність” — вотчина, та рангова — на зразок маєтку. У зв’язку зі стабілізацією полково-сотенної системи поширювалася рангова земельна власність. Окрім цього було юридично підтверджено й подвірне землекористування.

В дослідженнях обґрунтовується думка, що в XVIII ст. починає зароджуватись індивідуальна власність, пов’язана з родом.

Козацтво не могло відчужувати землю з огляду на зв’язок її зі службою; селянство мусило нести “обычную государеву службу” з роду в рід і з покоління в покоління. Статус населення йшов по землі, хоча в одних і тих же селах жили різні групи. Земля пов’язувалась поняттями публічності. Суб’єктом прав на майно була родова організація.

Виходячи з цього кожен член роду, який не хотів себе зв’язуватися обов’язком викупувати відчужене майно, мусив заявити про це в суді. Коли він не погоджувався, це не визнавало зречення прав і обов’язків, тому навіть записане в тестаменті на церкву майно могло бути викуплене після заяви суду про це зацікавленої особи [6, с. 36]. Ось чому продавець повинен був при продажу нерухомості віддалити своїх родичів та обіцяти покупцеві свою допомогу в суді в разі появи претензій на куплені добри.

В XVIII ст. відомі випадки, коли при продажу частини спільної нерухомості обходились і без згоди інших співвласників, задля чого, мабуть, робили спочатку розділ спільної власності. Оцінюючи роль правових відносин в Гетьманщині XVIII ст., вчений відзначає, що для того, щоб відчужденим добром можна було спокійно володіти, покупець намагався все оформити.

Неправильне й незаконне відчуждження пов'язувалось з тим, що рід міг вмішуватись у хід укладання угоди. Це пов'язувалось з правом викупу й нормувалось законом Д. Апостола 1725 р.: “тот, кто имеет право выкупа родового имения, кроме того, что платит за выкуп отчуждаемого имения, не обязан возмещать издержки, в которые мог войти покупатель; но кто продаст землю без ведома своих родственников чужеродцу, обязан уплатить ему издержки” [6, с. 38].

Однією з поширених форм землеволодіння у XVIII ст. у козаків і шляхти було сябринне землеволодіння, до виникнення якого спричинився розпад єдиної складної родини на окремі сім'ї, які зберегли спільне володіння землею. Ця форма землеволодіння відрізнялася як від общинної, так і від подвірної. Це була особиста форма володіння землею, оформлення прав на землю відбувалося не від імені “двору”, а від певної особи. Найпоширенішою вона стала на теренах Лівобережної України.

При сябринному землеволодінні власник мав право на користування землею, мав і право голосу при розподілі землі. Але як і за існування спільної власності, сябри користувалися тільки ідеальними частками, які тим не менш могли відчужувати, але зробити реальний розподіл вони могли, тільки залишивши спілку сябрів.

З огляду на те, що в XVIII ст., земля розцінювалась дуже високо і права родового викупу нерухомості утримувались особливо міцно, родичі не бажали випускати зі своїх рук бодай найменшого клаптика. Це заставляло їх вносити до актових книг протести (задля того в полкових канцеляріях було заведено спеціальні “книги протестів”), де вказувалось на природні права відносно відчужених добр, й робилась “заявка” на заборону продавати їх.

М. Є. Слабченко проаналізував і систематизував доступні досліднику відомості про “могоричі” та виникнення стану “могоричників” до якого входили найповажніші особи округи, наприклад, отамани, попи. “Могоричем” називалась обрядова дія

остаточного узаконення будь-якої угоди, що надавала їй непо-рушності. Вона полягала в тому, що обидві сторони на знак згоди випивали (вдома або в корчмі) певну кількість горілки. Якщо могорич не було випито, то договір не набував чинності. Укладання договорів, як правило, відбувалося при свідках “могоричниках”. Останні також пригощалися і в разі непорозумінь виступали судьями між укладачами договору, а в офіційному суді — законними свідками.

Отже, відчуження проводились письмово та в присутності “могоричників”, які давали “підпис своїх рук”, тобто надавали угодам по відчуженню нерухомості міцність і сталість [6, с. 40].

1750 року гетьманом на Лівобережній Україні стає один з найбільших землевласників — К. Розумовський, за часів якого закріпилися права української шляхти. Тоді ж таки було створено одну з найважливіших пам’яток феодального права України XVIII століття — “Суд і розправа у правах малоросійських” Ф. Чуйкевича, в якому юридичним обґрунтуванням права на земельну власність великих землевласників були посилення на Литовський Статут, насамперед на давність володіння, яка була нормою звичаєвого права, що увійшла до Статуту. Ф. Чуйкевич зупиняється на трьох основних джерелах набуття права власності на землю: давність земську, природне право, право за домовленістю (ч. VI, п.1), але водночас розрізняє давність, яка приводила до можливості одержання власності через 10 років, і займанщину, під якою він розумів 100 років.

В роботах М. Є. Слабченка висловлено низку цікавих думок про те, що на Україні уряд рано зрозумів неможливість безпосереднього господарчого зароджування й визискування приватних доменів і почав їх відчужувати. Безземелля підготовлювало люд до кріпацтва. Процес обезземелення прискорювався переходом України до грошового господарства від часів Петра I [6, с. 101]. Недостача грошових засобів потрібних імперським властям не дозволяла селянській та козацькій масі поліпшити своє господарство. Тоді ж настала і “земельна пропасниця” в Гетьманщині, що супроводжувалась широким продажем земель трудовому населенню, а також народження латифундій на Україні. Своєрідною платою панівним верствам України за ліквідацію гетьманства стали царський маніфест 1765 р. та урядова

інструкція 1766 р., за якими на Лівобережжі здійснювалося генеральне межування, що остаточно закріпило феодальне землеволодіння козацької старшини, шляхти та поміщиків.

Не обходить Слабченко і монастирське землеволодіння. У 1741 р. було поширене розпорядження імперського уряду 1737 р., а також заведена на Україні практика, в силу якої ченці могли одержувати спадщину; монастирям же йшли й виморочні добра. Монастирські маєтності представляли добре налагоджені господарства, що в культурному відношенні стояли навіть вище від панських, чому сприяло звільнення монастирів від різного роду обкладень [6, с. 143]. Селянам в монастирських маєтностях через останнє жилося краще, ніж в панських, в них повинності були менші, лишалося більше часу на власне господарство; голод та пошесті з огляду на багатства монастирів переносилися легше. Конкуренція за робочі руки призвела до боротьби шляхетства з монастирями. Шляхетство обмежило перехід селян до монастирів. Подібні обмеження попали до конституції 1710 р.

Найбільші ж удари монастирі пережили в 1728 році, коли з'явилися так звані "Ришительные статьи" Д. Апостола, що закінчили історію монастирського землеволодіння. З свого боку київський архієпископ Рафаїл Заборовський заборонив попам та татарам відчуження земель [6, с. 144]. На тому духовенство не зупинилося. В Кодифікаційній Комісії 1735 р. її духовні члени настоювали на внесенні до закону артикула, яким би дозволялось відчуження на користь церкви, й звернулись по допомогу до київського архієпископа. Було вирішено скласти особливий кодекс прав та привілеїв духовенства (збірник до нас не дійшов).

Але селяни тікали не лише в монастирі. В пошуках кращого життя вони переходили з місця на місце. Генеральна Канцелярія спробувала заборонити всякі переходи, але наказ її протримався тільки до 1742 р. Після цього розпорядження були й інші. 1749 р. вимагалось аби селянин при відході кидав своє майно та реманент дідичеві, обробляв та засівав поля й одержав звільняючого квитка, що дозволяв безперешкодний відхід. Це розпорядження мало велике господарське значення, інакше дідичі залишалися б з необробленими полями, землі, що до них відійшли, не давали б ренти, й добуваюча промисловість переживала б безперервну кризу [6, с. 159].

Оволодіння селянською землею полегшувалось тим, що селянин чи козак часто документами не міг доказати своїх прав на землю, тим часом як дідичеві — шляхтичеві земля передавалася універсалами і жалованими грамотами. Документ давав дідичеві нерухомість і дозволяв негайно використовувати ренту шляхом здачі землі в користування чи навіть у володіння селянам, які переходили.

Вивчення проблеми землеволодіння Гетьманщини XVIII ст., започатковане свого часу М. Слабченком, було продовжено істориками в Україні та на еміграції: О. Оглоблиним, О. Гуржієм, П. Клименком та іншими.

У результаті дослідження внеску М. Є. Слабченка в питання землеволодіння в Гетьманщині XVIII ст. можна констатувати, що вчений зробив низку важливих висновків і узагальнень, а саме:

- Зміни, що відбувалися у співвідношенні понять земельна власність, землеволодіння, землекористування, прямо були пов'язані з історичними та соціально-економічними умовами розвитку України;
- Протягом досліджуваного періоду такі норми звичаєвого права, як давність володіння, спільна власність, сервитутне право, практично не піддавалися змінам, тому що в них зберігалася органічна залежність права від сутності й характеру народу;
- Специфіка козацького землеволодіння, особистого землеволодіння в рамках сябринного, свідчить про реальну можливість переходу до ринкових відносин на межі XVIII-XIX ст.

Хоча майже весь фактичний та статистичний матеріал, що наводив в своїх роботах Михайло Слабченко, використовувався й іншими дослідниками після нього, але його праці не втрачають свого новаторства в теоретичному та методологічному плані [8, с. 62].

Загалом же є всі підстави вважати, що науковий доробок М. Є. Слабченка є вагомим внеском у вивчення розвитку проблеми землеволодіння, має велике значення для розуміння становлення концепції соціально — економічного розвитку України.

Література

1. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. — К.-Херсон: НАН України, 1998. — 141 с.

2. Заруба В. М. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882-1952). — Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. — 455 с.
3. Курас І. Слово про Михайла Слабченка // Київська старовина. — К., 1994. — № 1. — С. 40-44.
4. Слабченко М. Є. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. — Одеса: Техник, 1909. — Вып. 1. — 436 с.
5. Ващенко В. П., Фроюк Н. М. Питання екології України XVIII - першої половини XIX ст. в дослідженнях М. Є. Слабченка // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. стат. — Одеса, 1995. — С. 76-77.
6. Слабченко М. Є. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Часть 1. Хозяйство Гетьманщины в XVII-XVIII ст. — Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII-XVIII ст. — Одеса: ГИУ, 1922. — 203 с.
7. Гуржій О. І. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. — К.: Наукова думка, 1986. — 132 с.
8. Гончарук Т. Г. Питання розвитку українського ринку другої половини XVII - першої половини XIX ст. в працях М. Є. Слабченка // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. стат. — Одеса, 1995. — С. 60-63.

Резюме

Статья посвящена деятельности известного одесского историка М. Е. Слабченко

Рецензент канд. истор. наук, профессор Т. Г. Гончарук

НАШИ АВТОРЫ

- Белкин Юрий, аспирант каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Божкова Анна, страш. преподаватель каф. социальных технологий ин-та “Украина” (Николаев)
- Грицюта Оксана, старш. преподаватель каф. политологии и права Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Демидов Андрей, аспирант каф. истории Украины ОГЭУ (Одесса)
- Иванова Татьяна, соискатель каф. всемирной истории Гос. ун-та им. В. О. Сухомлинского (Николаев)
- Ищенко Алла, аспирант каф. истории Украины ОГЭУ (Одесса)
- Калинку Виктория, аспирант истор. фак. Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Кашкаев максим, аспирант каф. истории Украины Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Киндрачук (Дьяченко) Н., аспирант каф. истории и этнографии Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Корхова О., аспирант каф. истории Украины ОГЭУ (Одесса)
- Лихачева Ольга, аспирант каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Ложешник Алиса, студент истор. фак. Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Макмиллиан Александр, аспирант каф. истории Украины Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Михайленко Наталия, аспирант каф. истории Украины Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Моисеева татьяна, канд. истор. наук, доцент каф. истории и этнографии Украины Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Остащук Вера, аспирант каф. истории и этнографии Украины Нац. политехн. ун-та (Одесса)

- Соловей Анатолий, канд. истор. наук, докторант, доцент каф. полит. социологии, истории и права Нац. академии пищевых технологий им. М. В. Ломоносова (Одесса)
- Степаненко Виктория, канд. истор. наук, доцент каф. всемирной истории Гос. ун-та им. В. О. Сухомлинского (Николаев)
- Стрижова Ирина, преподаватель каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Ходяк Инна, аспирант истор. фак. Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Хромов Анатолий, аспирант каф. истории Украины Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Хрущевская Людмила, старш. преподаватель каф. источниковедения, этнографии и методики преподавания обществ. дисциплин Гос. ун-та им. В. О. Сухомлинского (Николаев)
- Щербакова Ольга, соискатель каф. источниковедения, этнографии и методики преподавания обществ. дисциплин Гос. ун-та им. В. О. Сухомлинского (Николаев)

СОДЕРЖАНИЕ

І. А. Стрижова

Повне зібрання законів російської імперії — джерело вивчення процесу становлення пам'яткоохоронної справи в південноукраїнських землях (Новоросійський край) у XIX ст. 5

Н. М. Кіндрачук (Д'яченко)

Протидія народного руху України підписанню нового союзного договору 13

О. Д. Макміллан

Магістерська дисертація Михайла Попруженка (1894): від студентського захоплення слов'язознавством до трампліну у європейську науку 22

О. О. Грицюта

Становлення та розвиток залізничної мережі на Україні у другій половині XIX ст. 32

А. О. Соловей

Історіографія проблеми європейської інтеграції України та її взаємин з Росією 46

А. О. Іщенко

Особливості розбудови залізничного транспорту України в умовах приватного та державного фінансування (історичний аспект) 54

Л. М. Хрящевська

Культурні традиції німецького населення Південної України у XIX - початку XX ст. 60

Ю. В. Белкин

Палестинская проблема и позиция США накануне создания государства Израиль 72

В. В. Степаненко

Місце північного Причорномор'я у зовнішній торгівлі півдня

України на межі століть (кін. XIX - поч. XX ст.): загальноукраїнський та регіональний аспекти	77
<i>Н. В. Михайленко</i>	
Внесок дворянства в економічний розвиток Одеси кінця XVIII - першої половини XIX ст.	85
<i>А. В. Хромов</i>	
Політика О. Г. Строганова щодо вирішення земельного питання в козацьких формуваннях Новоросійсько- Бессарабського генерал-губернаторства	92
<i>І. В. Ходак</i>	
Внесок митрополита Йосифа Сліпого в розбудову Львівської Богословської Академії	99
<i>Т. М. Моїсеєва</i>	
Діяльність одеського слов'янського товариства імені святих Кирила та Мефодія по організації народних читань	106
<i>О. Є. Корхова</i>	
Роль С. А. Подолинського в українському суспільно-політичному русі др. пол. XIX ст.	113
<i>В. В. Калінку</i>	
Селянська реформа 1861 р. у науковому доробку А. В. Флоровського (1884-1968)	117
<i>О. Е. Лихачева</i>	
Мемуары А. И. Георгиевского как источник по истории историко-филологического факультета Московского университета	124
<i>Г. Л. Божкова</i>	
Роль ізраїльської профспілкової федерації — Хістадруту — у встановленні взаємовідносин між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки (1950-ті — початок 1960-х рр.)	138
<i>Т. Ю. Іванова</i>	
Політика командно-адміністративної системи проти болгарського населення (20-30-ті рр. XX ст.)	150

О. М. Щербакова	
Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922-1923 роках	159
В. І. Остащук	
Спроба формування нової етнорегіональної ідентичності в період румунської окупації в м. Одесі за допомогою освіти	168
М. Ш. Кашкаєв	
Контроль за цензурою та пресою на півдні України у роки функціонування тимчасового одеського генерал-губернаторства (1879-1889)	175
А. В. Демидов	
Розвиток торговельного флоту Південної України в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.: історія вивчення в радянський період	185
А. С. Ложешник	
М. Є. Слабченко про землеволодіння гетьманщини в ХVІІІ ст.	197
НАШИ АВТОРЫ	209